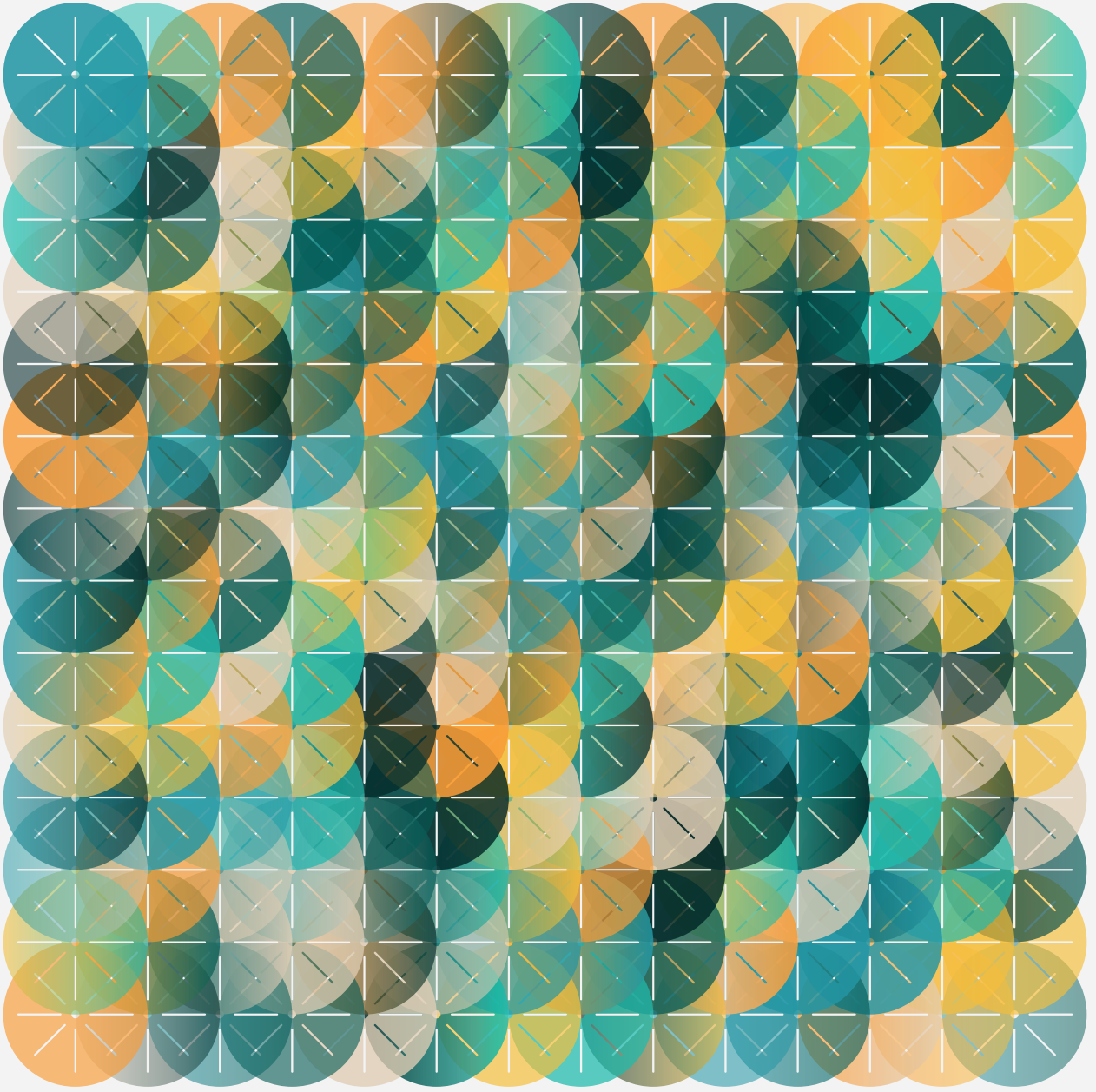
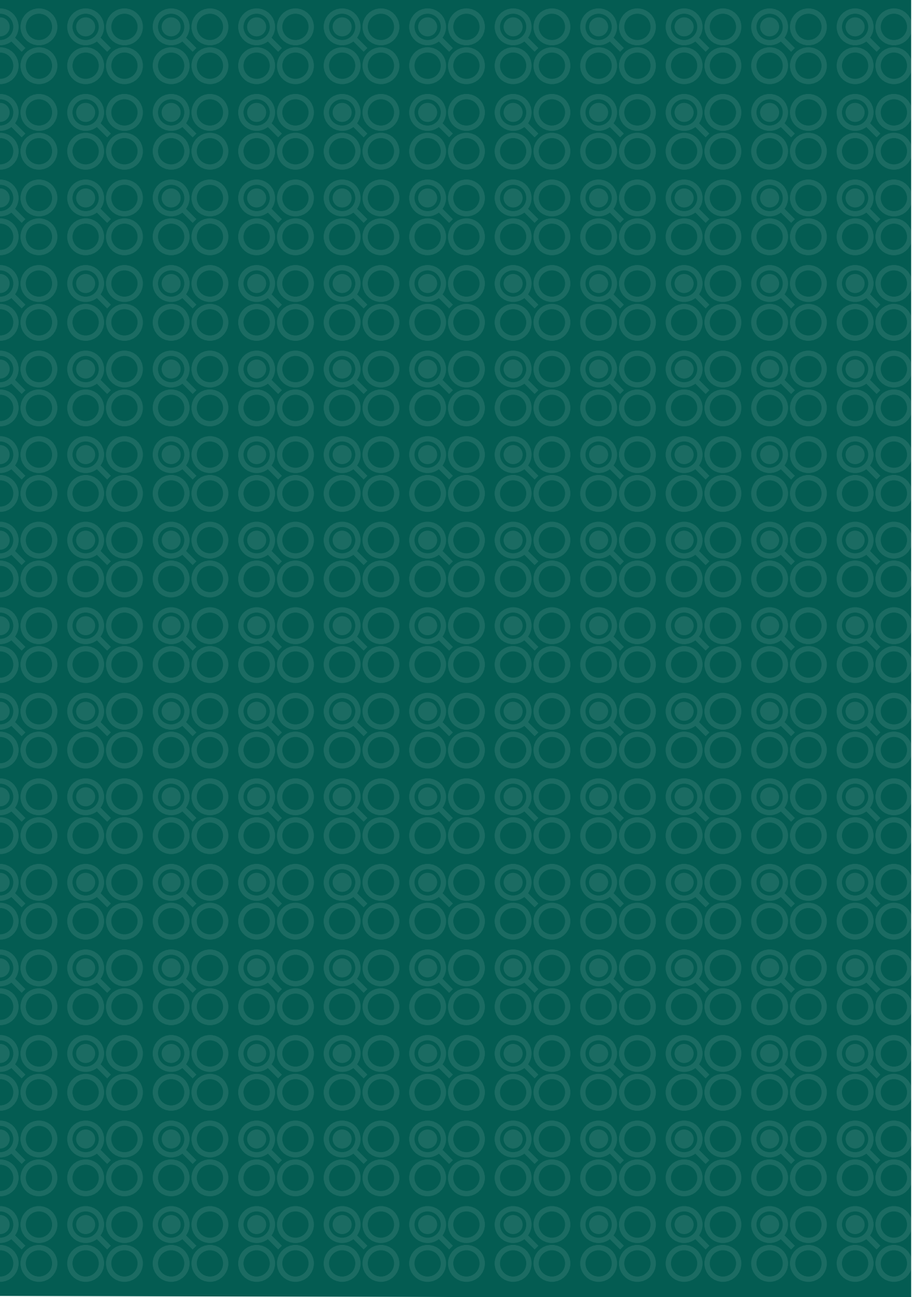

Toplumun Görünümü 2022

SALGIN SONRASI TOPLUM

TOPLUMUN GÖRÜNÜMÜ 2022

SALGIN SONRASI TOPLUM

Editör: Elyesa Koytak

ALAN İZLEME RAPORLARI

İLKE YAYINLARI: 163
ALAN İZLEME RAPORLARI: 11
TOPLUMUN GÖRÜNÜMÜ 2022: SALGIN SONRASI TOPLUM

Proje Yürütücüsü: Lütfi Sunar

Proje Danışmanı: Nihat Erdoğan

Editör: Elyesa Koytak

Ön Bölüm Yazarları: Elyesa Koytak, Büşra Özen

Analiz Yazarları: Abdullah Uçar, Elyesa Koytak, Lütfi Sunar, Mahmut Hakkı Akın, Taner Atmaca

Perspektif Geliştirme Toplantısı: Cenk Beyaz, Hüseyin Kaya, İbrahim Hakan Karataş, İsa Yılmaz, Lütfi Sunar, Mahmut Hakkı Akın, Nihat Erdoğan, Yunus Kaya

Veri Derleme ve Görselleştirme: Büşra Özen, Enes Kuru, Mustafa Emre Kızılca, Şüheda Nur Uzuntaş, Büşra Arslan

Son Okuma: Mehtap Nur Öksüz, Meltem Ortakçı

© İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, İstanbul 2022
ISBN: 978-625-8350-38-8 | E-ISBN: 978-625-8350-39-5
DOI: <http://dx.doi.org/10.26414/air11>

Tasarım: Seyfullah Bayram

Baskı ve Cilt: Limit Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi ZA13 Topkapı-Zeytinburnu/İstanbul
Tel: 0212 567 45 35

İLKE Vakfı, toplumsal meselelerle ilgili bilgi, politika ve strateji üreten, karar alıcılara yol gösterecek araştırmalar yapan ve gelecek için gerekli birikimin oluşmasına katkı sağlayan bir sivil toplum kuruluşudur.

Toplumsal Görünümü 2022: Salgın Sonrası Toplum Raporu Toplumsal Düşünce ve Araştırmalar Merkezi (TODAM) tarafından hazırlanmıştır. TODAM; adil, hakkaniyetli ve müreffeh bir toplum hedefini hayata geçirmek üzere düşünce ve strateji üretmektedir.

Adres: Aziz Mahmut Hüdayi Mah. Türbe Kapısı Sk. No: 13 Üsküdar/ İstanbul Telefon: +90 216 532 63 70 E-posta: todam@ilke.org.tr Web: ilke.org.tr

© Tüm hakları saklıdır. İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı'nın yazılı izni olmadan bu eserin hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla çoğaltılamaz. Yazıda belirtilen görüşler yazara aittir ve İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı'nı bağlayıcılığı yoktur.

Sosyal Veri platformu Türkiye'nin toplumsal görünümünü verilerle sunuyor. Aileden çalışma yaşamına, ekonomiden hukuka, eğitimden kültüre kadar birçok farklı alana ait verileri ve analizleri kullanıcıların istifadesine sunuyoruz. 12 ana kategori, 200'den fazla analiz ve 900'ün üzerinde grafikten oluşan platformda yalnızca verileri değil, verilerden hareketle yazılmış kapsayıcı analizlerle toplumsal meseleleri bütünlüklü görebilmek mümkün.

13

Kategori

210

Analiz

900

Grafik

TÜRKİYE'NİN SOSYAL VERİ PLATFORMU

Yüzlerce grafik, kapsamlı analiz

sosyalveri.net

İçindekiler

Takdim	7
Giriş	8
Temel Bulgular	10
Öneriler	14

BİR BAKIŞTA TÜRKİYE TOPLUMU

Nüfus	18
Hanehalkı	20
Aile	22
Sosyal Gruplar	24
Eğitim	26
Ekonomi	28
İşgücü ve İstihdam	30
Çalışma Hayatı ve Meslekler	32
Refah ve Eşitsizlik	34
Sağlık	36
Hukuk	38
Şehir	40
Kır	42
Göç	44
Yaşam ve Kültür	46
Medya ve İletişim	48

SALGIN SONRASI TOPLUM

21. Yüzyılın Sağlık Depremi: Covid-19 Pandemisi ve Öğrettikleri, <i>Abdullah Uçar</i>	52
Salgın ve Aile: Eski Eğilimler, Yeni Zorluklar, <i>Mahmut Hakkı Akın</i>	60
Salgın Sonrası Eğitim: Fırsatlar, Riskler ve Eşitsizlikler, <i>Taner Atmaca</i>	68
Salgında Çalışma Hayatı ve Meslekler, <i>Elyesa Koytak</i>	75
Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Eşitsizlikler, <i>Lütfi Sunar</i>	84
Sonuç	98
Kaynakça	101
Yazarlar Hakkında	105

Tablo ve Şekiller

ŞEKİLLER

Şekil 1. Bebek Ölüm Hızı ve Beş Yaş Altı Ölüm Hızı (%o, 2010-2019)	19
Şekil 2. Eğitim Düzeyine Göre Nüfus Oranı (% , 2010-2021)	19
Şekil 3. Hanehalkı Gelirinden Memnuniyet Düzeyi (% , 2010-2021)	21
Şekil 4. Tüketici ve Konut Kredileri Oranları (% , 2015-2021)	21
Şekil 5. Açılan Boşanma dava Sayısı ve Boşanan Çift Sayısı (Bin, 2010-2021)	23
Şekil 6. Cinsiyete Göre Evlilikten Memnun Olmama Oranı (% , 2010-2021)	23
Şekil 7. Çocuk, Genç ve Yaşlı Sayısı (Milyon, 2010-2021)	25
Şekil 8. Türkiye’de ve OECD Ülkelerinde Kadın İstihdam Oranı (% , 2010-2021)	25
Şekil 9. Türkiye’de ve OECD Ülkelerinde Kadın Vekil Oranı (% , 2010-2021)	25
Şekil 10. Kadın İstihdam Oranı ve Yönetici Pozisyonundaki Kadın Oranı (% , 2010-2021)	25
Şekil 11. Eğitim Kademelerine Göre Net Okullaşma Oranı (% , 2010-2021)	27
Şekil 12. Üniversite Sayıları (2010-2021)	27
Şekil 13. Yükseköğretimde Brüt Okullaşma Oranı (1970-2020)	27
Şekil 14. Yükseköğretime Giriş Sınavlarına Yerleşenlerin Başvuranlara Oranı ve Sayısı (% ve Milyon Kişi, 2000-2022)	27
Şekil 15. Devlet ve Vakıf Üniversitelerinde Kontenjan Sayısı ve Boş Kontenjan Oranı (Bin kişi ve % , 2010-2021)	27
Şekil 16. Sektörlerin GSYH’deki Payı (% , 2010-2021)	29
Şekil 17. Merkezi Yönetim En Büyük Üç Harcama Kalemi Oranları (% , 2010-2021)	29
Şekil 18. OECD Ülkelerinde ve Türkiye’de İthalatın ve İhracatın Yıllık Artış Oranı (% , 2014-2021)	29
Şekil 19. İthalat ve İhracat Oranları (Milyar USD ve % , 2013-2021)	29
Şekil 20. Sektörlerin İstihdamdaki Payı (% , 2010-2021)	31
Şekil 21. Eğitim Kademelerine Göre +15 Yaş İşgücüne Katılım (% , 2010-2021)	31
Şekil 22. Eğitim Kademelerine Göre Aylık Ortalama Brüt Ücret (Bin TL, 2010-2021)	31
Şekil 23. Meslek Gruplarının İstihdamdaki Payı (% , 2010-2021)	33
Şekil 24. Meslek Gruplarına Göre Aylık Ortalama Brüt Ücret (TL, 2012-2021)	33
Şekil 25. Kamu Kesiminde Kadrolu Personel Oranı ve Kamunun İstihdamdaki Payı (2011-2021)	33
Şekil 26. Çalışma Biçimine Göre Yıllık Ortalama Esas İş Gelirleri (TL, 2010-2021)	35
Şekil 27. Nüfusun Mutluluk Düzeyi (% , 2010-2021)	35
Şekil 28. Bin Kişi Başına Düşen Hekim, Hemşire ve Yatak Sayısı (2010-2020)	37
Şekil 29. Covid-19 Kaynaklı Toplam Ölüm Sayısı (Bin Kişi, Eylül 2021)	37
Şekil 30. Covid-19 Vaka Sayıları (2020-2022)	37
Şekil 31. Covid-19 Yoğun Bakım Sayısı (2020-2021)	37
Şekil 32. Avukat Sayısı ve Hukuk Fakültelerinden Mezun Sayısı (2010-2021)	39
Şekil 33. Cumhuriyet Başsavcılıklarında, Ceza Mahkemelerinde ve Hukuk Mahkemelerinde Ortalama Soruşturma / Görülme Süresi (Gün, 2010-2021)	39
Şekil 34. Eğitim Düzeylerine Göre Hükümlülerin Oranı (% , 2010-2021)	39
Şekil 35. İlk Derece Mahkemelerde Karara Bağlanan Dava Sayısının Gelen Dava Sayısına Oranı (2010-2021)	39
Şekil 36. Konut Fiyat Endeksi, Türkiye’de ve İstanbul’da Ortalama Metrekare Konut Satış Fiyatı (2010-2022)	41
Şekil 37. Konutlarda 1 m ³ Doğalgaz ve 1 kWh Elektrik Fiyatı (TL, 2012-2022)	41
Şekil 38. Belediye Hizmetlerinden Duyulan Memnuniyet Oranı (% , 2011-2021)	41
Şekil 39. Kırsal Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (% , 2010-2021)	43
Şekil 40. Yıllık Süt, Kırmızı Et ve Tavuk Eti Üretimi (Milyon Ton, 2010-2021)	43
Şekil 41. Kırdan Kente Göç Edenlerin Sayısı (1975-2000)	45

Şekil 42. Göç Eden Nüfus (Bin kişi, 2016-2019)	45
Şekil 43. Suriyeli Nüfusun Yaş Piramidi	45
Şekil 44. Halk Kütüphanesi, Kütüphaneden Yararlanan Kişi ve Kütüphanelerdeki Kitap Sayıları (Bin Adet, Milyon Kişi & Milyon Adet, 2017-2021)	47
Şekil 45. Lisanslı Sporcu Sayısı (2010 - 2018)	47
Şekil 46. Toplam Nüfus İçinde İnternet Kullananların Oranı (% , 2010-2020)	49
Şekil 47. Evden Genişbant ve Sabit Genişbant İnternet Erişimi Olan Hanelerin Oranı (% , 2011-2021)	49
Şekil 48. Sosyal Medya Kullanıcı Sayıları ve Kullanıcılarının Nüfusa Oranı (Milyon kişi ve % , 2019-2021)	49
Şekil 49. Kişilerin İnternet Üzerinden Verdiği Siparişler (% , 2010-2021)	49
Şekil 50. Dijital Yayın Platformlarının Türkiye’de Pazar Payı (% , Q1 2021)	49
Şekil 51. Hafta İçi Radyo Dinleme Süresinin 10 Yıllık Değişimi (% , 2009-2019)	49
Şekil 52. Hafta Sonu Radyo Dinleme Süresinin 10 Yıllık Değişimi (% , 2009-2019)	49
Şekil 53. OECD Ülkelerinin İnsani Kalkınmışlık Endeksi 1 Puan Olacak Şekilde Düzenlendiğinde Covid-19 Ölüm Sayısı (Yüz Bin Nüfusa Oranla)	54
Şekil 54. Hekim Başına Düşen Yıllık Muayene Sayısı, 2019 (veya daha yakın)	55
Şekil 55. Alınamayan Sağlık Hizmetlerinin Oranı, 2021	56
Şekil 56. Gelir grubuna göre “Aile ilişkilerim daha güçlü hale geldi” ifadesi (min. 1 – maks. 5)	61
Şekil 57. Gelir grubuna göre “Aile içinde iletişim problemleri arttı” ifadesi (min. 1 – maks. 5)	62
Şekil 58. Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (‰)	64
Şekil 59. Türkiye’de Kaba Evlenme Hızı (‰)	65
Şekil 60. Evde Öğrenme Konusunda Ebeveynlere Yönelik Destek Politikaları Olan Ülkelerin Gelir Grupları İçindeki Oranı	69
Şekil 61. Çalışanların ve İşletmelerin GSYH payları (2018-2022)	76
Şekil 62. Eğitim Durumlarına Göre Fertlerin Esas İş Gelirlerinin Ortalama Gelire Oranı (2006-2021)	77
Şekil 63. Eğitim Seviyelerine Göre Kayıtlı İşsizler (Milyon kişi, 2017-2021)	78
Şekil 64. Ne İstihdamda Ne Eğitimde Olan Gençlerin Oranı (15-29 yaş, %, 2017-2021)	79
Şekil 65. Ne İstihdamda Ne Eğitimde Olan Gençlerin Eğitim Seviyesi (15-24 yaş, %, 2021-2022)	79
Şekil 66. Genç Nüfusun Aylık İstihdam ve İşsizlik Oranı (15-24 yaş, %, 2017-2022)	80
Şekil 67. Ülkelerin Gini Katsayıları (2021)	85
Şekil 68. Türkiye’de Gini Katsayısının Değişimi	85
Şekil 69. Türkiye’de Sıralı %20’lik Gruplar Arasında Yıllık Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirinin Dağılımı (% , 2006-2021)	86
Şekil 70. Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Sıralı %10’luk Gruplar Arasında Yıllık Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirinin Dağılımı (% , 2006-2021)	87
Şekil 71. Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Sıralı %5’lik Gruplar Arasında Yıllık Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirinin Dağılımı (% , 2006-2021)	88
Şekil 72. Türkiye’de En Üst ve En Alt Gelir Gruplarının Gelirden Aldıkları Payların Birbirine Oranları (% , 2006-2021)	88
Şekil 73. Türkiye’de Hanehalkı Harcanabilir Gelirinin Gelir Türlerine Göre Dağılımı (% , 2006-2021)	89
Şekil 74. Türkiye’de İşgücünün İşteki Duruma Göre Dağılımı (% , 2000-2022)	90
Şekil 75. Meslek Gruplarının Gelirindeki Değişim (2012-2021)	91
Şekil 76. Meslek Gruplarının Gelirinin Artış Oranının Ortalamadan Farklılaşma Oranları (% , 2012-2021)	91
Şekil 77. Asgari Ücretlerin Ortalama Esas İş Gelirine Oranı (% , 2012-2021)	92
Şekil 78. Türkiye’de Servetin En Zengin %10 ve Kalan %90 Arasında Bölüşümü (2000-2020)	93
Şekil 79. Dünyada ve Türkiye’de Ekonomik Büyüme (%)	95
Şekil 80. Türkiye’de Kişi Başı Gelir (USD, 2000-2021)	95
Şekil 81. Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Hesaplanan Yoksulluk Oranı (Medyan Gelirin %60’ının Altında Yaşayanlar, %, 2006-2021)	96
Şekil 82. Genel İşsizlik Oranları (% , 2006-2021)	96

Tablolar

Tablo 1. Mutluluk Kaynağı Olarak Görülen Kişiler (%)	63
Tablo 2. Boşanma sayısındaki artış oranı 2020’den 2021’e en çok ve en az olan iller	65
Tablo 3. Hanehalkı Fertlerinin Esas İşteki Meslek Gruplarına Göre Yıllık Ortalama Esas İş Gelirleri (2012-2021)	90
Tablo 4. Gelir ve Servet Dilimlerinin Payı	93

Takdim

Lütfi Sunar

İLKE Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı

Alan İzleme Raporları Projesi Koordinatörü

İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı olarak toplumsal gidişatin farklı boyutlarına her zaman bilgi temelinde şahitlik etmeyi ve sosyal problemlere ortak değer ve fayda ekseninde çözümler getirmeyi amaçlıyoruz. Toplumsal Düşünce ve Araştırmalar Merkezi (TODAM)'da gerçekleştirdiğimiz faaliyetlerde Türkiye için önemli olan sosyal konularda gerçekçi kavrayışı ve yapıcı yaklaşımı temel alıyoruz. Böylece araştırmacılar, karar alıcılar ve sivil toplum arasında köprü vazifesi icra ediyor; toplumsal dünyaya dair bağımsız bilgi üretme imkanını ilerletiyoruz.

2020'den itibaren yayınladığımız Alan İzleme Raporları beş temel alanı kapsıyor: Toplum, ekonomi, eğitim, hukuk ve sivil toplum. Yıllık olarak yayımlanan bu raporlarda veri temelli, kapsayıcı ve katılımcı bir yaklaşımı benimsiyoruz. Akademik araştırmacıların birikimiyle sivil toplumun dinamizmini buluşturarak serinkanlı ve faydalı bir düşünce ve teklife dönüştürmeye gayret ediyoruz.

Toplumu oluşturan dinamiklerin veriler üzerinden sistematik takibi ve sarıh biçimde yorumlanması hayati önemde. Bu bağlamda TODAM bünyesinde yürüttüğümüz Toplumun Görünümü projesinin ilk raporu 2021'de yayımlandı; hemen her konuda geriye dönük 10 yılın verilerini ve odak analizleri içermesi

si ilk raporun özgün değeri idi. Raporla birlikte, kurduğumuz Sosyal Veri platformunda yüzlerce grafik ve analizi kullanıcıların istifadesine sunduk.

Toplumun Görünümü 2022 raporunda son derece güncel bir meseleye odaklanarak “Salgın Sonrası Toplum” temasında kapsamlı bir perspektif geliştirmeye çalıştık. İlk bölümde 16 farklı kategoride toplumun görünümünü somut göstergeler, grafikler ve karşılaştırmalar üzerinden tasvir ettik. Salgının tıbbi boyutu hayatımızdan çekilirken toplumsal boyutları her alanda etkili olmaya devam ediyor. Bu nedenle salgın sonrasına geçişte nasıl bir toplumsal manzarayla karşı karşıya olduğumuzu; ayrıca salgın tecrübesinden geriye ne kalması gerektiğini tartışmak gerektiğine karar verdik. Raporun ikinci bölümünde sağlık, aile, eğitim, çalışma hayatı ve eşitsizlikler konularını bu açıdan değerlendiren uzman yazılarını ilgililerin istifadesine sunduk.

Bu raporun insanlık tarihinde unutulmayacak bir dönem olan salgın sürecinin dakik ve çok katmanlı bir muhasebesi olduğu kadar, gelecek için işaret fişeği niteliğinde tespit ve öneriler içeren bir katkı olmasını temenni ederiz.

Giriş

2020 yılından beri bütün insanlığın ortak bir gündemi var: Salgın. Literatüre Covid-19 pandemisi olarak geçen salgın ekonomiden aile hayatına, siyasetten eğitime toplumsal dünyanın bütün bileşenlerini baştan başa katetti. Dünya Sağlık Örgütü kayıtlarına göre toplamda 650 milyondan fazla vaka görüldü, 6 milyon 645 bin kişi hayatını kaybetti. Sokağa çıkmaktan çalışma rutinine hayatın birçok tarafı kesintiye uğradı, hükümetler ekonomik hasarı hafifletmek adına ardı ardına tedbir paketleri hazırladı, milyonlarca çocuk ve genç eğitim kaybı yaşadı. Salgın geçtiğimiz yüzyıldaki iki büyük cihan harbinden daha fazla sayıda insanı kapsayan bir gerçeklik olarak günlük hayatın kılcallarına kadar sirayet etti.

Salgının tıbbi, sosyal ve ekonomik boyutlarını ele alan bilimsel araştırma ve yayınlar süreç boyunca devasa bir hızla arttı; halen daha birikmeye devam ediyor. Artık dünyada salgın sonrası (*post-pandemic* veya *post-covid*) toplumsal hayatın nasıl şekilleneceği giderek daha fazla konuşuluyor. Soru basit ama zorlu: Her şeyi bir süreliğine değiştiren salgın yavaş yavaş biterken yerini hiçbir şeyin değişmediği eski düzene mi bırakacak? Selamlaşma biçimimizden istihdama katılıma kadar mikrodan makroya bütün bir toplumsal hayatın alt üst olması, salgın öncesi alışkanlıklarımızdan hangilerini inkar edilemez biçimde açığa çıkardı ve nelerin değişmesi gerektiğine işaret etti? Salgından ne öğrendik; ne öğrenmeliyiz?

Büyük çaplı kriz dönemlerinde toplumsal yapıdaki yerleşik eğilim ve dinamiklerin bütün çıplaklığıyla açığa çıkma ihtimali artar. Krizler mevcut işleyişi bozduğu oranda neyin işlemediğini veya yanlış işlediğini ifşa eder. Nitekim her şeyden önce ülkelerin sağlık sistemlerinin ağır bir sınanmadan geçtiğini gördük. Sağlık altyapısı ve insan gücü bakımından 1980'lerden bu yana piyasalaşmış ülkelerde salgının ilk şok etkisi çok daha yıkıcı oldu. Eğitimde kurumların, ölçme ve değerlendirme sistemlerinin, eğitimcilerin ve ailelerin yüz yüze tedrisatta kökle-nen yatkınlıkları yetersiz kaldı. Çalışma hayatında

bilhassa kol emeğiyle yapılan işlerin çalışma şartları zorlaştı ve iş kaybı yaşandı. Güvencesiz çalışanlar, dar gelirli haneler ve kırılgan sosyal gruplar bir darboğazdan geçti. Aile içi dinamikler, evlenme, çocuk sahibi olma ve boşanma eğilimleri, mahalli yardımlaşma ve dayanışma yatkınlıkları yoğun bir imtihan geçirdi.

Esasen salgın, koronavirüs hastalığının insan vücudunda yapması muhtemel ölümcül etkiden çok daha gizli bir virüsün, eşitsizlik virüsünün toplum bünyesinde nasıl köklendiğini gösterdi. Gelir ve yaşam fırsatı eşitsizliklerinin yanı sıra göçmenlik, cinsiyet, eğitim ve statü eşitsizliklerinin varlığı da aşikar hale geldi. Toplumu biyolojik bir canlıya benzetmek bugünlerde fazlasıyla demode ve hatta riskli bir yaklaşım; toplumun hayatıyetinden çok virüsün toplumsallığından bahsetmek gerekiyor. Covid-19 salgını asla sadece tıbbi bir olgu değil; virüsün mevcut toplumsal yapı ve dinamiklerle girdiği tepkime tıbbi olanla toplumsal olanı birlikte düşünme görevini de beraberinde getiriyor.

Sosyal bilim literatüründe ortak kabullerden biri, hiçbir toplumsal olgunun tek bir nedenden kaynaklanmadığı; bilakis çoklu neden ve sonuçlar kümesi dahilinde düşünülmesi gerektiğidir. İki yıla yayılan salgını her şeyin nedeni olarak düşünmek gerçekçi olmayacağı gibi, başka siyasi ve ekonomik süreçlerden yalıtarak değerlendirmek de uygun olmayacaktır. Salgının en çok metropollerde yaşayan kitleleri vurması, dünya tarihinde şehirleşmenin en yoğun yaşandığı dönemde gerçekleşmesinin bir sonucu. Salgın boyunca, her ülkede yoksullaştırılmış geniş halk tabakalarının beslenme, barınma ve eğitim gibi temel haklara erişimde yaşadığı büyük zorluğun yanı sıra en büyük küresel şirketlerinin kârının devasa bir hızla artması da esasen kapitalist dünya sisteminin somut bir tezahürü. Yine salgın boyunca bilim insanların kapanmacı politikalarla kurduğu pragmatik ittifak ve bilimin askerî bir gözetim-denetim söylemine tercümesi, bilimsel bilginin kamusal faydayla hiyerarşik ilişkisindeki köklü sorunlara

işaret ediyor. İlaç ve aşı şirketlerinin Kuzey ülkeleriyle Güney ülkeleri arasındaki yapısal eşitsizliklerden beslenen düzeneği de buna dahil.

Salgınla iç içe geçen iki makro dinamik 2021 ortalarından itibaren küresel enflasyonun yükselişi ve 2022 Şubat'ından itibaren Rusya'nın Ukrayna'yı işgal operasyonu oldu. İkinci olayın ilk süreci hızlandırdığı söylenebilir. Gelineen noktada gıda tedarik zincirleri, enerji maliyeti ve bölgesel gerilimler olumsuz yönde seyrediyor. Türkiye özelinde ise mevcut ekonomi politikası uzun bir sıranmadan geçiyor: 2018'den beri yükselişte olan dolar kuru 2021 sonlarında çok hızlı tırmandı, doğrudan yabancı yatırımlar azalıyor, cari açık artıyor. 2001 krizindeki gibi 24 bankanın batması, binlerce işletmenin iflas etmesi ve IMF'den yüklü faizlerle kredi borçlanması gibi yıkıcı bir sonuç ufukta görünmese de ekonomik gidişatın salgının sosyal ve psikolojik kümülatif etkileriyle iç içe geçtiği ve toplum genelinde endişe ve belirsizlik yarattığı açık.

Belirsizlik bütün bir salgın tecrübesini ifade eden en doğru kelimelerden biri. İnsanlar üniversite tercihlerinde, taşınma planlarında, işe girme niyetlerinde, evlenme ve çocuk sahibi olma eğilimlerinde, yakın çevreleriyle kurdukları ilişkide hep belirsizliğin gölgesinde kaldılar. Aylardır görmediği bir dostuyla buluşurken hastalık kapma ihtimalinin belirsizliği, bir hafta sonra gıda ürünlerine erişme ihtimalinin belirsizliği, eriyen alım gücüyle bir gün kendi konutuna sahip olmanın belirsizliği iç içe geçti. 2022 Aralık itibarıyla bile salgının tıbbi, ekonomik, sosyal ve siyasi sonuçlarının kısa ve uzun vadede tam olarak nereye varacağını tahmin etmek fazla iddialı olur. Ancak belirsizlik içinde de olsa durum değerlendirmesi yapmak mümkün, hatta mecburi.

Bu bağlamda Toplumun Görünümü 2022 raporunun "Salgın Sonrası Toplum" temasını taşımasına karar verdik. Raporun ilk kısmında ulusal ve uluslararası verileri tarayıp derledik; yeri geldiğinde karşılaştırmalı biçimde grafik ve tablolar hazırladık. 16 farklı kategori oluşturduk: Nüfus, Hanehalkı, Aile, Sosyal Gruplar, Eğitim, Ekonomi, İşgücü ve İstihdam, Çalışma Hayatı ve Meslekler, Refah ve Eşitsizlik, Sağlık, Hukuk, Şehir, Kır, Göç, Yaşam ve Kültür, Medya ve İletişim. Her biri aslında ayrı bir araştırma sahası olan bu başlıklarda öne çıkan göstergeleri kısa analizlerle değerlendirdik. Böylece 2021'de yayımlanan ilk Toplumun Görünümü raporunun birikimini hem

ilerlettik hem de kaynaklar elverdiği ölçüde son iki yılın verileriyle güncelledik. Ayrıca raporun hazırlanma sürecinde salgın sonrası toplum bağlamında hangi boyutların vurgulanması gerektiğini tespit etmek adına farklı alanlardan uzmanların katılımıyla bir perspektif geliştirme toplantısı yaptık ve toplantının verimlerini analizlerde işledik.

Raporun ikinci kısmı "Salgın Sonrası Toplum" temasında öne çıkan beş başlıkta alanın uzmanlarıncayazılmış kapsamlı analizler içeriyor. "21. Yüzyılın Sağlık Depremi: Covid-19 Pandemisi ve Öğrettikleri" başlıklı analizinde Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Uçar sağlık sistemlerinin hazırlıksızlığı, salgın yönetişimi ve infodemi boyutlarını inceliyor. Salgın tecrübesinden yapılacak önemli bir çıkarımın, tıp branşlarıyla sosyal bilimlerin birbiriyle daha çok konuşması gerektiği olduğu çok açık. "Salgın ve Aile Eski Eğilimler, Yeni Zorluklar" başlıklı analizinde Prof. Dr. Mahmut Hakkı Akın kapanma sürecinde aile dinamiklerini, çocukların sosyalleşme örüntülerindeki zorlukları, evlilik ve boşanma eğilimlerini değerlendiriyor. Doç. Dr. Taner Atmaca salgın boyunca en çok konuşulan konulardan biri olan eğitimi "Salgın Sonrası Eğitim: Fırsatlar, Riskler ve Eşitsizlikler" başlıklı yazısında masaya yatırıyor. Evde öğrenme, dijital araçlar, eğitime erişimde dezavantajlı gruplar başta olmak üzere salgının eğitim sistemlerinin önüne getirdiği temel meseleler bu analizin önemli bahisleri. "Salgında Çalışma Hayatı ve Meslekler" analizinde Dr. Öğr. Üyesi Elyesa Koytak ücretlileşmenin işgücü piyasalarında yarattığı etkinin salgında nasıl katlandığını, ayrıca meslekler arasındaki yerleşik hiyerarşilerin nasıl tezahür ettiğini irdeliyor. Prof. Dr. Lütfi Sunar "Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Eşitsizlikler" yazısında gelir ve servet dağılımının salgın öncesinde ve salgın boyunca nasıl şekillendiğini analiz ediyor.

Salgın sonrası toplum hakkında yapılmayı bekleyen daha çok araştırma var. Şehir hayatı, şehir içi ulaşım, barınma hakkı, mahalli ilişkiler, kentsel mekanların kullanımı, yerel yönetim hizmetlerinin krizlere hazırlıklı oluşu başlı başına değerlendirilmeyi hak eden konular. Bu raporun, salgın sonrası toplum meselesinin politika yapıcılar, uzmanlar ve araştırmacılar, sivil toplum kurumları, işveren ve meslek örgütleri ve geniş toplum kesimleri tarafından çok yönlü ve ortak faydaya hizmet edecek şekilde tartışılması yönünde bir temel teşkil etmesi umulur.

Temel Bulgular

Türkiye'nin nüfus artış hızı düşüyor. Çiftlerin çocuk sahibi olma eğilimleri azaldığı gibi beklenen yaşam süresi de uzuyor. Bunun sonucunda Türkiye artık gençleşen değil, yavaş yavaş yaşlanan bir demografik yapıya geçiyor. Ortanca yaş 2022'de 33'ün üstüne çıktı. İl ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus oranının %90'ın üstünde olmasıyla birlikte düşününce büyük şehirlerde yoğunlaşan orta ve ileri yaş insanların sosyal, ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarının artık çeşitlendiğini görmek gerekiyor.

Aile yapısı yavaş bir şekilde de olsa değişiyor. Beş ve üstü kişiden oluşan hanehalkı oranı giderek azalırken tek ebeveyn ve çocuklardan oluşan ailelerin oranı artıyor. Bu da geleneksel ilişki, değer ve alışkanlık kalıplarını değiştirmeye aday bir dinamik. Aile toplumda çok güçlü ve yerleşik bir norm olmakla birlikte, bilhassa şehirleşme ve istihdama katılımın artmasıyla aileden beklenen ekonomik, ahlaki ve kültürel rollere dair belirsizlik ve arayışların yoğunlaştığı bir döneme giriyoruz.

Çocuğun aile içindeki yeri ve çocuğa bakış değişiyor. Türkiye'de çocuk sayısı 2010'dan beri 22 milyon 700 bin civarında seyrediyor. 2021'de çocuk nüfus oranı Cumhuriyet tarihinin en düşük oranına indi. Bunda sağlık hizmetlerinin son dönemde yaygınlaşması sayesinde bebek ve çocuk ölümlerinin ciddi oranda azalmasının payı büyük. Ancak çocuğun toplumsal anlamı da değişiyor. Çocuk artık neslin devamını garanti edecek ve tarımda çalışacak işgücü değil, ailenin ekonomik ve kültürel sermayesini ilerletmesi beklenen ve toplumsal statü arayışının somutlaştığı bir aktör. Bu da eğitim başta olmak üzere çocukla ilgili konuları yeniden düşünmeyi gerektiriyor.

Kadınların eğitim ve istihdama katılımı artıyor. Bilhassa yükseköğretimin son yirmi yılda geç ama hızlı genişlemesi, genç kuşak kadınların eğitime erişimini çok daha mümkün kıldı. Bu aynı zamanda çalışma hayatına dair beklentileri yükseltti. Hem ilk evlenme yaşı hem ilk çocuk sahibi olma yaşı yükseliyor. Aile ile çalışmanın iki merkezî toplumsal kurum olması nedeniyle, kadınların maruz kaldığı rol çatışması ve görünmez emek olguları iki toplumsal kurumu da adalet ve refah ekseninde düzenlemeyi gerektiriyor. Ancak kadınların eğitime ve çalışma hayatına aktif katılımı, erkeklerle eşit ücret alması, kariyer ve terfi süreçlerinde adil bir rekabet içinde olması bahislerinde sorunlar devam ediyor.

Geniş toplum tabakalarının eğitime erişimi hızlı şekilde artıyor. Eğitimin her kademesinde katılım son on senede arttı. Okul öncesi eğitim kurumları, çocuğun toplumsal anlamındaki değişimi de işaret edecek şekilde hızla genişledi. Hem ortaöğretim hem yükseköğretim düzeyinde net okullaşma oranları son on senede artmaya devam etti. Asıl genişleme ise yükseköğretimde yaşanıyor: Bu kademede brüt okullaşma oranı bakımından 2000'lere kadar dünya ortalamasından farklılaşmayan Türkiye, 2010'larda hem OECD hem AB ortalamalarının üstüne çıktı. Dolayısıyla her eğitim kademesinde eğitmen kalitesi, araç ve altyapı yeterliliği, öğrenme çıktılarının asgari niteliği ve beceri gelişimi öne çıkan temel konular haline geldi.

Alım gücü eriyor. Mevcut enflasyon ortamında hanelerin gıda ve giyim gibi temel ihtiyaçlarına yönelik alım gücü eridiği gibi konut ve taşıt gibi uzun vadeli hedeflerin gerçekçi olmaktan çıkması da toplumsal halet-i ruhiyede belirsizlik, endişe ve karamsarlığı derinleştiriyor. Dolaylı

vergilerin yüksekliği kayıt dışı ekonomiyi çözümsüz hale getirirken, dar gelirli geniş tabakalar için tüketim eşitsizliğine yol açıyor. İhracat ve ithalattaki artışın toplumsal refaha dönüşerek alt tabakalara yayılması gerekiyor. Enflasyon oranı TÜİK verilerine göre Kasım 2022'de %85 oldu. Ücretler ise aynı oranda artmıyor.

Ücretlileşme artıyor. Türkiye'de çalışma hayatı kırk sene önceki gibi şehirlerde kendi hesabına çalışan esnaf ve zanaatkarların, toplamda da tarımsal faaliyetin baskın olduğu bir dünya değil. Şehirleşmeyle iç içe geçen bir şekilde hizmet sektörünün istihdamdaki payı %55 oranında. Dahası, çalışan 10 kişiden 7'si ücretli biçimde çalışıyor. Bu da bir yandan hizmet sektörünün alt düzey işlerinin kalabalıklaşması, diğer yandan sendikalaşmanın zayıflaması nedeniyle ücretli emeğin daha kırılgan ve edilgen bir noktaya kayması demek.

Kişi başı GSYH dünya ortalamasının altında seyrediyor. Türkiye'de kişi başına düşen GSYH, 2017'den bu yana dünya ortalamasının altında. 2021'de dünya ortalaması 12 bin dolarken Türkiye'de 9,5 bin dolar oldu. Bunda elbette cari açığın ve eskiye göre düşük büyüme hızının etkisi var. Hem kamunun hem özel sektörün dış borç stoku artıyor; kamunun dış borcunun GSYH'ye oranı %20'nin üstüne çıkmış durumda. Bankaların net faiz geliri ise 2022 Eylül itibarıyla bir önceki yıla göre %216 artarak 497 milyar lira oldu. Dolayısıyla refahın geniş toplum kesimlerine eşitlikçi yayılması bakımından olumsuz bir gidişat olduğunu görmek gerekiyor.

Emeğin GSYH içindeki payı azalıyor. TÜİK verilerine göre işgücü ödemelerinin GSYH içindeki payı salgın sürecinde 2020'de önce %29'a,

2021'de %27'ye indi. 2022'nin ilk iki çeyreğinde ise %23'e kadar düştü. Buna karşılık net işletme artışı yükseldi. Dolayısıyla ücretlileşme aynı zamanda gelir kaybı anlamına geliyor. İşverenlerin esas iş geliri ise artıyor. Yoksul nüfus son üç senedir 17 milyonun üstünde. Yoksulluk sınırı olan 24.185 TL bir profesörün maaşından da fazla. Hanelerin temel ihtiyaçlar için harcamaları ve borçlanmaları, gelirlerinden daha hızlı arttıkça eşitsizlik somut şekilde hissedilir hale geliyor.

Hizmet sektöründe hem düşük vasıflı denen işler hem profesyonel meslekler kalabalıklaşıyor.

Hizmet sektörünün alt düzey vasıfsız işlerini kapsayan kasiyer, tezgahdar, garson gibi hizmet ve satış elemanları 2010'da istihdamın %12'sini oluştururken 2021'de artık %18'ini oluşturuyor. Bütün sektörlerdeki "niteliksiz çalışanlar"la birlikte toplam oranı %33. Çalışma hayatına yeni gelen genç ve dinamik nüfusun giderek alt düzey işlerde kalabalıklaştığı açık. Diğer yandan, doktorluk, avukatlık, mühendislik gibi lisans diplomasıyla yapılan profesyonel mesleklerin istihdamdaki oranı 2010'da %7 iken sürekli artarak 2021'de %12'ye çıktı. Eğitim sermayesinin toplum genelinde yükselmesiyle birlikte bir yandan daha rekabetçi bir dünya oluşuyor, diğer yandan genç kuşaklar aldıkları eğitimle uyumsuz ve düşük ücretli işlere daha çok mecbur kalıyor.

Sağlık hizmetlerine artan taleple iş kapasitesi arasında asimetri büyüyor.

2003'ten beri uygulanan reformlar temel sağlık hizmetlerine erişimi hemen herkes için mümkün kılsa da gelinen noktada sistemin yapısal aksaklıkları tıkanma noktasında. Sağlık hizmetlerinin altyapısı salgında görüldüğü üzere kötü durumda değil. Ancak yılda kişi başı hekime müracaat sayısı

nüfusa oranla hekim sayısı arasında önemli bir asimetri var. Türkiye'nin açıkça başta hekimler olmak üzere daha fazla sağlık çalışanına ihtiyacı var ancak bu ihtiyaç sayısal büyüklükten daha önemlisi sağlık hizmetlerinin organizasyonunda işbölümü, planlama, hastane yapısı, malzeme ve ilaç tedariki, bilgi ve güven yönetimi bahislerinde derinleşiyor. Salgın sürecinde sağlık hizmetlerinde şiddet ve şikayetlerin artması bu tıkanmanın alarmı.

Yargının iş yükü ve hukuk sisteminden beklentiler artıyor. Türkiye hukuk sisteminin daha önce hiç olmadığı kadar genişlediği ve toplumsal taleplerin sahne aldığı bir ülke. 2021 yılında ilk derece mahkemelere gelen dosya sayısı 8 milyonu geçti. Ancak yargı profesyonellerinin iş kapasitesi bu talebin çok altında. Nitekim soruşturma ve karara çıkma süreleri son yıllarda giderek arttı. Arabuluculuk, uzlaştırmacılık, e-duruşma gibi

uygulamalar olumlu etki yapsa da toplamda istenen seviyede değil. Sosyal ilişkilerin rasyo-nelleştiği ve ekonomik işlemlerin arttığı güncel bağlamda toplumsal ihtilafların artık daha çok yargıya taşınması yargının verimliliği meselesini önümüze getiriyor. Bu da elbette yargıya güven meselesiyle iç içe geçiyor.

Bilhassa büyük şehir merkezlerinde konut piyasası zorlayıcı bir yapıya evriliyor. Barınma ana-yasal bir hak olarak tanımlanmış olmasına rağmen inşaat sektöründeki dalgalanma ve alım gücünün erimesinin etkisiyle ailelerin kendi konutlarına sahip olma ihtimali zorlaşıyor. Ülke genelinde on sene önce %20'ye inmiş olan kiracı oranı 2021 itibarıyla %27'ye çıktı. Bilhassa büyük şehirlerde dar gelir gruplarının yükselen kira ve satış fiyatları karşısında yaşam fırsatları ve beklentileri büyük darbe aldı. Aile yapısına uygun, deprem gibi afetlere karşı dayanıklı, yaşanılabilir

konuta erişim bu anlamda toplumsal eşitsizliklerin merkezinde yer alan bir mesele. Nitekim konut meselesi, üst sınıfların aksine alt ve orta sınıflar için kentsel kaynaklara erişim, eğitim fırsatlarına yakınlık, çalışma hayatına daha avantajlı katılım gibi hayati boyutları da içeriyor.

Kırda yaşlanma dinamiği yükseliyor. Kırsal nüfus içinde yaşlı oranı %20'ye yaklaştı. Kırsal nüfus içinde gençlerin ağırlığı, eğitim ve istihdam fırsatlarının darlığı nedeniyle giderek azalacak görünüyor. Kırda yaşlı nüfusun artması sağlık, bakım, yardımlaşma ve sosyalleşme kaynaklarına yönelik talebin artması anlamına geliyor. Kırsal yerleşimlerde bu kaynakların hem altyapı hem personel bakımından ne kadar organize edildiği ve vatandaşların talebine göre ne oranda uyumlulaştırıldığı oldukça şüpheli. Yerinde ve aktif yaşlanma ihtiyacını kır bağlamında düzenlemek gerekiyor.

İller arası göç yoğun şekilde sürüyor. Türkiye küçük yerleşimlerden il ve ilçe merkezlerine, bir adım sonrasında büyük şehir merkezlerine iç göçün halen yoğun yaşandığı bir ülke. İç göçün arkasındaki iki temel motivasyon eğitim ve çalışma olduğu gibi, bölgesel olarak ekonomik ve sosyal kaynakların fazlasıyla asimetric dağılımı iç göçün yönünü metropollere yöneltiyor. Ancak son yıllarda İstanbul'da net göç hızının eksi olduğunu; bir diğer ifadeyle İstanbul'a yerleşenden çok İstanbul'dan göç edenin olduğunu görüyoruz. Bu da salgının etkisiyle yaşam şartlarının zorlaşmasının yanı sıra konut piyasasında fiyatların artışının bir sonucu.

Suriyeli göçmenlerin entegrasyonu meselesi devam ediyor. 2021 itibarıyla Türkiye'de geçici koruma kapsamında 3 milyon 650 bin Suriyeli mevcut. Başka ülkelerden gelenler ve kayıt dışı olanlarla birlikte bu sayının daha yüksek olduğunu tahmin etmek zor değil. Suriyeli nüfusun

görünürlüğü arttıkça siyasi gerilimin malzemesi haline geldiğini; yükselen milliyetçilikle birlikte kısa vadede hassaslaşan bir konu olduğunu görüyoruz. Bilhassa çocuk, genç ve kadın nüfusun Suriyeliler arasındaki yoğunluğu eğitim, sosyalleşme ve istihdama katılım noktasında uzun vadeli planlama gerektiriyor.

Kültürel ürün ve hizmetlere erişim çelişkili bir yapı arz ediyor. Türkiye'de bir yandan halk kütüphanesi sayısı ve kullanıcı sayısı artıyor; diğer yandan kitap fiyatları yükseliyor. Bu da kitaba erişimin kamusal kaynakları genişlerken bireysel alım gücünün erimesiyle ve yayıncılık sektörünün mevcut ekonomik durumda girdiği krizle alakalı. Salgında tiyatro, sinema gibi sanat sektörleri önemli bir darbe aldı; ancak çevrimiçi yayımlanan dizi ve filmlerin sayısı 2022'den itibaren tekrar yükseldi. Genç ve öğrenci nüfusunun yoğun olduğu düşünüldüğünde Türkiye'nin kültürel kaynak ve ürünlere erişimi mümkün olduğu kadar genişletme yönünde bir yaklaşım benimsemesi gerekiyor.

Dijital altyapı genişledikçe sosyal medya kullanımı ve iletişim yoğunluğu artıyor. 2021 itibarıyla mobil abonelik sayısı 86 milyonun üstünde. Fiber internet ve akıllı telefon her geçen gün her yaştan kişinin kullanımına daha fazla giriyor. Bununla birlikte bilgi ve iletişim teknolojisi firmalarının net geliri de çok hızlı artıyor. Sunulan hizmetin kalitesi, müşteri haklarının korunması ve fiyatlandırma bahislerinde sıkı bir denetim gerektiği çok açık. Türkiye'de ortalama internet hızı dünya ortalamasının altında. Diğer yandan, giyim ve gıda gibi tüketim kalemleri salgın sürecinde büyük oranda çevrimiçi platformlara kaymış durumda. Bu da alışveriş alışkanlıklarına dair önemli bir dönüşümün eşliğinde olduğumuzu gösteriyor.

Öneriler

Yaşlılık ve yaşlanma konusu temel bir sosyal politika gündemi olmalı. Demografik yapının giderek orta yaş eksenli hale gelmesi, hem kırsalda hem şehirlerde aktif, sağlıklı ve yerinde yaşlanma ihtiyacını derinleştirecek. Yaşlı nüfusun kentsel mekanları kullanma imkan ve yatkınlıkları çok boyutlu bir düzlemde ele alınmalı. Ayrıca sosyal güvenlik sisteminin, yaşlı bakımının, sağlık hizmetlerinin ve çalışma hayatının bu demografik geçişe uygun şekilde revize edilmesi gerekiyor.

Hanehalklarının gelir ve yaşam koşulları dikkatli şekilde takip edilmeli ve ayrıntılı destek programları hazırlanmalı. Geçimi tek kişinin çalışmasına bağlı olan ve bilhassa asgari ücret seviyesinde geliri olan hanelere binen doğrudan vergi yükü, kriz dönemlerinde refah kaybını derinleştiriyor. Hanehalkı borçlarının azaltılması, hanelerin bilhassa büyük şehir merkezlerinde konut ve ulaşım haklarının asgari standartta sağlanması her ekonomi politikasının merkezinde olmalı. Hanehalkı tipleri sadece kişi sayısı üzerinden değil, eğitime ve istihdama katılım potansiyeli ve besleyici sosyal ilişki imkanları üzerinden de değerlendirilmelidir.

Toplumsal eşitsizliklerin çocukların sosyalleşme sürecine yansımaları önlenmeli. Ortalama çocuk sayısı azalırken ve çocuk sahibi ailelerin büyük bir kısmı büyük şehir merkezlerinde yaşarken ailenin sahip olduğu ekonomik ve kültürel sermayenin etkisi çocuklara hem bir beklenti yükü hem de bir eşitsizlik olarak yansıyor. Şehir planlama süreçlerinin, eğitim kurumlarının, mahalli ilişkilerin ve kurumsal hizmetlerin çocukların sağlıklı, güvenli ve nitelikli bir sosyalleşme içinde büyümesine odaklanması gerekiyor. Beceri gelişimi odaklı, toplumsal hayatın adalet ve liyakat ekseninde işlediğine inancı artıracak ve akran öğrenmesini kolaylaştıracak ortamların kurulması şart.

Eğitim sisteminin her kademesi yeni meydan okumalar getiriyor. Okul öncesi eğitim hızla yaygınlaşırken bu kurumlarda görev yapan eğitimcilerin,

idarecilerin, ortam şartlarının ve içeriğin ne kadar çocuğun yararına uygun bir kaliteye, standarda ve denetime tabi olduğu şüpheli. İlkokuldan liseye eğitimin her kademesinde yaygınlaşan özel okullar arasında yeni hiyerarşiler oluşuyor. Bölgesel olarak devlet okullarında derslik ve öğretmen başına düşen öğrenci oranlarındaki farklılaşma azaltılmalı. Bilhassa lise düzeyinde çalışma ve geçim temin etme nedeniyle eğitim sistemine duyulan inancın kaybı ve okul terki olgusunun çoklu nedenleri araştırılmalı ve sadece okuldan ibaret olmayan politikaların konusu olmalı.

Yükseköğretimin programlarının asgari kalitesi ve kalıcı verimleri yükseltilmeli. Bütün dünyada yükseköğretim olgusu artık istihdam edilebilirlik, beceri gelişimi ve nitelik uyumu ekseninde tartışılıyor. Türkiye’de eğitim sermayesi artarken diplomadan beklenen dikey sosyal hareketlilik ve kariyer umutlarının, mevcut istihdam piyasalarının yetersiz genişlemesi nedeniyle karşılıksız kalması muhtemel. Yükseköğretim programlarının hangi becerileri geliştirdiği ve bilhassa dezavantajlı sosyal kökenden gelen yeni kuşaklara ne sunabildiği ayrıntılı bir denetim ve planlamayı elzem kılıyor. Meselenin üniversite veya mezun sayısı değil, iş ve meslek piyasalarının yeni işgücüne hazırlıksızlığı ve kendi içinde eşitsiz tabakalaşması olduğu dikkat gerektiriyor.

Aktif istihdam politikaları yükseköğretim mezunlarını içermeli. Türkiye son on yılda yükseköğretim mezunu işgücünün geç ama hızlı artışına şahitlik ediyor. Meselenin bir tarafı verilen eğitimin içeriğiyle alakalı olduğu gibi diğer tarafı da istihdam piyasalarının buna ne kadar hazırlıklı olduğuyla ilgili. Nitekim İŞKUR kayıtlarında yükseköğretim mezunlarının oranının arttığını ancak işe yerleştirme oranlarının düşük kaldığını görüyoruz. Tam bu nedenle yükseköğretimin farklı alanlarından gelen genç işgücünün hangi işlerde daha verimli olacağı, özel istihdam politikalarını gerektiriyor.

Gelir ve servet eşitsizliğinin üstüne gidilmeli. Hem gelir hem servet eşitsizliğinin toplumsal yapıda nasıl bir tahribata yol açtığını merkeze alacak odaklı çalışmalara ihtiyaç var. Resmî kurumların ve STK'ların sosyal koruma ödemeleri ve yardımlaşma faaliyetleri kriz döneminde 17 milyonu aşkın yoksul nüfusu sefaletten kurtarabilir ancak yapısal eşitsizliklerin giderilmesi için çok boyutlu düşünmek gerekiyor. Yoksullaşma çünkü aynı zamanda şiddet, suç, eğitimden dışlanma, istihdama katılamama, kayıt dışı işlerde çalışma süreçleriyle iç içe geçerek yoksulluk döngüsü oluşturuyor. Türkiye'nin giderek tabakalaşan toplumsal yapısında eşitsizliklerin bilsel titizlikle takip edilmesi önem arz ediyor.

Sağlık hizmetlerinin iç düzeni uzun vadeli biçimde ve kamu yararı gözetilerek planlanmalı. Salgında hekimler başta olmak üzere sağlık çalışanlarının iş yükünün arttığını; bazı branş ve birimlerin tüketici bir çalışma temposu içine girdiğini gördük. Türkiye'nin artık hangi bölgede hangi branştan kaç uzman hekime ihtiyacı olduğunu veri temelli projeksiyonlarla planlaması gerekiyor. Sağlık çalışanlarının çalışma şartlarının, ücret yapısının, işbölümünün kamusal fayda ve hakkaniyet ekseninde düzenlenmesi gerekiyor. Bununla birlikte sağlık hizmeti alanların tıbbi bilgi ve süreçlere asgari bilgi ve güven anlamında aşına olması için sağlık okuryazarlığı, sağlık hak ve sorumluluğu gibi konularda geniş çaplı projelere ihtiyaç var. Ayrıca Sağlık Bakanlığı'nın yıllık istatistiklerinde yer almayan erkek-kadın hekim sayısı verisinden başlamak üzere, ücret yapısı ve uzmanlık dağılımı gibi temel göstergelerin sistematik şekilde kayıt altına alınması ve sunulması gerekiyor.

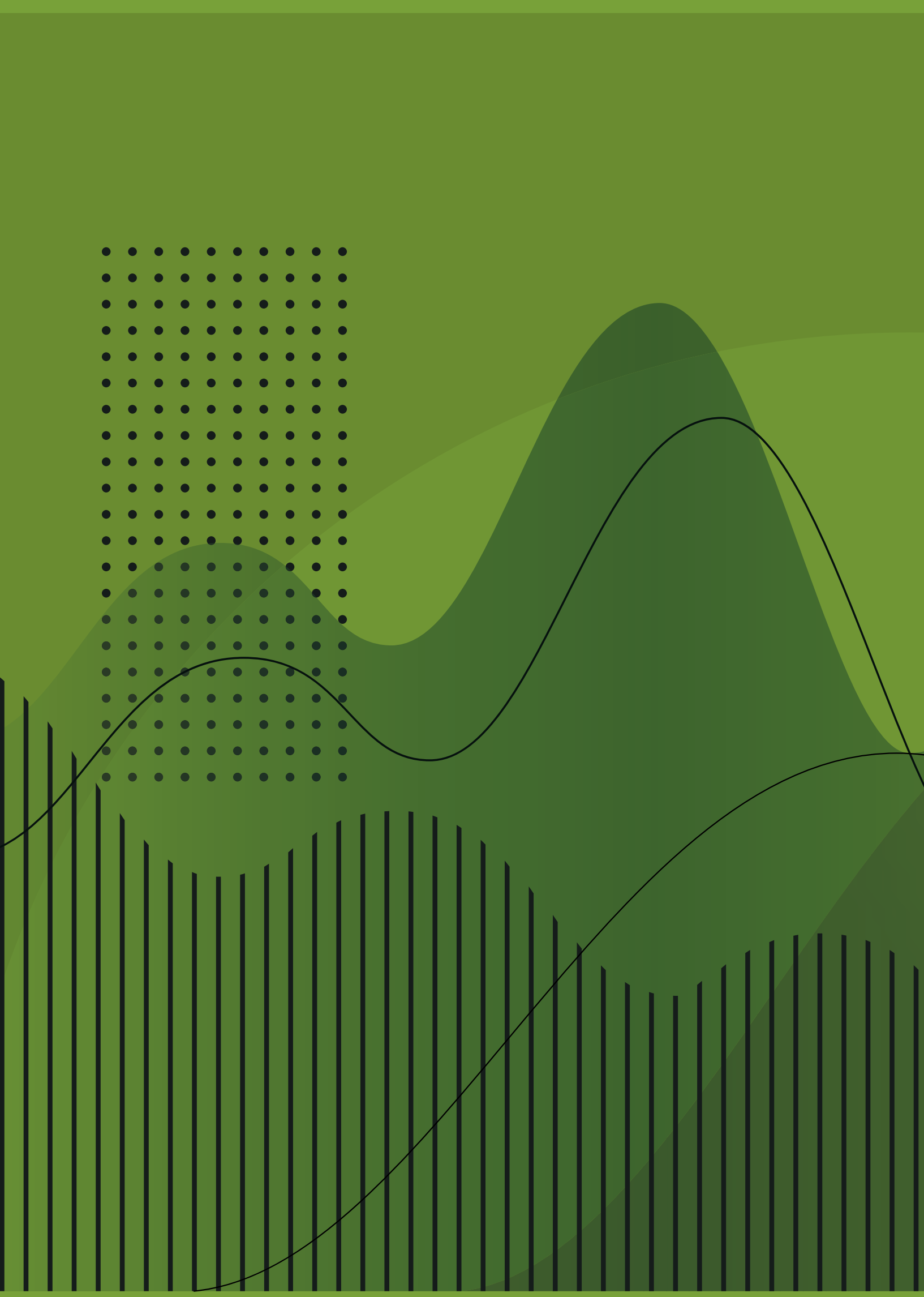
Hukuk hizmetleri piyasası ve yargının işleyişi toplumsal ihtiyaçlara ayak uydurmalı. Türkiye'de avukatlık büyük bir dönüşüm yaşıyor; meslek kendi içinde ücret ve çalışma şartları bakımından tabakalaştığı gibi mesleğin gerektirdiği beceriler ve müvekkillerle olan ilişki biçimleri de çeşitleniyor. Bu anlam-

da vatandaşların ihtiyaç duyduğu nitelikte hizmete erişebilmeleri için meslek içinde oluşan piyasalaşma ve işçileşme dinamiklerinin aşındırıcı etkilerini fark etmek gerekiyor. Yargıda uzayan sürelerin hak arayışlarına olumsuz etkisi, icra dairelerinin akut durumu, ayrıca suç türlerinin bölgesel ve sosyal dağılımı müstakil düzenlemeler gerektiriyor. Sağlıkta olduğu gibi hukukta da kurumlarla toplum arasında ortak bilgi ve güven ekseninde reformlara ihtiyaç var.

Şiddet ve suç konularında özel araştırma birimleri kurulmalı ve uygulama odaklı projeler geliştirilmeli.

Suça sürüklenen çocuklar, kadına yönelik şiddet, eğitimden dışlanan gençlerin girdiği suç sarmalı Türkiye'nin değişmeyen gerçekleri olarak çözüm bekliyor. Ekonomik kriz ve belirsizlik dönemlerinde suç ve şiddetin arttığı açık. Bu anlamda yargı kararlarının caydırıcı etkisinden başlamak üzere koruyucu kurumların ve önleyici mekanizmaların sivil toplumla işbirliği içinde tasarlanması ve yaşama hakkı başta olmak üzere çocukların ve kadınların temel hak ve özgürlükleri güçlü şekilde sağlanmalı. Şiddeti psikolojik ve politik nedenselliklerle açıklamak yerine aile, eğitim, istihdam gibi çoklu faktörlerini kuşatacak araştırmalara ihtiyaç var.

Konut piyasası ve politikaları, barınmanın anayasal bir hak olması temelinde düzenlenmeli. TOKİ'nin 2022 yılında başlattığı "ilk evim, ilk işyerim" projesi 8 milyonun üstünde başvuru aldı. Bu bilhassa büyük şehir merkezlerinde yaşayan alt ve orta gelir gruplarının kendi evine sahip olma talebinin yükseldiğini gösteriyor. Dolayısıyla konut kredisi uygulamalarının, toplu konut planlamalarının ve konut inşaatı sektörünün kamusal fayda gözetilerek düzenlenmesi şart. Hem şehir içi hem şehirler arası alım gücü seviyesi ve ihtiyaç tipleri ayrıntılı şekilde araştırılarak konut politikalarının veri temelli oluşturulması gerekiyor. Aksi takdirde barınma hakkının, toplumsal eşitsizliklerin en somut, sürekli ve gerilimli yaşadığı bir krize dönüşmesi an meselesi.

BİR BAKIŞTA TÜRKİYE TOPLUMU

Nüfus

Bir ülkenin nüfus yapısı toplumsal değişimi anlamak ve ülke politikalarını belirlemek için kilit göstergedir. 2021 sonu itibarıyla Türkiye'nin toplam nüfusu 84 milyon 680 bine ulaştı. 1980'lerden itibaren düşmeye başlayan nüfus artış hızı 2010 yılında binde 15,9 olup 2021 yılında bu oran binde 12,7'ye geriledi. En düşük nüfus artış hızı 2020 yılında binde 5,5 olarak kaydedildi.

Türkiye'de doğum sayıları giderek azalıyor. Benzer şekilde doğurganlık hızı; yani bir kadının doğurgan olduğu dönem olan 15-49 yaş grubunda doğurabileceği ortalama çocuk sayısı 2010'da 2,08 çocuk iken 2021 itibarıyla 1,7 çocuğa kadar düştü. Bu sayı yakın tarihteki en düşük seviye olup literatürde nüfusun yenilenme düzeyi olarak kabul edilen 2,1'in altındadır. Değişen yaşam ve çalışma koşullarının bunda etkisi büyük. Kadınlar ortalama olarak daha geç anne olmaya başladı. Doğum yapan annelerin ortalama yaşı günümüzde 29,1'e yükseldi. Lise eğitime ve bilhassa yükseköğretime artık daha çok kadının katılıyor olması bunda etkili.

Bebek ölümlerinin ve beş yaş altı ölümlerin birinci basamak sağlık kuruluşları tarafından dikkatle takip edilmesi ve çocuk ölümlülüğünün azaltılması önemli bahis. Bebek ölüm hızı 2010 yılında binde 12 iken 2021 yılında binde 9,1'e geriledi. Beş yaş altı ölüm hızı da benzer bir azalma gösteriyor. Tüm bu göstergeler sağlık alanında yaşanan küresel olumlu ilerlemenin yanı sıra Türkiye'de sağlık hizmetlerinde izlenen doğru stratejilerin göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Ölüm sayıları ve bin kişi başına düşen ölüm sayısı (kaba ölüm hızı) 2010 yılından bu yana artış gösteriyor. Öte yandan doğuşta beklenen yaşam süresi 2010'dan bu yana 3,4 yıl uzadı. Bu süre kadınlarda erkeklerden daha uzun. Benzer şekilde 60 yaşındaki bireylerde beklenen yaşam süresi de arttı. Doğuşta beklenen yaşam süresinin Türkiye'de dünya ortalamasının üzerinde seyrettiği görülmektedir. Buna paralel olarak medyan yaş yani yeni doğan bebekten en yaşlı kişiye kadar sıralama yapıldığında ortada kalan kişinin yaşı 2010'dan günümüze

29,2 den 33,1'e yükselmiştir. Bu da toplumun genç bir nüfusa sahip olmakla birlikte giderek orta yaş ağırlıklı bir yapıya evrildiğine işaret eder.

Önemli bir mesele olarak yaşlı bağımlı nüfusun artışı dikkat çekicidir. Yaşlı bağımlılık oranında sürekli bir artış söz konusu. Önümüzdeki çeyrek yüzyıl içerisinde Türkiye "çok yaşlı ülkeler" kategorisinde yer alacak. Bu durum sosyal güvenlik sisteminde yapılacak plan ve izlenecek stratejilerin hayati önemde olduğunu hatırlatıyor. Demografik geçiş bu öngörüler doğrultusunda yönetilmezse sosyal güvenlik sisteminin yükü ve maliyeti oldukça artacaktır. Bu doğrultuda kamusal ve özel hizmetlerin yaşlı vatandaşların bakım, sosyalleşme, çalışma ve günlük hayat bahislerindeki muhtemel ihtiyaç ve taleplerine göre yapılandırılması önemli.

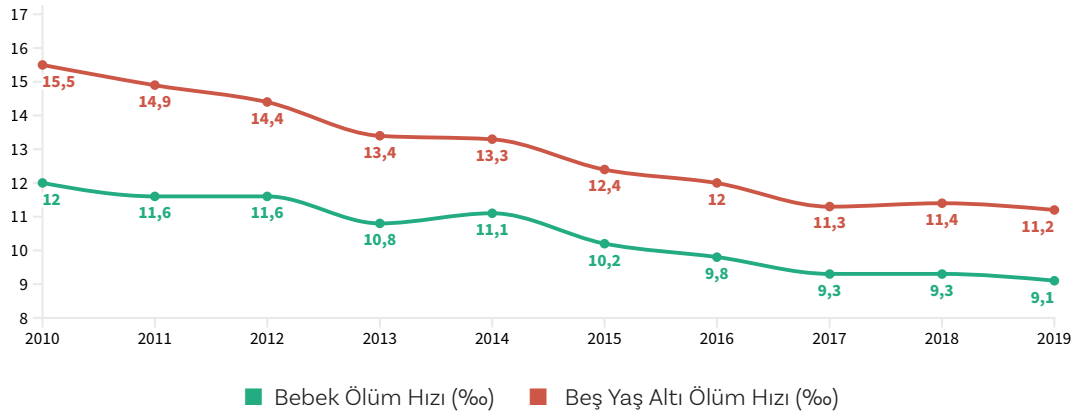
İl ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus oranı 2010 yılında %76 iken 2021'de %93'ün üstünde. 2019'a kadar il ve ilçe merkezinde yaşayan nüfus hep %90 civarlarındaydı. Salgınla birlikte insanların şehir merkezlerinden uzaklaşarak çeperlere, kırsal bölgelere yerleşme eğilimine dair gözlemler arttı. Küçük yerleşim yerlerinde benzer nüfus artışı devam ederse altyapı, yol, kanalizasyon, sağlık, eğitim gibi birçok hususta problemlerin baş göstermesi kaçınılmazdır. Ayrıca ilk aşamada yerel ekonomiyi canlandırma ihtimali yüksek olsa da oluşabilecek yeni rekabetçi ortam yerel halkı uzun vadede yıpratabilir.

Nüfusun genelinin lise altı eğitime sahip olduğu görülse de önemli bir değişim de var. Lise mezunu nüfus oranında ciddi bir değişim görülmezken lise altı eğitim ve yükseköğretim mezunlarının oranı ters orantılı bir biçimde farklılaşıyor. 2010 yılında %11,5 olan yükseköğretim mezunu nüfus oranı 2021 itibarıyla %23'e yükseldi. 2010 yılında %70 olan lise altı eğitim düzeyine sahip nüfus oranı ise 2021 yılında %54,4'e düştü. Bahsedilen değişim yükseköğretimin ülke çapında genişlemesi ve geniş halk kesimlerinin erişimine açılması ile işgücünün eğitim düzeyinin artmasına dair hayati bir göstergedir.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Toplam Nüfus (Milyon kişi)	73,7	74,7	75,6	76,6	77,7	78,7	79,8	80,8	82,1	83,2	83,6	84,7	
Nüfus Artış Hızı (%)	15,9	13,5	12,1	13,7	13,3	13,4	13,6	12,4	14,7	13,9	5,5	12,7	
Doğurganlık Hızı	2,08	2,05	2,11	2,11	2,19	2,16	2,12	2,08	2,01	1,88	1,76	1,70	
Doğum Sayısı (Milyon kişi)	1,26	1,26	1,29	1,31	1,35	1,34	1,32	1,31	1,26	1,19	1,12	1,08	
Kaba Doğum Hızı (%)	17,2	16,9	17,2	17,1	17,5	17,1	16,6	16,2	15,4	14,4	13,4	12,8	
Doğum Yapan Annelerin Ortalama Yaşı	27,7	27,8	28,1	28,3	28,4	28,5	28,6	28,7	28,9	28,9	29,1	29,1	
İlk Doğumdaki Ortalama Anne Yaşı							25,9	26,1	26,2	26,4	26,5	26,7	
Ölüm Sayısı (Bin)	367	376	377	373	391	406	423	427	426	436			
Kaba Ölüm Hızı (%)	5,0	5,1	5,0	4,9	5,1	5,2	5,3	5,3	5,2	5,3			
Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	74,5	74,9	75,4	75,8	76,2	76,5	76,9	77,2	77,4	77,7	77,9		
60 Yaşındaki Bireylerde Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)				21,9	21,9	21,8	21,8	21,7	21,9	22,1			
Medyan Yaş	29,2	29,7	30,1	30,4	30,7	31,0	31,4	31,7	32,0	32,4	32,8	33,1	
65+ Yaşlı Bağımlılık Oranı (%)	10,8	10,9	11,1	11,4	11,8	12,2	12,3	12,6	12,9	13,4	14,1	14,4	
İl/ilçe Merkezlerinde Yaşayan Nüfus Oranı (%)	76,3	76,8	77,3	91,4	91,8	92,1	92,3	92,5	92,3	92,8	92,9	93,2	

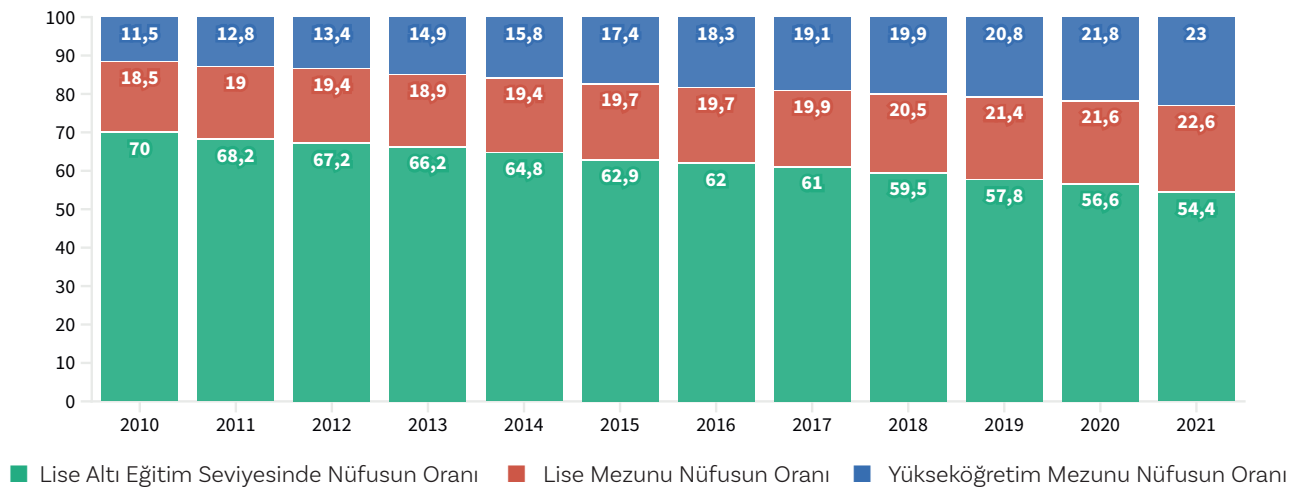
Kaynaklar: TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, Doğum İstatistikleri, Ölüm İstatistikleri, İstatistiklerle Yaşlılar, Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Müdürlüğü, Dünya Bankası

Not: TÜİK'in 2020 ve 2021 yılları ölüm istatistikleri yayınlanmadığı için ilgili veriler verilememiştir.

Şekil 1. Bebek Ölüm Hızı ve Beş Yaş Altı Ölüm Hızı (%o, 2010-2019)

Kaynak: TÜİK, Ölüm ve Ölüm Nedeni İstatistikleri

Şekil 2. Eğitim Düzeyine Göre Nüfus Oranı (% , 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı

Hanehalkı

Türkiye’de toplam hanehalkı sayısı 25.3 milyona ulaştı. 2021 itibariyle bir hanede ortalama 3,2 kişi birlikte yaşıyor. Bu oran Avrupa ülkelerine kıyasla halen yüksek olsa da 2010’dan bu yana azalma eğiliminde. Bir diğer ifadeyle Türkiye’de aynı konutu paylaşma durumu yavaşça zayıflıyor.

Daha yakından baktığımızda, tek kişilik hanehalklarının oranı 2010 yılında %7,5 iken 2021 itibariyle %18,9’a yükseldi. Bu hızlı bir artış. Türkiye’de her 100 kişiden yaklaşık 19’unun tek başına yaşıyor olması ve bu oranın her sene yaklaşık 1 puan artması dikkat çekici. Yalnız yaşamının getirdiği dinamikler, ihtiyaçlar ve sorunlar büyük şehir merkezlerinde ve kırsal bölgelerde farklılaşıyor. Diğer yandan, beş ve üstü kişiden oluşan kalabalık hanehalklarının oranı 2019 ve 2020 yıllarında %21’lerde iken bu oran 2021 yılında %20,39’a düştü. Artık daha fazla sayıda kişi eğitimde daha uzun süre geçirdikçe ve çalışma hayatına daha çok katıldıkça aile planlaması da buna göre şekilleniyor. Hanehalkı büyüklüğünde yaşanan bu dönüşüm geleneksel ilişki, değer ve alışkanlıkları da etkiliyor.

Bu bağlamda aile yapısının hangi dinamiklerinin hanehalkı yapısına etki ettiğinin izini sürmek gerekir. Tek ebeveyn ve çocuklardan oluşan çekirdek ailelerin oranı istikrarlı olarak artıyor. 2021 yılında bir önceki yıla göre 3,93’lük bir artışla tek ebeveyn ve çocuklardan oluşan çekirdek ailelerin oranı %10’un üstüne çıktı. Geniş aileden çekirdek aileye evrilen ve çekirdek aile içinde de tek ebeveynli aile oranının arttığı bir demografik yapı söz konusu. Öte yandan sadece eşlerden oluşan çekirdek ailelerin oranı son üç yıldır sabit olarak %13 civarlarında seyrediyor. Ayrıca çocuk sahibi olma yaşı da giderek yükseliyor.

Hanehalkı aynı zamanda ekonomik bir birimdir. Türkiye’de hanehalkı üyeleri ekonomik gelir ve giderlerini büyük oranda paylaşırlar. Geliri tek kişinin çalışmasına bağlı olan ve bilhassa asgari ücret seviyesinde geliri olan hanelere binen doğrudan vergi yükü refah kaybını derinleştiriyor. 2021’de hanehalkı ortalama kullanılabilir geliri önceki yıla göre %10,64’lük bir artışla 76 bin 730 TL’ye yükselmiştir.

Enflasyonun ciddi artışıyla bu yıldaki ücretlerin de arttığı ve asgari ücretlilerin bazı vergilerden muaf tutulduğu hatırlanırsa bu artış şaşırtıcı değildir.

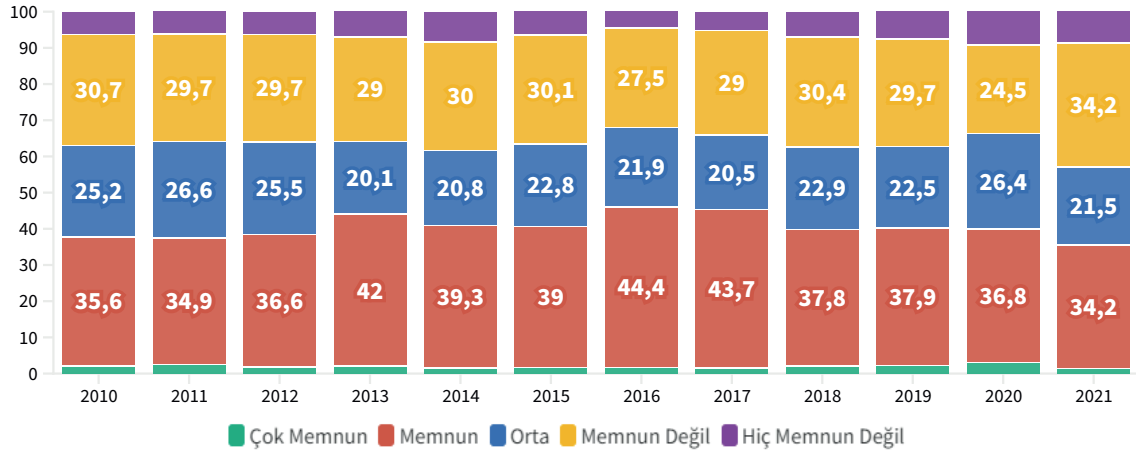
Hanehalkı başına aylık ortalama harcama sabit fiyatlarla hesaplandığında 2019 yılında bir önceki yıla göre 2,91’lik bir azalma görülür. 2019 yılında hanehalkı başına aylık ortalama harcama 2 bin 121 TL olmuştur. Benzer bir azalma hanehalkı borçlarının harcanabilir gelire oranında da mevcut. 2021 yılı itibariyle hanehalkı borçlarının harcanabilir gelire oranı %43. Hanehalkı borçlarının düşük olması ekonomik kriz dönemlerinde yoksullaşmanın ve krizin toplumsal sonuçlarının derinleşmesini engelleyecektir.

Borçluluk olgusunun birçok bileşeni olmakla birlikte esasen konut, taşıt, ihtiyaç vb. kredi borçlarının baskın çıktığı bilinir. Nitekim hanehalkı yükümlülükleri arasında kredi oranı 2015 yılından beri hep %95’in üzerinde seyretti. Kredi kullanan kişi sayısı 2019 ve 2020 yıllarında ciddi oranda arttı. 2019’da bir önceki yıla göre 3 milyondan fazla artış oldu. 2020’de ise bir önceki yıla göre yaklaşık dörtte bir artışla 16 milyon 440 bin kişiye yükseldi. Aynı seviyenin 2021’de de korunması bir yandan salgın nedeniyle ekonomik sorunları artan hanelerin krediye yöneldiği ihtimaline işaret ederken diğer yandan artışın 2019’da başlamış olması ekonomik gidişatin yapısal olarak kredi kullanımına sevk ettiğini gösterir.

Hanehalkı gelirinden memnuniyet düzeyi manidar bir göstergedir. 2010’dan bu yana bu oranların evrimine bakmak ilginç sonuçlar verir. Hanehalkı gelirinden memnun ve çok memnun olanların toplam oranı 2016-17’ye kadar artış halindeyken son beş yılda bu oranın azalma halinde olduğu açıktır. Hanehalkı gelirinden hiç memnun olmayanların oranı 2016’dan 2021’e neredeyse iki kat artmıştır. Memnun olmayanlarla birlikte hiç memnun olmayanların toplam oranı en düşük olduğu 2016’da %32 civarındayken 2021’de %43 seviyesine çıkmıştır. Bu göstergeler hanelerin giderek daha zor bir ekonomik döngü içinde olduğuna işaret eder.

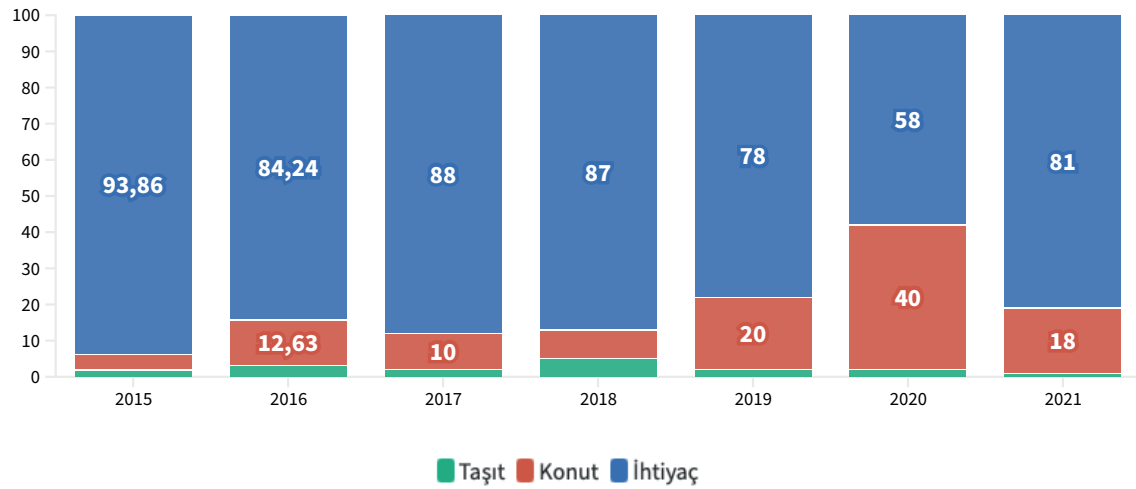
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Toplam Hanehalkı Sayısı (Milyon Hane)	19,3	19,7	20,2	20,5	21,1	21,7	22,2	22,7	23,2	24,1	24,6	25,3
Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü	3,84	3,76	3,69	3,63	3,57	3,52	3,48	3,45	3,41	3,35	3,31	3,23
Tek Kişilik Hanehalklarının Oranı (%)	7,5	7,9	8,6	8,9	13,9	14,4	14,9	15,4	16,1	16,9	17,9	18,9
Kalabalık (Beş ve Üstü Kişilik) Hanehalklarının Oranı (%)	26,4	26,1	24,3	23,5	24,8	24,1	23,6	23,1	22,7	21,9	21,5	20,4
Tek Ebeveyn ve Çocuklardan Oluşan Çekirdek Ailelerin Oranı (%)	5,5	5,9	6,3	6,3	7,6	7,8	8,9	8,5	8,9	9,2	9,7	10,1
Sadece Eşlerden Oluşan Çekirdek Ailelerin Oranı (%)	14,4	15,1	15,3	16,3	14,1	14,3	14,2	14,2	14,1	13,9	13,5	13,5
Hanehalkı Ortalama Kullanılabilir Gelir (Bin TL)	22,1	24,3	26,6	29,5	32,1	36,1	41,4	46,1	51,4	59,9	69,4	76,7
Hanehalkı Borçlarının GSYH'ye Oranı (%)	17,3	19,1	19,9	20,1	19,2	20,1	17,1	17,3	14,8	15,2	17,4	15,1
Hanehalkı Borçlarının Harcanabilir Gelire Oranı (%)	41,2	51,7	48,1	53,1		52,1	48	44	43	45	52	43
Hanehalkı Yükümlülükleri Arasında Kredi Oranı (%)						97	96,0	96,2	95,6	96,6	97,1	96,5
Kredi Kullanan Kişi Sayısı (Milyon Kişi)	8	9	9	11,2	10,7	10,5	10	10,8	9,6	13,2	16,4	16

Kaynaklar: TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, İstatistiklerle Aile, TCMB Finansal Hesap Raporları, Türkiye Bankalar Birliği

Şekil 3. Hanehalkı Gelirinden Memnuniyet Düzeyi (% 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Yaşam Memnuniyeti Araştırması 2021

Şekil 4. Tüketici ve Konut Kredileri Oranları (% 2015-2021)

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği, Tüketici Kredileri ve Konut Kredileri

Türkiye’de modernleşme ve hızlı kentleşme nedeniyle en önemli değişikliğin aile yapısında meydana geldiği sıklıkla vurgulanır. Eğitimin yaygınlaşması, yükseköğretimin genişlemesi, yükselen yaşam standartları aile yapısı üzerinde önemli etkiler meydana getirir de bu durumun bir bozulma ve yozlaşma olarak dillendirilmesi fazla hızlı bir yorum olacaktır. Zira yüzeydeki değişimler, derinde süregiden devamlılıkları ve yapıları görmeye engel olabilir. Örneğin evlilerin toplam nüfus içindeki oranı son 11 yıldır ciddi bir değişim göstermemekte ve %47 civarlarında seyretmektedir. Bu durum evlilik kurumunun toplumsal yapıda halen güçlü bir yeri olduğuna işaret eder.

Diğer yandan yavaş ama anlamlı değişim dinamiklerini de takip etmek gerekir. Kadınların ortalama ilk evlenme yaşı yükselme eğiliminde. 2010 yılında bu yaş 23,7 iken 2021 itibarıyla 25,4’e yükseldi. Benzer şekilde erkeklerin ortalama ilk evlenme yaşı artmış olsa da bu artış kadınlarda olduğu kadar hızlı değil. Özellikle yükseköğretime erişimin toplumsal tabana yayılması hem bireylerin eğitim hayatını uzattı hem de yükseköğretime kayıtlı öğrenci kitlesinde kadın oranının artmasını sağladı. Ayrıca çalışma hayatına kadın katılımı arttıkça hem ilk evlenme yaşı hem ortalama evlenme yaşı yükseldi. 2010 yılında kadınlarda ortalama evlenme yaşı 24,9 iken erkeklerde 28,9’du. 2021 yılında bu oran kadınlarda 27,4; erkeklerde 30,6’ya çıktı.

Çocuk bulunan hanehalkı oranı yıllar içinde azalıyor. 2014 yılında hanehalklarının %45,71’inde çocuk bulunurken 2021 yılında bu oran %40,82’ye geriledi. TÜİK verilerine göre bu hanelerin illere göre dağılımı incelendiğinde, 0-17 yaş grubunda en az bir çocuk bulunan hanehalkı oranının en yüksek olduğu ilin %71,6 ile Şanlıurfa, en düşük olduğu illerin %30 ile Sinop ve Tunceli olduğu görülür. Bir diğer ifadeyle çocuklu hane bakımından bölgesel farklılaşma halen etkilidir. Doğurganlık hızı azalan bir eğilim gösterse bile çocuk nüfusunun halen yüksek olduğunu söylenebilir. Hanede çocuk varlığı evlilik, çalışma ve sosyal hayat bakımından da bütünleştirici bir etkiye sahiptir.

Evlilik kurumunun yerleşik gücü evlilikten memnuniyet düzeyinde de kendini gösterir. Son 11 yıllık dönemde evlilikten memnun ve çok memnun olanların toplam oranı hep %90’ın üzerindedir. 2020 yılında salgının muhtemel etkisiyle evlilikten memnuniyet azalırken 2021’de tekrar yükseldi. Evlilikten memnun olmayan ve hiç memnun olmayanların oranı ise %3,5’i hiç geç-

medi. Ancak kadınların erkeklere göre evlilikten daha az memnun olduğu görülür. 2021 itibarıyla evlilikten memnun olmayan ve hiç memnun olmayan erkeklerin oranı toplamda %1,5 iken kadınlarda bu oran iki katına çıkarak %3 olarak tespit edildi. Hane içi iş bölümü ve aile içi rol dağılımında kadınların memnuniyetini görece zayıflatan etkenlerin ayrıntılı tespiti şarttır.

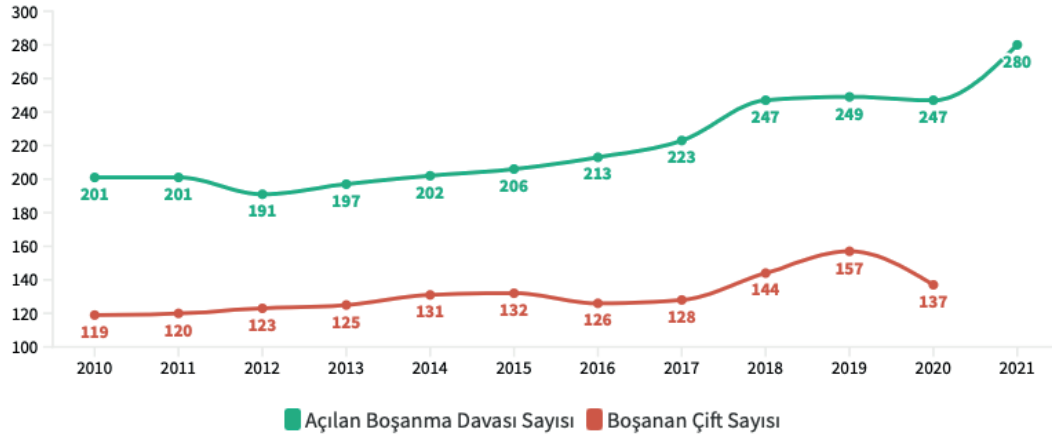
Boşanma konusunda Türkiye’de yaygın sosyal kanaat olumsuzdur. Ancak kadınların kamusal hayata katılımının artması, eğitim ve çalışma yaşamına daha fazla dahil olmasıyla bu kanaatin zayıfladığını söylemek mümkün. Bu bağlamda boşanma davalarında yıllar içinde artış yaşandığı görülür. 2020 yılında 247 bin boşanma dava açılmışken 2021 yılında bu sayı 280 bine yükseldi. Buna paralel bir artış boşanma sayılarında da gerçekleşti. 2020 yılında salgın etkisiyle adli işlemler azaldığı ve ayrıca çiftlerin dayanışma eğilimleri arttığı için boşanma sayısı azalmış olsa da 2021 yılında ciddi bir artışla 174 bin 90 çift boşandı. Dolayısıyla salgın bir yandan aile kurumunun önemini hatırlatırken diğer yandan çiftler arası ilişkileri zorlu bir süreçten geçirmiş görünüyor. Salgının aile yapısına ve evlilik örüntülerine etkisini daha sağlıklı ölçmek için önümüzdeki yılları beklemek gerekecek.

Velayet boşanmalarda en çok dikkat çeken meseledir. Velayete verilen çocukların daha çok anneye verildiği bilinir. Türkiye’de velayet verilen boşanan kişi sayısı artış gösterdi. 2010 yılında 64 bin 560 kişi velayet verilerek boşandı. 2021 yılında bu rakam 107 bini geçti. Velayete verilen çocuk sayısı ise 2010 yılına göre %72,10 oranında artarak 165 bin 900’e yükseldi. Boşanan çiftlerin çocuklarıyla ilişkilerinin mevcut hukuki düzenleme çerçevesinde hem yetişkinler hem çocuklar için zorlayıcı ve sancılı bir şekilde yaşandığı biliniyor. Bu bağlamda boşanan çiftlerin çocuklarla ilişkisinin mekanı, rutini ve niteliğine dair yeni çözüm yollarının aranması hayati önemde.

Kadına yönelik şiddet ve cinayet ile ilgili düzenli tutulmuş güvenilir bir veriye rastlanmaması ciddi bir ihmal olduğunu düşündürüyor. 2016 Aile Yapısı Araştırması verilerine göre kadınların %36,4’ü; erkeklerin %2,5’i boşanma nedenleri arasında dayak/kötü muameleyi zikrediyor. Aradaki fark son derece önemli. Diğer yandan, kadına yönelik ev içi şiddetin boşanma davasına varmadan gerçekleşen tarafının buzdağının görünmeyen kısmı olduğunu da düşünmek gerekiyor.

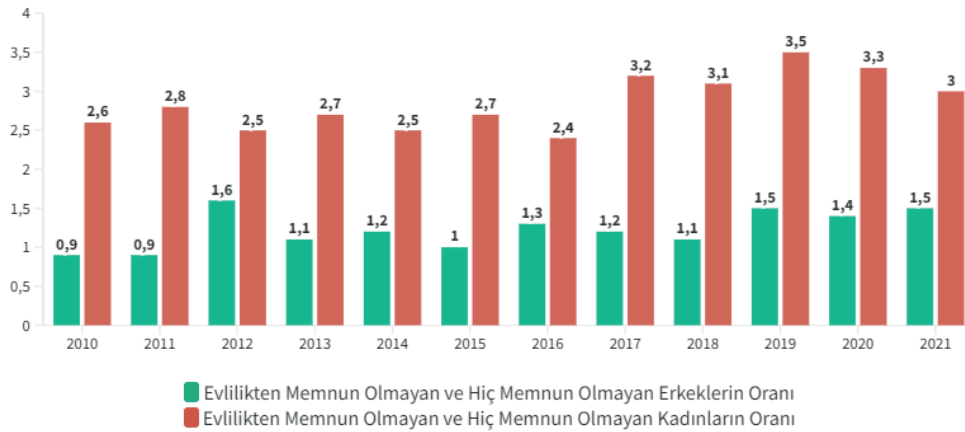
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Evlilik Sayısı (Bin)	583	593	604	600	599	603	595	569	554	542	488	562
Kadınların Ortalama İlk Evlenme Yaşı	23,7	23,8	23,9	24,1	24,2	24,4	24,5	24,6	24,8	25,1	25,1	25,4
Erkeklerin Ortalama İlk Evlenme Yaşı	26,9	27,1	27,2	27,3	27,3	27,5	27,6	27,7	27,8	27,9	27,9	28,1
Kadınların Ortalama Evlenme Yaşı	24,9	25,2	25,4	25,5	25,6	25,8	26,1	26,2	26,5	26,9	27,1	27,4
Erkeklerin Ortalama Evlenme Yaşı	28,9	29,1	29,3	29,4	29,4	29,6	29,8	29,9	30,2	30,3	30,4	30,6
Evlilerin Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	47,61	47,73	47,85	47,87	47,92	47,91	47,89	47,85	47,63	47,38	47,29	46,94
Çocuk Bulunan Hanehalkı Oranı (%)					45,7	44,8	43,9	43,4	42,3	41,9	42,1	40,8
Evlilikten Memnun ve Çok Memnun Olanların Toplam Oranı (%)	92,7	93,5	92,5	93,9	93,7	93,4	93,6	93,1	93,1	92,1	90,2	92,1
Bir Yılda Az Süren Evliliklerde Boşanma Sayısı (Bin)	4,0	4,3	4,1	4,4	4,7	4,8	4,6	4,1	4,2	4,1	3,0	3,9
Velayet Verilen Boşanan Kişi Sayısı (Bin)	65	67	69	70	73	75	72	73	84	93	83	108
Velayete Verilen Çocuk Sayısı (Bin)	96	99	101	102	107	110	107	108	126	141	126	166

Kaynaklar: TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, Aile Yapısı İstatistikleri, Yaşam Memnuniyeti Araştırması, Evlenme ve Boşanma İstatistikleri

Şekil 5. Açılan Boşanma Davası Sayısı ve Boşanan Çift Sayısı (Bin, 2010-2021)

Kaynak: Adalet Bakanlığı Adli İstatistikler 2021 & TÜİK Boşanma İstatistikleri 2021

Şekil 6. Cinsiyete Göre Evlilikten Memnun Olmama Oranı (% , 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Yaşam Memnuniyeti Araştırması 2021

Sosyal Gruplar

Toplumun görünümünü yakalama arayışında temel sosyo-demografik gruplar olarak çocuklar, gençler, kadınlar ve yaşlıların seyrini takip etmenin gereği tartışılmazdır. Bu grupların bazen kendi başına, bazen de iç içe geçen hususlarda çok boyutlu değişimleri esasen ekonomik ve siyasi yapılardan hem etkileniyor hem de o yapıları etkiliyor.

Türkiye’de çocuk sayısı artmıyor. Bunda şüphesiz eğitim ve çalışma hayatına hem kadınların hem de genel olarak yetişkin nüfusun giderek artan ölçüde katılmasının payı var. 2021 itibariyle çocukların nüfus içindeki oranı %27’nin de altına inerek Cumhuriyet tarihinin en düşük oranına vardı. Çocuk ölümlerinin son derece azaldığı şartlarda çocuğun aileler için anlamı da değişiyor. Bilhassa büyük şehir merkezlerinde yaşayan aileler çocuklarına eğitim başta olmak üzere bir dizi konuda maddi ve sosyal yatırım yapmayı önceledikleri için daha az çocuk sahibi olmayı tercih ediyorlar. Çocuk artık sadece neslin devamını sağlayacak veya tarımsal üretimde ücretsiz aile işçisi olacak biri değil; ailenin ekonomik ve kültürel sermayesini daha yukarı taşıyacak ve anne ile babanın toplumsal statü arayışını taşıyacak kişi olarak görülüyor.

15-24 yaş arası olarak kabul edilen gençlerin sayısı da benzer şekilde sabit seyrediyor. Çocukların yıllar içinde genç yaş grubuna dahil olmasıyla son beş yılda küçük bir artış olsa da Türkiye’de genç nüfus oranının tekrar %16’nın üstüne çıkacağını söylemek çok zor. Diğer yandan gençlik kültürel ve siyasi tartışma gündemlerinin belki birinci maddesini oluşturmaya devam ediyor. Türkiye’nin gençlerini düşünüyormuş gibi yapmaya fazlasıyla yatkın bir toplum olduğu söylenebilir. Gençlere yakıştırılan “Z kuşağı” ifadesi son derece dayanıksız ve bilimsellikten uzak bir ifade olsa da gençlik hakkında düşünme, yorumlama ve etiketleme hevesinin kolektif semptomu olarak yayılıyor. Gerçek şu ki Türkiye’de gençler dinden maddi kazanca, eğitimden siyasete birçok alanla kendilerine özgü bir ilişki kurmak istiyorlar. Bu kendine mahsus ve yeni ilişki kurma arayışlarının her bakımdan hızlı dönüşen bir toplum olmaktan kaynaklandığını görmek gerekiyor.

Gençlik bahsinde hayati bir gösterge elbette istihdam ve eğitimin kesiştiği noktada açığa çıkıyor. Gençlerin yaklaşık üçte biri istihdama katılıyor. Lise eğitiminin mecburi olması ve yükseköğretimin genişlemesi sayesinde bu yaş grubunda eğitim alma

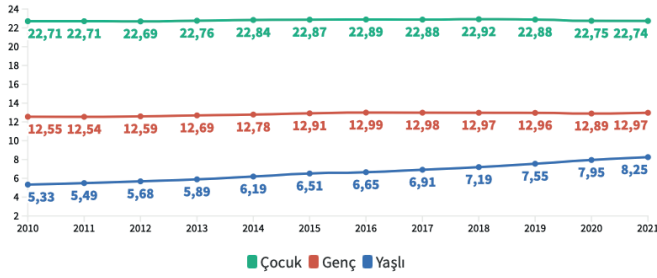
süresi giderek uzuyor. Ancak kritik olgu, ne eğitimde ne istihdamda olan 15-29 yaş grubunun oranı. Türkiye bu oranda hayli yüksek bir ülke; OECD ortalaması %14,5 iken Türkiye’de 2021 yılında %28,8. Bir diğer ifadeyle 15-29 yaş arasında olan nüfusun en dinamik kesiminde her 10 kişiden yaklaşık 3’ü üretime katılma yolunda ilerleyecek fırsatları bulamıyor ve toplumsal bütünleşme kanallarından istifade edemiyor. Dolayısıyla gençliğe dair kültürel ve simgesel düzlemde manipülasyonlardan ziyade, eğitim ve çalışma dünyalarındaki yapısal şartları gençlerin nitelikli katılım, istifade ve katkısına açık şekilde gözden geçirmek gerekiyor.

Türkiye kadın istihdam oranı, kadın vekil oranı gibi verilerde OECD ülkelerinin gerisinde olsa da kadınların toplumsal hayata giderek daha fazla dahil olduğu açık bir gerçek. Kadın istihdam oranının görece küçük de olsa artış halinde olduğunu görüyoruz. Artık kadınlar, daha fazla lise ve yükseköğretim yolundan geçerek işgücüne dahil oluyor; bu da kadınlarla erkekler arasındaki tarihsel farkın giderek kapanması ihtimali demek. Nitekim yönetici pozisyonundaki kadınların oranının zayıf da olsa arttığını görüyoruz. 2020 itibariyle ön lisans ve lisans programlarına kayıt yaptıranlar arasında her 100 erkek için 114 kadının var olduğunu görüyoruz. Ancak nitelik ve beceri seviyesi ne kadar yakınlaşsa da ücret, özlük hakları, özerklik ve sosyal imkanlar anlamında kadınların maruz kaldığı dezavantajların yapısal olarak kendini yeniden ürettiğini söylemek zor değil. Bu anlamda bilhassa en nitelikli profesyonel işlerden başlamak üzere her meslekte ve her sektörde kadınlaşmanın katmanlı dinamiklerini ve engellerini yakından takip etmek şart.

Türkiye artık yaşlanan bir toplum. Çocuk ve genç sayısının aksine yaşlı sayısı anlamlı bir artış halinde. Dolayısıyla aktif nüfusa bağımlı yaşlı oranı da artıyor. Dahası, yaşlı yoksul oranında da artış var. Kadınlıkla yaşlılığın buluştuğu kesişim noktasında ise yoksul yaşlı kadınların daha yüksek oranda olduğunu görüyoruz. Hem kentsel hem kırsal nüfusta yaşlıların oranının artması temel sosyal hak ve ihtiyaçların nasıl temin edileceği noktasında kapsamlı bir yaklaşım gerektiriyor. Bakanlığa bağlı huzurevi sayısı ve huzurevlerinde kalan yaşlı sayısı artsa da yaşlı bakımının bir sektör olarak incelenmesi, denetlenmesi ve insani standartların oluşturulması elzem.

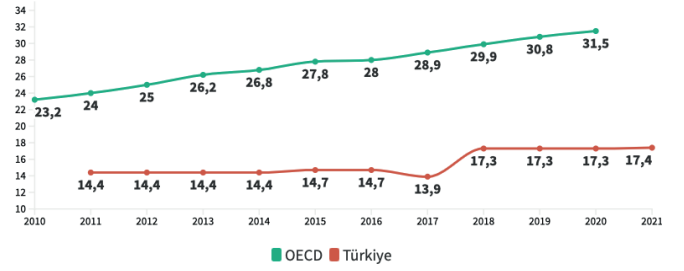
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Çocuk Nüfus Oranı (%)	30,8	30,4	30,0	29,7	29,4	29,1	28,7	28,3	28,0	27,5	27,2	26,9
Çocuk Bağımlılık Oranı (%)	38,1	37,5	36,9	36,3	35,8	35,4	34,9	34,7	34,5	34,1	33,7	33
Yoksul Çocuk Oranı (%)	33,7	32,3	32,7	32,6	31,7	31,8	31,4	30,2	32,1	32,4	32,1	32,6
15-17 Yaş Grubundaki Çocukların İstihdam Oranı (%)	17,1	17,6	16,9	16,7	18,1	18,1	18,1	17,4	18,2	17,2	13,7	14
Genç Nüfus Oranı (%)	17	16,8	16,7	16,6	16,5	16,4	16,3	16,1	15,8	15,6	15,4	15,3
Genç İstihdam Oranı (15-24 yaş, %)	30,1	32,1	31,5	32,2	33,5	34,2	34,1	34,3	35,1	33,1	29,2	32,2
Genç İşsizlik Oranı (15-24 yaş, %)	21,7	18,4	17,5	18,7	17,9	18,5	19,6	20,8	20,3	25,4	25,3	22,6
Ne Eğitimde Ne İstihdamda Olan 15-29 Yaş Nüfus Oranı (%)		32,7	31,7	29,3	28,4	27,9	27,8	27,5	27,6	29,5	32,1	28,8
Yükseköğretime Yeni Kayıtlarda Kadın Katılım Oranı		96	97	89	93	89	99	104	103	109	114	111
Yaşlı Bağımlılık Oranı (%)	10,8	10,9	11,1	11,4	11,8	12,2	12,3	12,6	12,9	13,4	14,1	14,4
Yaşlı Yoksulluk Oranı (%)		17,1	18,7	17,9	18,3	18,3	16,1	15,5	16,4	14,2	16,7	
65 Yaş ve Üzeri Emekli Sayısı (Milyon)					1,6	1,8	1,9	2,1	2,2	2,4	2,5	
Aile ve Sosyal Hizmet Bakanlığı'na Bağlı Huzurevi Sayısı	97	102	106	115	124	132	141	144	146	153	158	165
Aile ve Sosyal Hizmet Bakanlığı'na Bağlı Huzureverlerinde Bakılan Yaşlı Sayısı (Bin)	8	10,6	11	11,3	11,7	12,3	13,3	13,7	13,9	13,9	14	12,7

Kaynaklar: TÜİK Çocuk İstatistikleri, Bölgesel İstatistikler, İstatistiklerle Yaşlılar, Eurostat, Yükseköğretime Bakış 2021 Eğitim-Sen

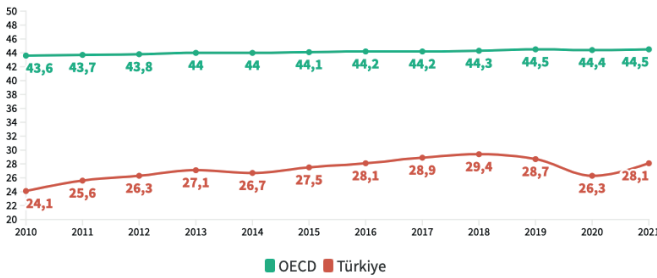
Şekil 7. Çocuk, Genç ve Yaşlı Sayısı (Milyon, 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Çocuk İstatistikleri-Demografik Özellikler, İstatistiklerle Gençlik & İstatistiklerle Yaşlılar

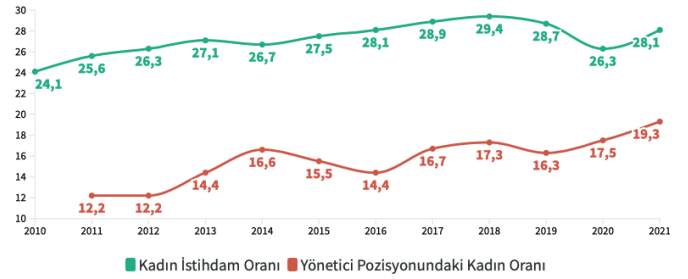
Şekil 9. Türkiye'de ve OECD Ülkelerinde Kadın Vekil Oranı (% 2010-2021)

Kaynak: World Bank, TÜİK, İşgücü İstatistikleri & İstatistiklerle Kadın

Şekil 8. Türkiye'de ve OECD Ülkelerinde Kadın İstihdam Oranı (% 2010-2021)

Kaynak: World Bank, TÜİK, İşgücü İstatistikleri & İstatistiklerle Kadın

Şekil 10. Kadın İstihdam Oranı ve Yönetici Pozisyonundaki Kadın Oranı (% 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri & İstatistiklerle Kadın

Eğitim

Türkiye’de eğitim toplumsal hareketlilik beklentisinin yüklendiği bir mekanizma olageldi. Eğitim hem sosyo-ekonomik statü kazanımında geniş halk kesimleri için halen daha taşıyıcı bir işlev görüyor; hem de üst-orta tabaka için mevcut kazanımların tevarüs ve muhafazasını sağlıyor. Ortalama eğitim süresi giderek arttıkça eğitim alanında ekonomik sermayenin etkisi belirginleştiği gibi eğitim sermayesi içinde de çatallanmalar gerçekleşiyor.

Bu bağlamda giderek genişleyen bir olgu okul öncesi kurumlardır. Okul öncesi eğitim kurumlarına kayıtlı öğrenci sayısı 2013’ten bu yana sürekli artıyor. Bunun tek istisnası, salgın etkisiyle bütün okulların kapandığı, ailelerin hastalık riski nedeniyle çocuklarını okula yazdırmaktan imtina ettiği 2020 yılı. Ancak uzun vadede okul öncesi eğitime yönelik toplumsal talebin arttığı kesin. Ayrıca okul öncesine yükselen talep özel kurumların payını artırdı. Bütün eğitim kademeleri arasında özelde olan öğrenci oranı okul öncesi kademesinde en yüksek seviyede. Bu bağlamda devlet okullarının sunduğu hizmetin hem nicelik hem nitelik bakımından yükseltilmesi şart.

Okul öncesi eğitim alan öğrenci sayısındaki artış, bütün eğitim kademelerindeki artıştan daha fazla. Bunun birçok toplumsal nedeni var. Öncelikle okul öncesi eğitimin sağladığı sosyalleşme, akran öğrenmesi ve temel bilgi ve becerileri aileler geçmişe göre daha fazla önemsiyor. İkincisi, devlet okullarının bu kademedeki eğitim sunması, okul öncesine maddi kaynak ayırmakta zorlanması muhtemel ailelerin de bu eğitimden mahrum kalmamasını bir oranda sağlıyor. Üçüncüsü, kadınların çalışma hayatına katılımının giderek artması çocuklu annelerin okul öncesi eğitime başvurmasını gerekli kılıyor. Daha uzak bir neden olarak da, şehirleşmeyle birlikte çocukların ilköğretim çağına gelene kadar vakit geçirecekleri mahalli sosyal bağ ve ortamların görece zayıflamasına binaen okul öncesi eğitim kurumlarının bu boşluğu doldurma işlevi hatırlanabilir. Bütün bu nedenlerden dolayı okul öncesi eğitimde öğrenci sayısının önümüzdeki yıllarda da artacağı öngörülebilir.

İlkokulda öğretmen başına düşen öğrenci sayısının 2013’te ilk defa 20’nin altına indiğini ve o yıldan bugüne 17-18 civarında seyrettiğini görüyoruz. Dünya Bankası verilerine göre yüksek gelirli ülkelerde bu oranın 14, orta gelirli ülkelerde 24 olduğunu hesaba kattığımızda, Türkiye’nin kötü bir seviyede olmadığı ancak henüz beklenen düzeye de varmadığını söylemek gerekir. Diğer yandan ülke içinde farklılaşmanın eksenleri vardır; mesela Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde öğretmen başına düşen ilköğretim öğrencisi sayısı en yüksek olup 20’nin üstündedir. Yine mesela ülke genelinde özel ilköğretimde bu sayı 8 civarındadır. Dolayısıyla ilköğretim kademesinde muhtemel

dezavantaj ve eşitsizliklerin tespitinde bölgesel ve sektörel farklılaşmaların üstüne gitmek gerekir.

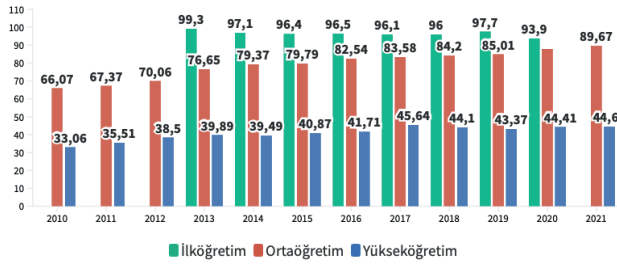
Hem ilköğretim hem de ortaöğretim kademesinde net okullaşma oranları 2010’dan bu yana genel itibariyle yüksek. İki kademe arasındaki geçişi sağlayan LGS sınavına 2022 yılında 1 milyon 236 bin öğrenci başvurdu; bunların 951.703’ü yani %95’i tercih ettiği okullardan birine yerleşti. Dolayısıyla Türkiye’de ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde eğitime erişmek nicel anlamda sorun değil. Ancak bu sınav yoluyla hangi toplumsal kökenlerden öğrencilerin hangi lise tiplerine daha çok gittiği meselesi, hem eğitim sisteminin ileriki kademelerinde hem de çalışma ve meslek hayatı bağlamında kendini gösteren eşitsizlikleri üreten bir mesele haline geldi. Okullaşma oranı artıyor olsa da geçim, kültürel etkenler, ihmal, zorbalık gibi içsel ve dışsal nedenler çerçevesinde bilhassa lise kademesinde meydana gelen okul terki olgusu ileri araştırmalar gerektirir.

Yükseköğretim kademesinde ise Türkiye’nin bir geç gelen (*late comer*) ülke olduğunu görüyoruz. Hem üniversite sayısı hem kontenjanlar bakımından 1990’larda başlayan ve esasen 2000’lerin sonlarından bu yana yaşanan güncel genişleme dalgası yükseköğretimde net okullaşma oranını hızlı bir şekilde yukarı taşıdı. 2021 sonu itibariyle 8 milyondan fazla öğrenci üniversitelerde bir programa kayıtlı. Bu miktarın yarısının örgün olmayan programlardan oluşması, yükseköğretimde verim ve kaliteyi zorluyor. Örgün programlardaki başlıca sorunlardan biri ise mevcut akademik kadroların, üniversiteye gelen genç kuşakların ihtiyacı olan beceri ve gelişim seviyesini sağlamaya elverişli olmayan kurumsal ve kolektif yatkınlıkları.

Toplamda brüt okullaşma oranı bakımından Türkiye’nin 2000’lere kadar Ortadoğu ve Kuzey Afrika seviyesinde olduğunu; 2010’lardan bu yana ise AB ve OECD ortalamasının üstüne çıktığını söylemek gerekir. Bir diğer ifadeyle yükseköğretime yönelik geç ama hızlı gerçekleşen bir toplumsal talep vardır ve bu talebin işgücü piyasalarından aile yapısına bir dizi temel konuda büyük bir dönüşümü tetiklediğini söylemek yanlış olmaz. Yükseköğretimin genişlemesinin anlamı sayılardan ibaret değildir; mesleklerin ve sektörlerin dezavantajlı sosyo-ekonomik kökenden gelen genç kuşaklara, kadın katılımına ve daha dinamik bir beşeri sermayeye açılması demektir. Dünyanın hemen yerinden gelen yabancı uyruklu öğrencilerin yıllar içinde çok hızlı artan sayısı birlikte düşünüldüğünde Türkiye’de yükseköğretim, bilimsel araştırma ve kamusal fayda üretimi için idari, mali ve lokal handikaplarını aşması gereken hayati bir potansiyele sahiptir.

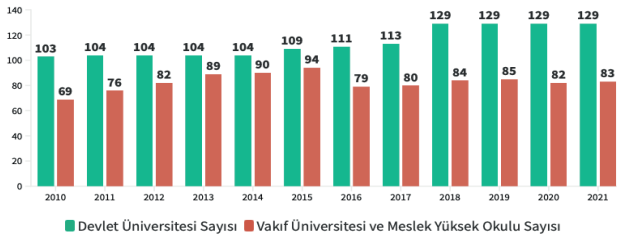
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ortalama Eğitim Süresi (Yıl)	6,5	6,7	7,3	7,5	7,7	7,6	7,8	8,0	8,1	8,1		
Okul Öncesi Kurumlarda Toplam Öğrenci Sayısı (Milyon)	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,2	1,3	1,5	1,6	1,6	1,2	1,9
İlkokulda Öğrenci Sayısı (Milyon)	10,9	10,9	5,6	5,6	5,4	5,4	4,9	5,1	5,3	5,3	5,3	5,4
Derslik Başına Düşen Ortalama Öğrenci Sayısı (İlkokul+Ortaokul)	31	30	30	29	27	25	24	24	24	24	23	23
Öğretmen Başına Düşen Ortalama Öğrenci Sayısı (İlkokul)	21	20	20	19	18	18	17	17	18	17	17	18
Okul Öncesinde Özel Okullardaki Öğrenci Oranı (%)								15,8	16,5	17,8	15,8	20,2
İlköğretimde Devlet Okullarındaki Öğrenci Oranı (%)			97,1	96,7	96,3	95,7	95,7	95,4	95,1	94,8	94,9	93,9
İlköğretimde Özel Okullardaki Öğrenci Oranı (%)			2,9	3,3	3,7	4,3	4,3	4,6	4,9	5,2	5,1	6,1
Ortaöğretimde Öğrenci Sayısı (Milyon)	4,8	4,8	4,9	5,4	5,7	5,8	5,9	5,7	5,7	5,6	6,3	6,5
Ortaöğretimde Devlet Okullarındaki Öğrenci Oranı (%)	97,3	97,1	96,9	97,3	95,9	91,9	91,3	90,2	89,7	90,1	91,5	91,4
Ortaöğretimde Özel Okullardaki Öğrenci Oranı (%)	2,7	2,9	3,1	2,7	4,1	8,1	8,7	9,8	10,3	9,9	8,5	8,6
Devlet Üniversitelerinde Öğrenci Sayısı (Milyon)	3,5	4,1	4,6	5,1	5,6	6,1	6,6	6,9	7,1	7,3	7,6	7,6
Vakıf Üniversitelerinde Öğrenci Sayısı (Bin)	196	228	287	410	434	534	554	596	605	619	645	680
Yabancı Uyumlu Öğrenci Sayısı (Bin)	25	31	43	48	72	87	108	117	154	185	224	260

Kaynaklar: MEB Örgün Eğitim İstatistikleri, YÖK İstatistikleri

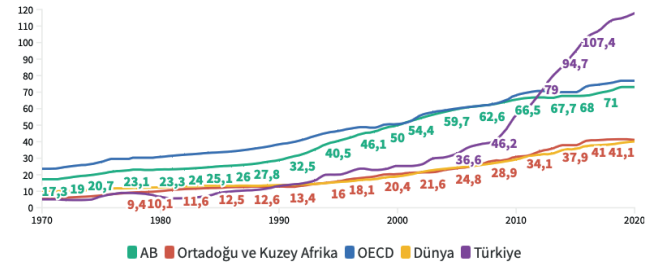
Şekil 11. Eğitim Kademelerine Göre Net Okullaşma Oranı (% 2010-2021)

Kaynak: MEB, Örgün Eğitim İstatistikleri & YÖK, Yükseköğretim İstatistikleri

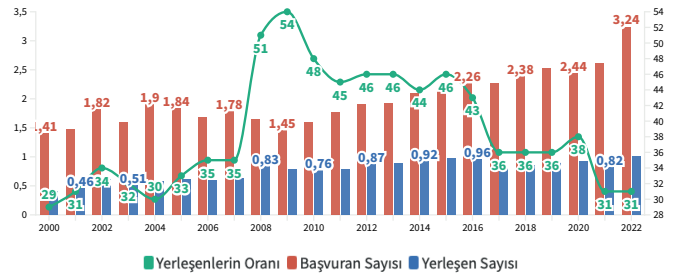
Şekil 12. Üniversite Sayıları (2010-2021)

Kaynak: YÖK, Yükseköğretim İstatistikleri

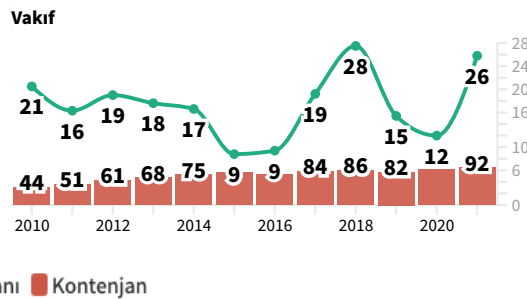
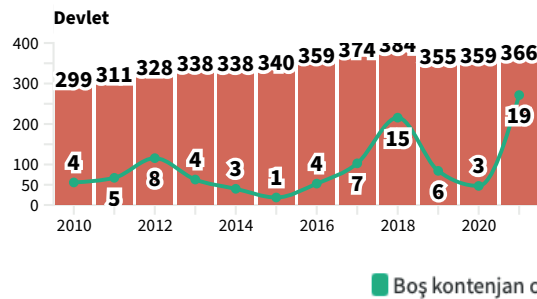
Şekil 13. Yükseköğretimde Brüt Okullaşma Oranı (1970-2020)

Kaynak: Dünya Bankası Eğitim İstatistikleri

Şekil 14. Yükseköğretime Giriş Sınavlarına Yerleşenlerin Başvuranlara Oranı ve Sayısı (% ve Milyon Kişi, 2000-2022)

Kaynak: ÖSYM, Yerleştirme Sayısal Bilgiler

Şekil 15. Devlet ve Vakıf Üniversitelerinde Kontenjan Sayısı ve Boş Kontenjan Oranı (Bin kişi ve %, 2010-2021)

Kaynak: ÖSYM, Yerleştirme Sayısal Bilgiler

Ekonomi

Türkiye ekonomisi yıllar içinde büyümeye devam ediyor ancak son dönemde bu büyümenin benzer ölçekteki ülkelerin gerisinde kaldığını görüyoruz. Dolar bazında GSYH 2017'den bu yana düşüyor. IMF verilerine göre 2021 itibariyle GSYH büyüklüğü bakımından Türkiye en büyük yirminci ekonomi. Önceki yıllarda görece üst sıralardayken son dönemde yaşanan gerilemenin temel nedeni elbette liranın değer kaybı. Bu nedenle döviz kuru etkisinden arındırılmış satın alma gücü paritesine göre hesaplandığında 11. ülke konumunda. Bu da kur ve enflasyon sarmalında ekonominin zorlu bir sınavdan geçtiğini gösteriyor.

Mevcut ekonomi modelinin ne zaman olumlu sonuçlar vereceği yönünde beklentiler giderek karamsarlaşıyor. Bunun bir dayanağı olarak kişi başı GSYH sürekli azalıyor. Birçok makro göstergenin olumlu olduğu 2006-2016 arasında Türkiye'nin kişi başı GSYH'si dünya ortalamasının üstündeyken 2017'den bu yana altında kaldı. 2021'de dünya ortalaması 12 bin dolar seviyesinde; Türkiye'de ise 9.5 bin dolar. Kişi başı GSYH'nin 10 bin doların üstüne çıkması sürdürülebilir bir kalkınma programının çok boyutlu bir şekilde geliştirilmesine bağlı.

Makro göstergelerde devletin ekonomi içindeki payını ifade eden devlet harcamalarının GSYH içindeki oranının 2020 yılına kadar yükselirken 2021'de düştüğü görülüyor. Ancak son iki yılın daha çok dikkat çeken verisi bankalarla ilgili. Bankaların toplam aktifleri yıllar içinde görece küçük bir hızla büyürken son yıllarda devasa bir artış hızı yakaladı. 2020'de bankaların aktifleri %39 büyüyerek 6 trilyon lirayı aştı. İlginç olansa kur ve enflasyon sarmalının en yoğun yaşandığı 2022 yılında Eylül ayı itibariyle bankaların toplam aktifinin 13 trilyon lirayı geçmesi; yani bir önceki yıla göre %86 artmış olması.

Dahası, bankaların net faiz gelirleri son yirmi yılın en yüksek seviyesine çıkmış durumda. 2010'da 28 milyar lira olan bankaların net faiz geliri sürekli artarak 2018'de 100 milyarı geçti. 2022 Eylül itibariyle bu sayı 497 milyar lira; yani bir önceki yıla göre %216 artmış durumda. 2010'dan bu yana geçen 11 yıllık sürede toplam artış oranı ise %453. Bu anlamda bankaların krizden olumsuz etkilendiğini söylemek zor; bilakis ekonominin genel gidişatından devasa bir kazanç elde ettikleri görülüyor. Diğer yandan

hem kamunun hem özel sektörün dış borç stoku çok hızlı artıyor; bilhassa kamunun dış borcunun GSYH'ye oranı %20'nin üstüne çıkmış durumda. Bu esasen milli hasılanın 5'te 1'nin dış borç olması demek.

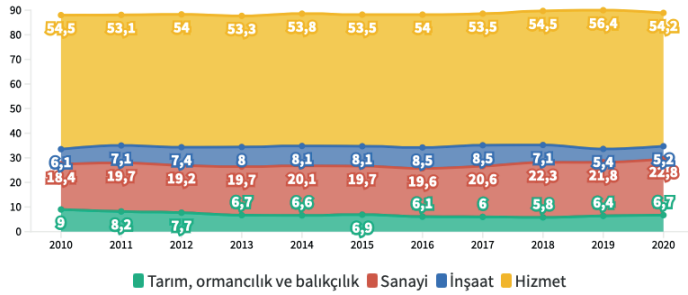
Hanehalkı alım gücü giderek azalıyor. Bunun bir nedeni döviz kurundaki devasa artış. 2019 sonuna kadar 6 liraya yaklaşan dolar kuru, 2021 sonunda 13,3'e çıktı. 2022'nin Kasım ayı itibariyle 18,5 lira. Kur krizi tarımdan sanayiye her sektörde üretim maliyetlerini çok hızlı yükseltirken günlük hayat ve tüketim noktasında da her gün hissedilir bir soruna dönüşmüş durumda. Benzer şekilde enflasyon 2021 sonu itibariyle %36 iken Kasım 2022'de TÜİK verilerine göre %85 seviyesinde. Bütün bu süreçte ihracat gelirlerinin artışına rağmen geniş halk kesimlerinin hem temel ihtiyaç maddelerine hem de konut ve araba gibi mallara erişiminin yapısal bir darbe yediği çok açık.

Nitekim TÜİK verilerine göre ortalama benzinli otomobil fiyatı 2021'de bir önceki yıla göre %130 artarak 436 bin liraya çıktı. TÜİK Nisan 2022'den bu yana enflasyon hesabında sepete dahil edilen maddelerin ortalama fiyatını ayrıntılı şekilde yayınlamayı bıraktığı için 2022 için güncel fiyat bilgisine sahip değiliz. Ancak 2010'dan 2021'e geçen 11 yıllık süreçte ortalama otomobil fiyatının yıllık hanehalkı gelirine oranını hesapladığımızda olumsuz bir manzara karşımıza çıkıyor. 2010'da Türkiye'de bir hanehalkının bir araba almak için yıllık gelirinin 1.6 katına ihtiyacı varken 2021'de 5.7 katına ihtiyacı var.

Benzer durumun konut fiyatlarında da geçerli olduğunu düşünmek mümkün. Alım gücünün bu dramatik azalışı toplumda konut ve araba gibi arzu edilen mallara erişimin artık imkansız olduğu kanaatini yaygınlaştırıyor. Bilhassa alt ve orta gelir grubunda bulunan geniş kesimler için kiradan çıkıp kendi evine geçmek veya çocuklu aileler için bir araba edinmek imkansız hale geldikçe umutsuzluk da artıyor. Bunun bir nedeni de dolaylı vergilerin toplam vergi geliri içinde %60'lardan aşağı inmemesi. Tüketim ve ticari işlemlerden alınan dolaylı vergiler bir yandan kayıt dışı ekonomiyi çözümsüz hale getirirken diğer yandan toplumun dar gelirli geniş halk kesimleri için büyük bir tüketim eşitsizliğine yol açıyor.

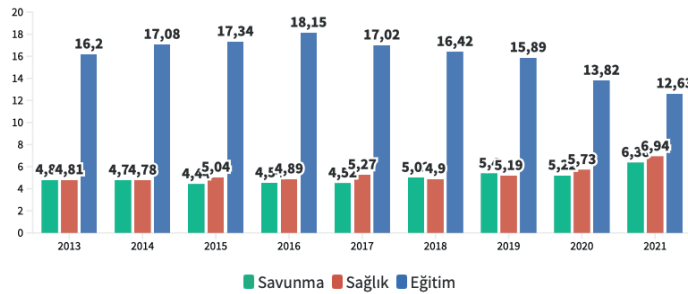
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Yıllık GSYH (Cari Fiyatlarla, Trilyon TL)	1,2	1,4	1,6	1,8	2,1	2,4	2,6	3,1	3,8	4,3	5,1	7,3
Yıllık GSYH (Milyar ABD Doları)	777	839	881	958	939	864	869	858	778	761	719	815
Kişi Başı GSYH (Cari fiyatlarla, ABD Doları)	10.629	11.289	11.675	12.582	12.178	11.085	10.964	10.696	9.793	9.195	8.599	9.592
GSYH Yıllık Değişim Oranı (%)	17,5	6,2	3,4	7,8	-3,2	-8,9	-1,1	-2,5	-8,5	-6,1	-6,5	11,5
Yıllık Kişi Başı Gelir (Sabit Fiyatlarla, Bin TL)	15,9	18,9	21,1	23,9	26,6	30,1	33,1	39,1	46,2	52,2	60,5	86,1
Genel Devlet Harcamalarının GSYH'ye Oranı (%)	35	33,3	33,5	32,4	32,2	31,9	33,8	35,1	34,6	35,5	35,8	33
Bankalarda Toplam Aktifler (Trilyon TL)	0,9	1,2	1,3	1,7	1,9	2,4	2,5	3,1	4,2	4,3	6,1	7,1
Bankaların Net Faiz Geliri (Milyar TL)	28,5	27,6	37,3	43,1	47,3	56,3	66,9	82,2	107,6	113,9	165,6	157,5
Yıl Sonu ABD Doları/TL Kuru (Alış)	1,5	1,9	1,8	2,1	2,3	2,9	3,5	3,8	5,3	5,9	7,4	13,3
Enflasyon Oranı (%)	6,4	10,5	6,2	7,4	8,2	8,8	8,5	11,9	20,3	11,8	14,6	36,1
ÜFE Artış Oranı (%)	8,9	13,3	2,5	6,9	6,4	5,7	9,9	15,5	33,6	7,4	25,2	79,9
Ortalama Benzinli Otomobil Fiyatı (Bin TL)	34	39	42	46	45	51	58	80	97	120	190	436
Ortalama Otomobil Fiyatının Hanehalkı Yıllık Gelirine Oranı	1,6	1,6	1,6	1,6	1,4	1,4	1,4	1,7	1,9	2,0	2,7	5,7
Toplam Hükümet Harcamasının GSYH'ye Oranı (%)	25,2	22,4	22,9	22,4	21,8	21,5	22,2	21,6	22,1	23,2	23,9	22,2
Toplanan Vergi Miktarı (Milyar TL)	211	254	279	326	353	408	459	537	622	674	833	1.165
Toplanan Verginin GSYH'ye Oranı (%)	18	18,1	17,6	17,9	17,2	17,4	17,5	17,1	16,5	15,6	16,5	16,2
Dolaylı Vergilerin Oranı (%)	68,1	67,4	69,9	67,5	68,9	68,1	67,4	63,2	62,9	65,9	62,3	
Brüt Dış Borç Stoku (Milyar ABD Doları)	308	357	405	416	402	405	450	426	415	432	432	442
Kamunun Brüt Dış Borcunun GSYH'ye Oranı (%)	11,5	11,4	12,1	12,4	12,9	13,5	14,2	15,9	17,9	21,2	24,9	22,2
Cari Açık (Milyar ABD Doları)	-44,6	-74,4	-47,9	-55,9	-38,9	-27,3	-27,1	-40,9	-21,7	5,3	-35,5	-13,6

Kaynaklar: TÜİK, BDDK, TCMB, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Dünya Bankası

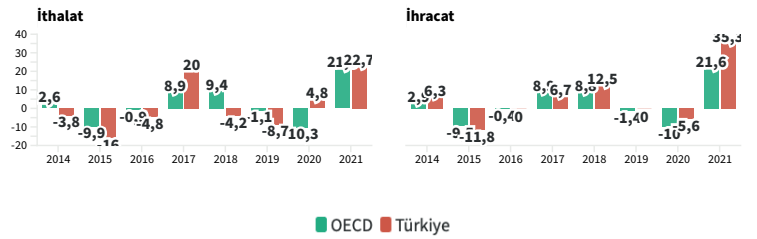
Şekil 16. Sektörlerin GSYH'deki Payı (% 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Yıllık Gayrisafi Yurtiçi Hasıla

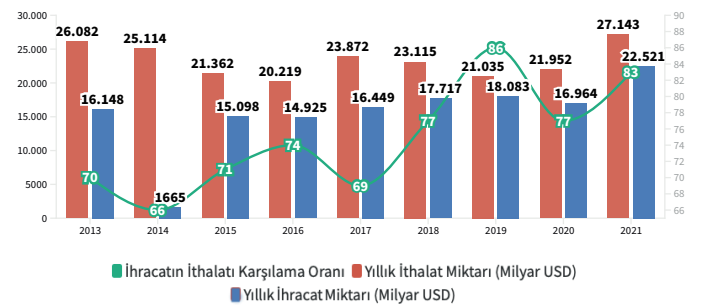
Şekil 17. Merkezi Yönetim En Büyük Üç Harcama Kalemi Oranları (% 2010-2021)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021

Şekil 18. OECD Ülkelerinde ve Türkiye'de İthalatın ve İhracatın Yıllık Artış Oranı (% 2014-2021)

Kaynak: Dünya Bankası & TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

Şekil 19. İthalat ve İhracat Oranları (Milyar USD ve %, 2013-2021)

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

İşgücü ve İstihdam

Türkiye’de işgücü piyasası, işgücüne katılanların niteliği ve istihdamın dağılımı toplumsal yapının değişimini anlamada önemli bir temel konudur. Bir işte çalışarak ekonomik üretime dahil olan aktif nüfus 2010’dan bu yana artarak 2021 itibarıyla 25 milyona yaklaştı. Ancak çocuk nüfus, eğitimde olan genç nüfus ve giderek artan yaşlı nüfus hesaba katıldığında, aktif nüfusun yıldan yıla artışının yeterli bir seviyede olmadığı görülüyor. Bu, demografik ve eğitsel dinamiklerin altında kalan bir iş hayatına katılım demek.

Nitekim işgücüne katılım oranı önce 2020’de salgın nedeniyle 2014 öncesi bir seviyeye geriledi; 2021’de ise enflasyon ve kur temelli istihdam sorunları nedeniyle yeterince yükselmedi. Bir diğer ifadeyle işgücüne katılım bakımından Türkiye 2021 yılı itibarıyla 2015 yılından ileride değil. Oysa aradan geçen altı senede bilhassa yükseköğretim programlarından mezun olan genç nüfus düşünüldüğünde, çok daha fazla istihdamın yaratılması gerektiği açık. Yine bununla ilgili olarak, işsizlik oranının TÜİK verilerine göre 2021’de %12 olduğunu; son üç senede bu oranın 2010’dan bu yana en yüksek seviyelerde seyrettiğini görmek gerekir. İşsizliğe karşı pasif istihdam politikalarının yanı sıra, işgücü piyasasında oluşan yeni nitelik ve donanımlara uygun konum ve işlerin yaratılması gerektiği de açık.

Önemli bir olgu, kadınların işgücüne katılımının zayıf da olsa artış kaydetmesidir. Bilhassa yükseköğretim mezunu olmak kadınların işgücüne katılımında temel farkı yaratan vesile haline geldi. Lise mezunu kadınların işgücüne katılım oranı %30 civarındayken yükseköğretim mezunu kadınların işgücüne katılım oranı %65’i geçti. Kadınların işgücü piyasasına eskiye göre daha yüksek bir eğitim sermayesiyle girmesi sonucunda gereken nicelik ve nitelikte istihdam yaratıldığı takdirde, 2021 itibarıyla %15,6 olan kadın işsizliği oranının ilerleyen yıllarda düşmesi beklenir.

İstihdamın sektörel dağılımı toplumsal dönüşüme dair temel bir göstergedir. Tarım, hayvancılık ve ormancılık sektörlerinin istihdamdaki payı tarihin en düşük seviyesinde. Öne çıkan gösterge hizmet sektörlerinin payında. 2019’da %56’yı geçerek tarihin en yüksek seviyesine ulaşan hizmetlerin istihdamdaki payı, son iki senede salgın ve krizin en çok küçük ve orta boy hizmet işletmelerini etkilemesi nedeniyle görece düşük de olsa geriledi. Hizmet sektörleri içinde nitelik uyuşması, uzmanlık gelişimi ve katma değeri yüksek beceri kullanımının ne oranda olduğu bu noktada öne çıkan bir problem.

Türkiye’de işgücü giderek yükselen bir eğitim sermayesine tekabül ediyor. Hem lise altı eğitimlerinin hem

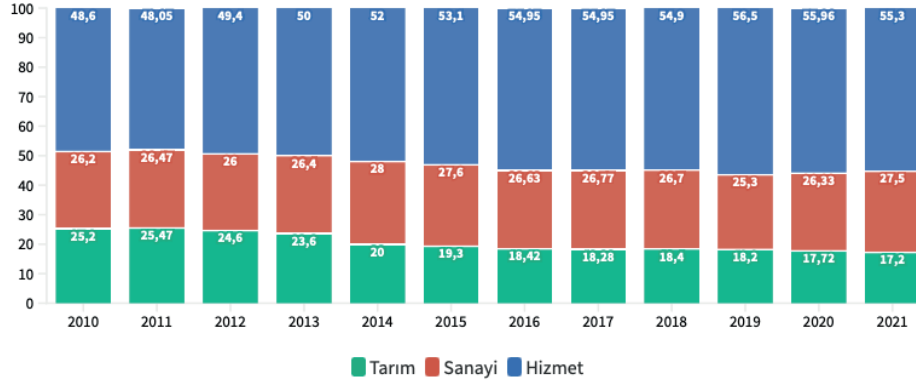
de lise mezunlarının işgücüne katılım oranı giderek düşüyor. Kritik olan, yükseköğretim mezunlarının işgücüne katılımının da 2019’a kadar %79-80 civarında seyrederken son iki yılda ciddi bir gerileme arz ederek %75’e kadar düşmesi. Yükseköğretim mezunlarının işgücüne yeterince dahil edilememesi; toplumsal bütünleşme, uyum ve refah anlamında yeni kuşaklarda tahribat yaratacak bir olgu. Yükseköğretim mezunu olmak aylık ortalama brüt ücret bakımından her zaman bir fark yaratıyor ancak işgücüne yeni katılan mezunların daha çok büro ve hizmet işlerinde asgari ücretten çok farklılaşmayan maaşlara daha uzun süre mecbur kalma ihtimali de giderek artıyor.

İşgücü piyasası dendiğinde Türkiye’de kronik bir olgu elbette kayıt dışı istihdamdır. SGK verilerine göre kayıt dışı istihdam 2010’dan bu yana düşmekte olup 2021 itibarıyla %29’dur. Bu yine de yüksek bir orandır ve çalışanlara bakan tarafla özlük haklarının kaybı, güvencesizlik, istismar ihtimali demektir. İşletme ve kurumlara bakan tarafla da uzun vadede vergi, planlama ve politika noktasında zafiyet getirir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2021 için yabancılara verilen çalışma izni verisini henüz açıklamasa da, 2018’den itibaren 100 binin üstüne çıkmış olması dikkat çekicidir. Türkiye’de bulunan ister geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler ister farklı kıta ve ülkelerden gelenler düşünüldüğünde, göçmen işgücünün kahir ekseriyetle imalat ve inşaat başta olmak üzere belli sektörlerde kayıt dışı çalıştığını da unutmamak gerekir.

Ücretlileşmenin gelir eşitsizliğiyle buluştuğu nokta önemlidir. İşverenlerin esas iş gelirlerinin ücretli çalışanların esas iş gelirlerine oranı yükseliyor. 2011’de 2,4 olan bu oran 2021’de 3 olup en yüksek seviyeye çıktı. Bir diğer ifadeyle esas işten elde edilen gelir bakımından ücretli çalışan nüfusun geniş kesimi, işveren (veya yönetici, ortak, yatırımcı vs.) kesimden iyice geriye düştü. Bu bağlamda enflasyonist bir ekonomi, dar gelirli ücretli haneler için sadece alım gücünü eritmekle kalmaz; aynı zamanda yaşam fırsatlarını, sosyal ve eğitsel kaynaklara erişimi ve statü kazanma ihtimallerini törpüler. Aynı sosyal ve duygusal tahribat yüksek gelirli işverenler için, enflasyonun sadece belli yatırım ve mallar ölçeğinde yine ekonomik kayıp olarak hissedilmesi sayesinde hissedilmeyebilir. Nitekim 2021 yıllık enflasyonu %36 olmasına rağmen asgari ücrete daha yüksek oranda zam yapılması esasen, enflasyonun bilhassa dar gelirli çalışanlar ve haneler için sayısal orandan daha yıkıcı etkileri olduğunun kabulünün ifade eder.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Aktif Nüfus (Milyon Kişi)	16,2	17,4	18,4	18,9	19,8	20,8	21,1	22,3	22,1	22,3	23,3	24,8	
İşgücüne Katılım Oranı (%)		47,4	47,6	48,3	50,5	51,3	52	52,8	53,2	53	49,3	51,4	
Kadınların İşgücüne Katılım Oranı (%)		28,3	28,9	30,1	30,2	31,5	32,5	33,5	34,1	34,1	30,9	32,8	
İşsizlik Oranı (%)		9,8	9,2	9,7	9,9	10,3	10,9	10,9	10,9	13,2	13,1	12,1	
Kadın İşsizliği Oranı (%)					11,9	12,6	13,7	14,1	13,9	16,5	15,1	15,6	
Kayıtdışı İstihdam Oranı (%)	43,3	42,1	39	36,8	35	33,6	33,5	34	33,4	34,5	30,6	29	
Yabancılar Verilen Çalışma İzni Sayısı (Bin)		17,5	32,3	45,8	52,3	64,5	73,6	87,2	115,8	145,2	123,6		
Sendikalı İşçi Oranı (%)					9,7	11,2	11,5	12	12,8	13,8	13,7	14,1	
Sendikalar Arasında Toplu İş Sözleşmeli Oranı (%)			68,9	79,9	73,5	66,3	70,4	84,3	60,9	64,1	67,1		
Asgari Ücret Net Artış Oranı (%)		10,1	10,3	9,4	18,3	30,1	7,9	14,7	26,1	15,1	21,6	50,6	
Ücretli Çalışanların Yıllık Ortalama Esas İş Geliri (Bin TL)		14	15	18	19	21	24	27	30	34	42	46	
İşverenlerin Yıllık Ortalama Esas İş Geliri (Bin TL)		33	35	39	44	47	67	83	88	95	125	136	
Kadınların Yıllık Ortalama Esas İş Geliri (Bin TL)	10,1	11,4	12,4	14,4	15,7	17,9	20,7	24,1	25,4	28,2	35,8	40,1	
Erkeklerin Yıllık Ortalama Esas İş Geliri (Bin TL)	13,2	14,9	15,9	18,1	20,1	22,8	26,4	29,7	32,6	37,1	45,7	50,7	

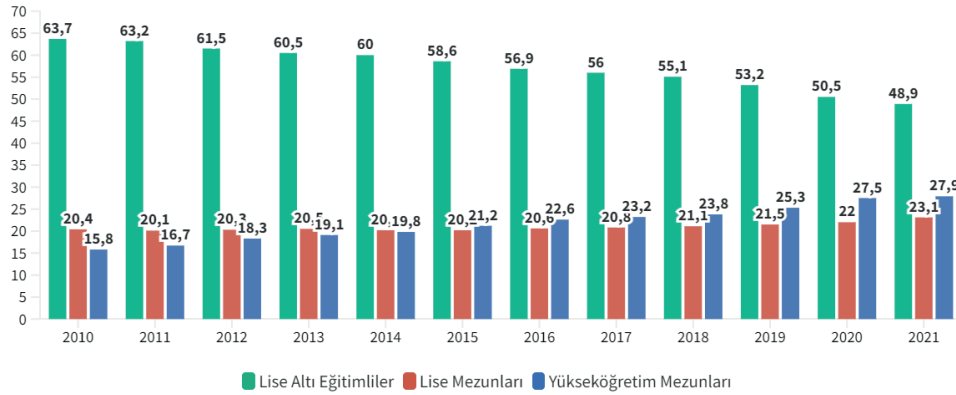
Kaynaklar: TÜİK İşgücü İstatistikleri, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, SGK, ILO

Şekil 20. Sektörlerin İstihdamdaki Payı (% 2010-2021)

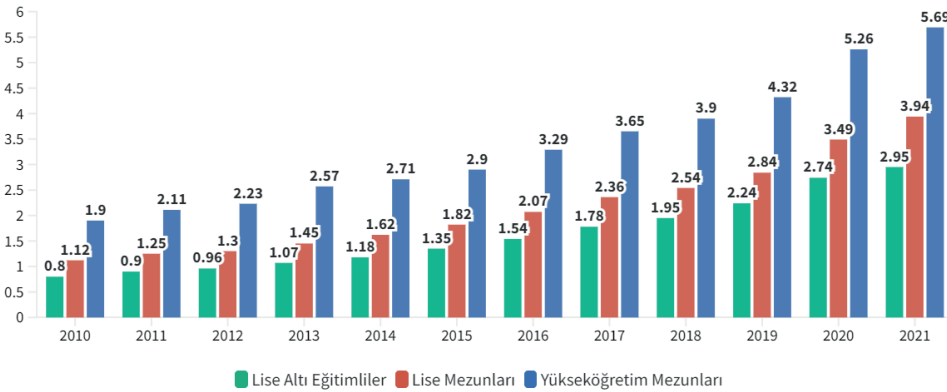
Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri

Not: İnşaat sektörü sanayi sektörü içinde değerlendirilmiştir.

Şekil 21. Eğitim Kademelerine Göre +15 Yaş İşgücüne Katılım (% 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri

Şekil 22. Eğitim Kademelerine Göre Aylık Ortalama Brüt Ücret (Bin TL, 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması

Çalışma Hayatı ve Meslekler

Türkiye’de çalışma hayatı önemli bir dönüşüm içinde. Bu dönüşümün temel boyutu ücretlileşmenin baskın çalışma biçimi olmasıdır. 2010 yılında aktif nüfusun %60’ı ücretliyen aradan geçen 11 senede bu oran sürekli artarak 2021 itibarıyla %70’e vardı. Bir diğer ifadeyle çalışan 10 kişiden 7’si ücretli olarak çalışıyor. Ücretlilik temel çalışma rejimi olarak toplumsal yapının temelini oluşturuyor ve buna bağlı olarak aile yapısı, yaşam tarzı, eğitim ve kültür hayatı da şekilleniyor.

Ücretlileşmenin bu yükselişi esasen iki grubun erimesinden kaynaklanıyor: Kendi hesabına çalışanlar ve ücretsiz aile işçileri. İki grup da 2021’de istihdamdaki oranları bakımından tarihin en düşük seviyesine indi. Kendi hesabına çalışanların payının azalması, işgücüne yeni katılan genç kuşakların bilhassa yükseköğretim yoluyla ücretlileşmeye yöneldiğini gösteriyor. Aynı şekilde, ağırlıklı olarak kırsal hanelerde ailenin tarım veya hayvancılık işlerine geleneksel olarak ücretsiz şekilde katılan aile üyelerinin payı da son iki senede ilk defa %10’un altına indi. Bir diğer ifadeyle ailenin önceki kuşaklarından kalan ve halen daha ailenin büyükleri tarafından yürütülen tarla, bağ, bahçe vs. işlerine yeni kuşakların daha az ilgi gösterdikleri; bunun yerine bilhassa il merkezlerinde yoğunlaşan hizmet sektörünün vasıfsız işlerinde ücretlileşmeye yöneldikleri söylenebilir.

Bu durumu meslek gruplarının istihdamdaki dağılımında da görebiliyoruz. Hizmet sektörünün alt düzey vasıfsız işlerini kapsayan kasiyer, tezgahtar, garson gibi “hizmet ve satış elemanları” 2010’da istihdamın %12’sini oluştururken 2021’de artık %18’ini oluşturuyor. Her sektörden “niteliksiz çalışanlar”ın oranı da %15’i geçmiş durumda. Yirmi sene önce bu iki grubun toplam oranı %20’yi geçmiyordu; bugünse %33. Çalışma hayatına yeni gelen genç ve dinamik nüfusun giderek alt düzey işlerde kalabalıklaştığı açık. Aynı süreçte ciddi oranda küçülen meslek grubu ise elbette “nitelikli tarım” vs. işlerinde bulunanlar. 2001’de %36, 2011’de %20 olan bu grubun istihdamdaki oranı, 2021’de %13’ün altına ilk defa indi.

Türkiye dolayısıyla artık kırsalda tarımın, kentlerde ise tek başına yapılan esnaf ve zanaatkarlık işlerinin istihdamdaki payının küçüldüğü bir ülke. Bu süreçte hizmet sektörünün alt düzey işleri hızlı kalabalıklaşırken, görece daha yavaş da olsa üst düzey işleri de genişliyor. Yükseköğretimin 1990’lardan bu yana ama bilhassa 2010 sonrasında bütün toplum kesimlerine açılarak genişle-

mesi, profesyonellerin ve teknisyenlerin istihdamdaki payında kendini gösteriyor. Doktorluk, avukatlık, mühendislik gibi en az bir lisans diplomasıyla yapılan mesleklerin oranı 2010’da %7 iken sürekli artarak 2021’de %12’ye çıktı. Ancak bunun ne kadar yeterli bir oran olduğu şüpheli. Bir yandan üniversiteleşme oranının hızlı artması diplomalı işgücü için rekabeti derinleştirirken, diğer yandan mezun işgücünün daha çok düşük işlere mecbur kalması aşırı eğitimlilik veya nitelik uyumsuzluğu olgusuna işaret ediyor.

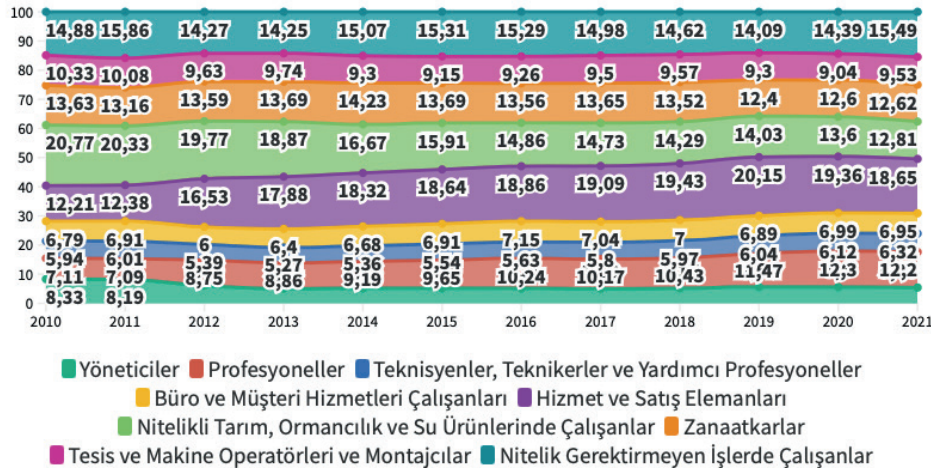
Meslek gruplarının aylık brüt ücret ortalamaları, oluşmakta olan yeni ücretlilik rejimindeki eşitsizliklere dair anlamlı bir fikir verebilir. Burada ilk dikkat çekici gösterge, yönetici konumlarda çalışanların brüt ücretlerinin diğer bütün gruplardan daha yüksek bir artış oranına sahip olmasıdır. Yöneticilerin aylık brüt ücretinin profesyonellere oranı 2012’de 1,3 iken 2021’de 1,6 seviyesindedir. Yöneticilerin ücretinin hizmet elemanlarının ücretine oranı da aynı süreçte 2,6’dan 2,9’a çıkmıştır. Dolayısıyla son on yılda giderek artan bir şekilde yönetici konumların gelir eşitsizliğinde öne çıktığı söylenebilir.

Dahası, profesyonel meslek mensuplarının ücreti zamanla alt kademe işlere yakınlaşmıştır: Profesyonellerin aylık brüt ücretinin hizmet elemanlarına oranı 2012’de 1,9 iken 2021’de 1,8’e; en alttaki niteliksiz çalışanlara oranı da 3,3 iken 2,6’ya inmiştir. Bu durum bilhassa üniversite mezunu yeni kuşakların, mesleklerinin vadettiği gelir yüksekliğinden uzak kaldığını gösterir. Son dönemde bilhassa hekimlik ve avukatlık mesleklerinde yeni kuşakların gelir yetersizliğinden şikayetlerinin yükselmesi esasen bu mesleklerin ortalama gelir seviyesinin daha alt düzey işlere yakınlaştığının semptomudur. Bir sermaye türü olarak eğitim, geleneksel biçimde sahip olduğu maddi kazanç fırsatlarıyla artık özdeş değildir.

Nihayetinde Türkiye’de çalışma hayatı hizmet sektörünün ve ücretliliğin baskın olduğu bir yapıya evrilmeye devam ediyor. Bu süreçte alt orta tabakayı oluşturan hizmet sektörünün vasıfsız işleriyle üst orta tabakayı oluşturan profesyonellerin sayısı arttığı gibi iki grup arasında ücret farklılaşması da zayıftır. Bilhassa metropollerde ve il merkezlerinde yoğunlaşan genç ve eğitilmiş nüfusun tarımdan koparak hizmet sektöründe ücretlileşmesi, oluşan yeni orta sınıf katmanları arasında geçişliliği beraberinde getirdiği gibi, ekonomik kriz dönemlerinde de hanehalkı bütçelerinin kırılgan olması demektir.

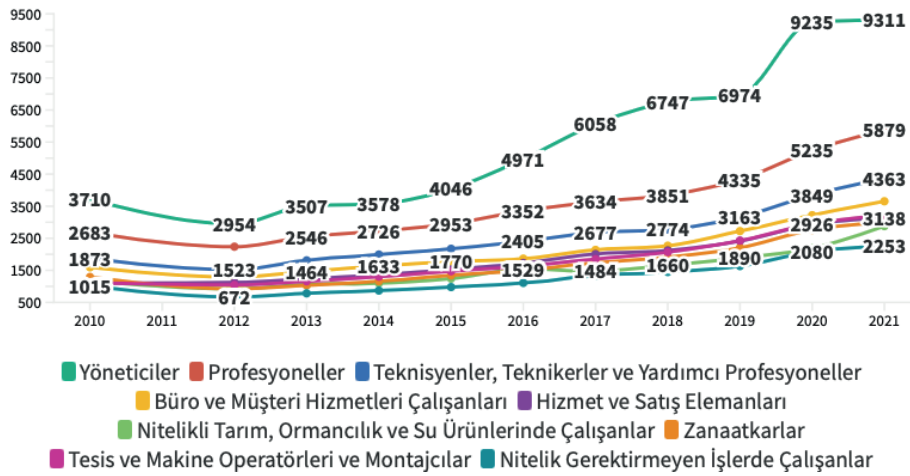
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ücretli Çalışanların Oranı (%)	60,9	61,7	62,9	64,1	66,1	67,1	67,6	67,3	67,9	68,4	69,8	69,9
İşverenlerin Oranı (%)	5,3	5,2	4,9	4,6	4,5	4,4	4,6	4,5	4,5	4,5	4,5	4,6
Kendi Hesabına Çalışanların Oranı (%)	20,1	19,4	18,9	18,7	17,3	16,8	16,7	17,1	17,1	16,8	16,5	16,1
Ücretsiz Aile İşçilerinin Oranı (%)	13,6	13,7	13,2	12,6	12,2	11,8	11,2	11,1	10,5	10,3	9,2	9,4
Açılan Şirket Sayısı (Bin)	51,9	54,4	39,8	49,9	58,7	67,6	64,5	73,8	86,4	85,3	102,8	111,1
Kapanan ve İflas Eden Şirket Sayısı (Bin)	13,4	14,5	16,1	17,4	15,9	13,7	12,3	14,7	13,6	14,1	15,4	17,2

Kaynaklar: TÜİK İşgücü İstatistikleri, TOBB Kurulan Kapanan Şirket İstatistikleri

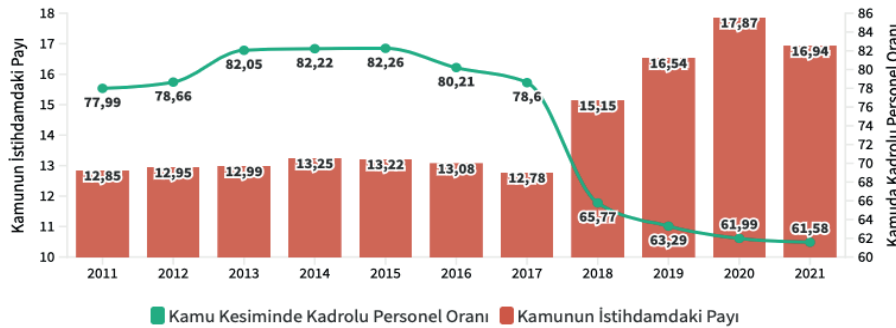
Şekil 23. Meslek Gruplarının İstihdamdaki Payı (% 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri

Şekil 24. Meslek Gruplarına Göre Aylık Ortalama Brüt Ücret (TL, 2012-2021)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri

Şekil 25. Kamu Kesiminde Kadrolu Personel Oranı ve Kamunun İstihdamdaki Payı (2011-2021)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri

Refah ve Eşitsizlik

Sosyal ve ekonomik refahın toplumun farklı katmanlarına nasıl dağıldığı hayati önemde bir konu. Refahın dağılımında eşitsizliklerin artması toplumsal düzenin adil ve hakkaniyetli olduğu inancını aşındırırken yaşam memnuniyeti ve geleceğe dair umut düzeyini de belirliyor. Eşitsizlik ne kadar artarsa toplumsal uyum ve canlılık da o kadar zayıflıyor; ortak norm ve kolektif değerler toplumsal hayatı bütünleştirme gücünü kaybediyor. Örneğin enflasyon nedeniyle şahsi tasarrufların erimesi, yüksek gelir grubundakiler için sadece ekonomik ve dolayısıyla telafi edilebilir sonuçlar doğururken, alt gelir grubundaki geniş halk kesimleri için ekonomik olmaktan öte temel sosyal haklarda; eğitim, sağlık ve barınma gibi yaşam fırsatlarında ciddi kayıplara yol açabiliyor.

Literatürde gelir eşitsizliğini ölçmek için sık kullanılan Gini katsayısının Türkiye’de benzer ülkelere kıyasla yüksek seviyede seyrettiğini görüyoruz. Bilhassa vergi öncesi bu katsayı 2013’ten bu yana artış halinde; ancak vergilerle birlikte 2021 itibarıyla 0,4’ün altına düşmüş görünüyor. Bir diğer ifadeyle Türkiye’de vergi politikası ilk bakışta gelir eşitsizliğini azaltma yönünde bir etki yapsa da toplanan verginin %65’inin dolaylı vergi olması, gelirin yanı sıra tüketim eşitsizliğine bakmak gerektiğine işaret ediyor. Tüketim temelli eşitsizliklere dair hazır bir hesaplamanın resmi istatistiklerde yer almaması ise bu noktada ileri araştırmaları gerektiriyor.

Credit Suisse’in Küresel Refah Raporu servet ve gelir dağılımına dair manidar göstergeler sunuyor. 2020’den 2021’e geçişte Türkiye’de hanehalkı servetinin %24,3 oranında azalması söz konusu ve Türkiye, hanehalkı servetinin azalma hızı bakımından dünyada birinci sırada. Şahsi malvarlığı 10 bin doların altında olan yetişkin kişi oranı %68,4 ile bu oranda en yüksek ülkeler arasında yer alıyor. Avrupa ülkelerinin ortalamasında ise şahsi servetin 10 bin dolar altı, 10 bin dolar ila 100 bin arası ve 100 bin dolar üstü şeklindeki üç grupta %30’lar şeklinde görece dengeli dağıldığını görüyoruz. Bir diğer ifadeyle Türkiye’de şahsi servet bakımından alt gruplarda ciddi bir yığılma söz konusu. Aynı rapora göre Türkiye’de en zengin %10, milli servetin %70,8’ine sahip.

Bunda elbette istihdama katılanların artık %70’i aşkın oranda ücretli emek sahipleri olmasının payı var. Nitekim GSYH içinde emeğin ve sermayenin payı giderek emek aleyhine geliyor. İşgücüne yapılan ödemelerin

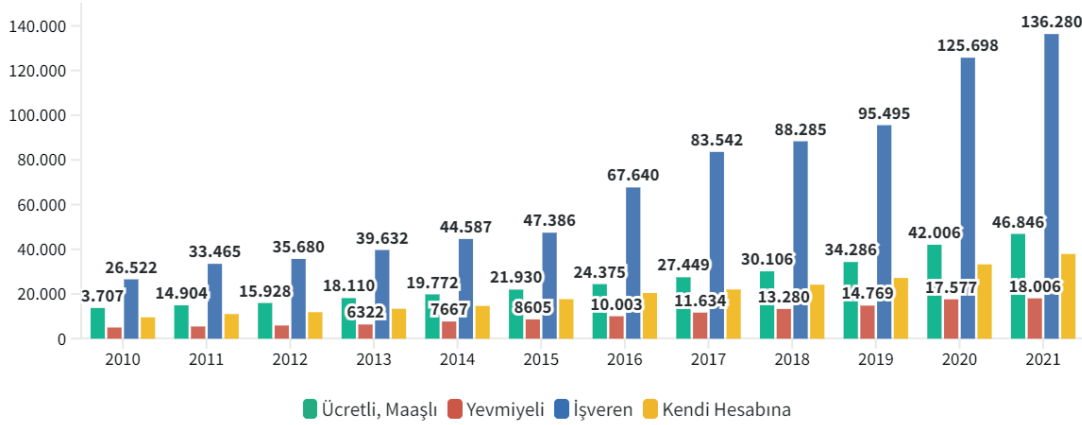
payı 2020’de %29’a, 2021’de %27’ye indi. 2022’nin ilk iki çeyreğinde ise %23’e kadar düştü. Bu 2010’daki seviyenin de altına düşmesi demek. 2000’ler boyunca işgücünün payı giderek artmışken salgın ve mevcut enflasyonist ortamda emeğin payı azalırken sermayenin payı artıyor. Nitekim ücretlilerin esas iş geliri, bütün istihdamın ortalamasına oranlandığında sürekli düşme eğiliminde. Bir diğer ifadeyle esas iş geliri bakımından ücretlilerin kazancı 2010’dan bu yana tedariken genel ortalamanın altına iniyor. Diğer yandan işverenlerin esas iş geliri ise artıyor. 2010’da işverenlerin ortalamaya oranı 2,11 iken yıllar içinde sürekli artarak 2020’de 2,92’yi gördü.

Dolayısıyla emek rejiminde ücretlileşmenin, milli gelirden giderek daha düşük bir pay alan geniş kesimleri işaret ettiğini söylemek mümkün. Nitekim yoksul nüfus sayıca artıyor ve son üç senedir 17 milyonun üstünde seyrediyor. Hesaplamalara göre Ekim 2022’de açlık sınırı 7.425 TL ile asgari ücretin yaklaşık 2 bin TL üstünde. Dört kişilik bir ailenin yoksulluk sınırı ise 24.185 TL. Bu sınır ortalama bir profesör maaşının da üstünde. Meselenin bir boyutu ise sürekli yoksulluk; yani son üç senenin en az ikisinde yoksulluk sınırı altında kalan nüfusun oranı. Bu oran 2018-19’da düşük seviyedeysen son iki senede tekrar artışa geçti. Dolayısıyla güncel vaziyette yoksulluğun hem dar gelir grupları için kronikleştiğini hem de ücretli emeğin üst katmanlarını da kapsayarak genişlediğini kabul etmek gerekiyor. Sosyal koruma harcamaları son on yılda ciddi oranlarda seyretse de hem sigorta sisteminin hem bu tür harcamaların giderek yaşlanan bir demografi için ne kadar sürdürülebilir olduğu tartışma konusu.

Son yıllarda eşitsizliğe dair olumsuz göstergelerin bir sonucunu yaşam memnuniyetine dair verilerde görüyoruz. Mutlu olduğunu beyan edenlerin oranı 2017’den bu yana azalarak ilk defa %50’nin altına düştü. Buna karşı mutsuz olduğunu ifade edenlerin oranı yine 2017’den itibaren artıyor ve 2021’de en yüksek seviyeye varmış görünüyor. 18-24 yaş arası gençlerde ise mutsuzluk, diğer yaş gruplarına göre en yüksek seviyede. 2020’ye kadar %10’u aşmayan genç mutsuz oranı, son iki senede çok hızlı artışa geçmiş durumda. Dolayısıyla yeni kuşakların toplumsal refah ve hakkaniyete inançlarının tazelenmesi önemli bir mesele olarak belirliyor.

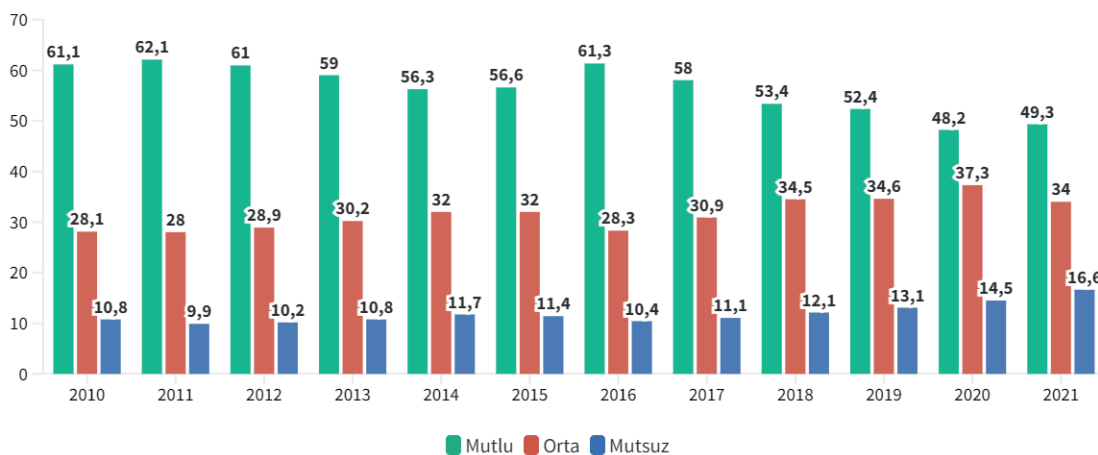
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
18-24 Yaş Nüfusta Mutsuz Oranı (%)	9,6	5,4	9,4	8,1	8,4	7,8	8,6	8,8	9,5	9,6	14,2	20,4	
Aktif/Pasif Sigortalı Oranı	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2,0	1,9	1,8	1,9		
En Yüksek %1'in Servetten Aldığı Pay (%)	47,3	49,1	51,3	52,3	54,3				54,4	42,5	42,8	40,7	
En Yüksek %10'un Servetten Aldığı Pay (%)	73,1	74,3	75,7	76,4	77,7				81,2	70,3	72,1	70,8	
En Yüksek %10'un Gelirden Aldığı Pay (%)	30,9	31,3	31,1	31,3	30,3	30,9	32,1	32,5	32,6	31,2	32,5	31,5	
Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre P80/P20 Oranı	6,9	7	6,9	6,9	6,9	7,2	7,4	7,4	7,6	7	7,8	7,1	
İşgücü Ödemelerinin GSYH payı (%)	26,9	26,4	27,7	27,8	28,7	29,1	31,9	30,2	30,1	31,3	29,2	26,9	
İşverenlerin Yıllık Esas İş Gelirinin Toplam Ortalamaya Oranı	2,1	2,4	2,4	2,3	2,3	2,2	2,7	3,0	2,9	2,8	2,9	2,9	
Sosyal Güvenlik Kapsamındaki Nüfusun Oranı (%)	83,1	86,2	83,1	81,9	83,7	85,5	85,5	87,1	85,6	85,1	86,8		
Sosyal Koruma Harcamaları (Milyar TL)	148	172	196	220	147	280	337	383	449	542	656		
Sürekli Yoksulluk Oranı (%)	18,5	16,1	16,1	13,1	15,1	15,8	14,6	14,1	12,7	12,7	13,7	13,8	
Tabandaki %20'lik Dilimin Gelirden Aldığı Pay (%)	5,9	5,8	5,8	5,8	5,8	5,6	5,7	5,8	5,8	5,4	5,9	6,1	
Tabandaki %20'lik Dilimin Servetten Aldığı Pay (%)	6,5	6,5	5,9	6,1	6,2	6,1	6,2	6,3	6,1	6,2	5,9	6,1	
Toplam Sosyal Harcamanın GSYH'ye Oranı	16,1	15,5	15,8	15,6	15,6	15,8	16,9	15,9	16,3	17,1	17,6	15,9	
Ulusal Yoksulluk Oranı (Medyan Gelirin %60'ının Altında Olanlar, %)	23,8	22,9	22,7	22,4	21,8	21,9	21,2	20,1	21,2	21,3	21,9	21,3	
Ücretlilerin Yıllık Esas İş Gelirinin Toplam Ortalamaya Oranı	1,09	1,05	1,05	1,05	1,04	1,02	0,98	0,97	0,98	0,99	0,97	0,98	
Vergi Öncesi Gini Katsayısı	0,595	0,596	0,597	0,587	0,595	0,601	0,612	0,639	0,644	0,636	0,636	0,637	
Vergi Sonrası Gini Katsayısı	0,381	0,383	0,382	0,382	0,379	0,386	0,396	0,401	0,403	0,387	0,402	0,391	
Yoksul Nüfus (Milyon)	16,9	16,6	16,7	16,7	16,5	16,7	16,3	15,8	16,9	17,2	17,9	17,6	
Yoksulluk Açığı (%)	28,7	29,2	29,3	26,7	27,2	26,8	26,5	25,8	25,4	26,3	26,9	26,9	

Kaynaklar: TÜİK Yoksulluk İstatistikleri, Sosyal Koruma İstatistikleri, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, Credit Suisse Global Wealth Report, World Inequality Database

Şekil 26. Çalışma Biçimine Göre Yıllık Ortalama Esas İş Gelirleri (TL, 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri

Şekil 27. Nüfusun Mutluluk Düzeyi (% 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Yaşam Memnuniyeti Araştırması

Türkiye’de sağlık sistemi bir yandan genişlemeyi sürdürürken bir yandan yapısal sorunlarını daha hissettirir hale geliyor. 2003’ten bu yana uygulanan Sağlıkta Dönüşüm reformları, sağlık hizmetlerine erişimi uzun yıllar kısıtlı kalmış geniş halk kesimlerini hekim, hastane ve ilaçla daha kolay buluşturmayı başarmakla birlikte sağlık sisteminin üstündeki iş yükünü ve özelleşmenin handikaplarını beraberinde getirdi. Çocuk nüfusu geniş ama aynı zamanda yaşlanan nüfusu da giderek artan bir ülke olarak Türkiye’nin sağlık hizmetleri alanında görünümü bu anlamda çelişkileri barındırıyor.

Esasen sağlık sisteminin hem işgücü hem harcama yönünden büyük yükünü halen daha kamu sırtlatıyor. Kamunun sağlıkta cari ve yatırım harcamalarının toplamı 2017’den bu yana 100 milyar TL’nin üstünde; hatta 2020’de 198 milyar TL ile rekor bir seviyeye ulaştı. Buna karşı özel sektörün sağlık harcamaları ise toplam içinde %21 oranında istikrarlı bir şekilde kaldı. Aynı durumu hastane sayısında da görüyoruz. 2010’dan bu yana toplam hastane sayısı görece küçük artışlarla da olsa artarken özel hastane sayısı %33-36 oranında seyrediyor. Benzer şekilde hekim sayısı 171 bini geçti ancak hekimlerin giderek daha azı, 2020 itibarıyla %17,9’u özel sektörde çalışıyor. Bu oran 2002’de %15; 2010’da %20 idi. Kitlessel halde hekimlerin özel sektöre geçtiği söylenemese de özelde çalışan hekimlerin daha çok hangi branş ve kıdemlere göre dağıldığının araştırılması gerekiyor.

Diğer ülkelere göre sağlığa giderek daha az harcanan ve daha çok kamu hizmeti olarak erişilen güncel bağlamda sağlık hizmetine artan taleple hizmet arzı arasındaki denge önemli bir mesele. 2019’dan 2020’ye hekim sayısı tarihte ilk defa en hızlı artışı kaydetti ve 10 binden fazla arttı. Her yıl tıp fakülteleri 15 bin civarında mezun veriyor; mezunların %70’ten fazlası uzmanlık eğitimine yöneliyor. Dolayısıyla Türkiye’nin orta vadede hekim, bilhassa uzman hekim işgücü ihtiyacını karşılayacağını öngörmek mümkün. Ancak mevcut durumda taleple arz arasında bir uyumsuzluk var; bin kişi başına düşen hekim sayısı bakımından Türkiye (2) bütün OECD ülkelerinin gerisinde (AB ortalaması 3,9; OECD ortalaması 3,6). Diğer yandan, yılda kişi başı hekime müracaat sayısı bakımından 2019 yılı için 9,8 ile OECD

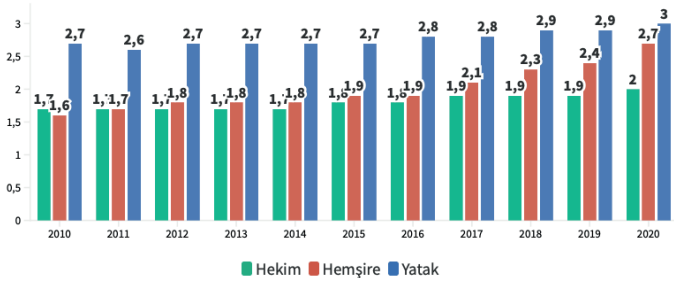
ortalamasının (6,6) hayli üstünde. Bir diğer ifadeyle hekim sayısı nüfusa göre son derece az olmakla birlikte hekime müracaat sayısının hayli yüksek olması sağlık hizmetlerinin her taraf için tatmini, kalitesi ve sürdürülebilirliği noktasında soru işareti oluşturuyor. Türkiye’nin on yıl içinde hekim sayısını iki katına çıkarması durumunda mevcut iş yükünden doğan birçok sorunun hafifleyeceği öngörülebilir.

Sağlık Bakanlığı 2021 istatistiklerini Kasım 2022 tarihi itibarıyla halen açıklamadığı için bu bahiste son olarak salgının 2020 yılına etkisini değerlendirmek mümkün. Öncelikle salgın boyunca birçok Avrupa ülkesinde hastanelerde görülen dramatik manzaraların Türkiye’de görece daha az görülmesinin bir nedeni olarak bin kişi başına düşen yatak sayısının istikrarlı şekilde yükselmesi gösterilebilir. Bilhassa erişkin yoğun bakım yatağı bakımından Türkiye dünyada ilk sıralarda geliyor. Ancak salgın hem muayene hem ameliyat sayısında ciddi bir azalmaya neden oldu. Sağlık çalışanları için Covid-19 kliniği dışında yorucu iş yükünün hafiflemesi anlamına gelen bu azalma, hastalar için hayati önemde teşhislerin ertelenmesi, operasyonların geç gerçekleşmesi ve hatta buna bağlı dolaylı işlev, organ ve can kayıplarının artması demektir. Salgınla birlikte uygulanan kısıtlama politikalarının, sağlık hizmetine erişimi aşırı kısıtlayan taraflarının sonuçları bu anlamda araştırılmaya muhtaç.

2010’dan bu yana hem genç hem yaşlı intiharları sayısının belli bir aralıkta seyrettiği; anlamlı bir artma veya azalmaya sahne olmadığı söylenebilir. Salgının intihar oranlarını nasıl etkilediği ise hayati bir mesele olmakla birlikte bu konu TÜİK’in 2020 ve 2021 ölüm istatistiklerini muhtemelen önümüzdeki dönemde açıklamasıyla değerlendirmeye ancak uygun olacak. Bir o kadar önemli bir konu olan iş kazaları ve iş ölümlerinde durumun iç açıcı olmadığını söylemek gerekir. İşçi başına yaşanan iş kazası 2013’ten bu yana artış halinde. İş kazası sonucu ölüm sayısında da 2010’dan bu yana anlamlı bir azalma yaşanmadı. 2021’de 511 binin üstünde iş kazası yaşandı ve 1382 işçi iş kazası sonucu hayatını kaybetti. Sağlığa erişimin hastanede başlayıp biten bir şey olmadığı gerçeğinden hareketle iş sağlığı ve güvenliği konusunda yapısal bir mücadelenin gerektiği açık.

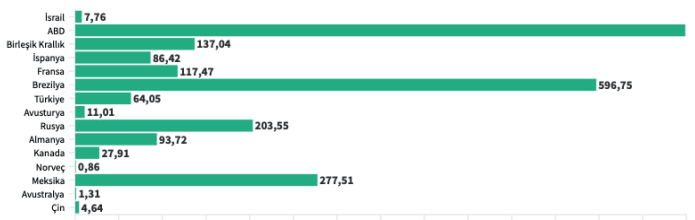
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kamu Sağlık Harcamaları (Milyar TL)	48	55	58	66	73	82	94	109	128	156	198	
Özel Sektör Sağlık Harcamaları (Milyar TL)	13	14	15	18	21	22	26	31	37	44	52	
Kişi Başı Sağlık Harcaması (TL)	843	924	987	1.108	1.228	1.337	1.511	1.751	2.030	2.434	2.997	
Kişi Başı Cepten Yapılan Sağlık Harcaması (Reel fiyatlarla, TL)	362	353	355	393	423	399	413	450	455	457	481	
Hanehalkı Sağlık Harcaması (Milyon TL)	9.891	10.391	11.198	13.491	15.754	16.404	18.531	22.770	27.112	31.697	38.294	
Toplam Hastane Sayısı	1.439	1.453	1.483	1.517	1.528	1.533	1.510	1.518	1.534	1.538	1.534	
Özel Hastane Sayısı	489	503	541	550	556	562	565	571	577	575	566	
Toplam Hekim Sayısı	123.447	126.029	129.772	133.775	135.616	141.259	144.827	149.997	153.128	160.810	171.259	
Özelde Çalışan Hekim Oranı (%)	20,7	20,8	22,4	22,4	21,7	21,1	19,2	19,7	19,2	18,6	17,9	
Yılda Kişi Başı Hekime Müracaat Sayısı	7,3	8,2	8,2	8,2	8,3	8,4	8,6	8,9	9,5	9,8	7,2	
Ameliyat Sayısı (Milyon)	3,8	4,2	4,4	4,7	4,8	4,7	4,7	4,9	5,2	5,2	3,7	
Yüz Bin Kişi Başına İntihar Sayısı	4	3,6	4,4	4,3	4,1	4,2	4	3,9	4,1	4,1		
Genç İntihar Sayısı (15-29 yaş)	1.023	900	1.104	1.141	1.090	1.109	1.043	1.049	1.066	1.094		
Yaşlı İntihar Sayısı (65+ yaş)	321	309	381	373	346	377	373	371	387	385		
100 Bin İşçi Başına İş Kazası Sayısı	578,9	584,6	578,4	1.168,8	1.275,9	1.323,7	1.530,3	1.812	2.203	2.170	1.846	2.296
İş Kazaları Sonucu Ölüm Sayısı	1.444	1.700	744	1.360	1.626	1.252	1.405	1.633	1.541	1.147	1.231	1.382
İş Kazası Sayısı (Bin)	62	69	74	191	221	241	286	359	430	422	384	511

Kaynaklar: Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri, SGK İstatistikleri, TÜİK İntihar İstatistikleri
Not: Sağlık Bakanlığı 2021 İstatistik Yıllığı'nı henüz yayınlamadığı için ilgili veriler verilememiştir.

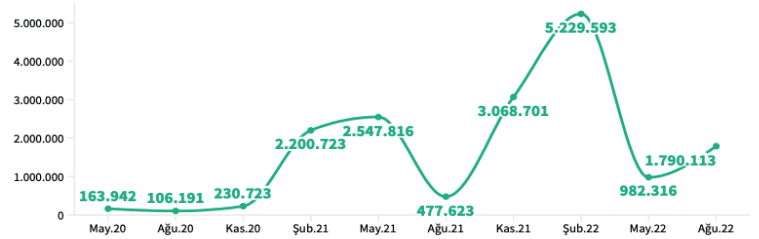
Şekil 28. Bin Kişi Başına Düşen Hekim, Hemşire ve Yatak Sayısı (2010-2020)

Kaynak: TÜİK, Sağlık İstatistikleri

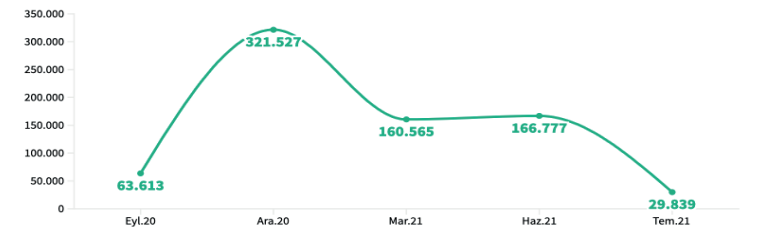
Şekil 29. Covid-19 Kaynaklı Toplam Ölüm Sayısı (Bin Kişi, Eylül 2021)

Kaynak: Our World in Data, Coronavirus Pandemic (COVID-19)

Şekil 30. Covid-19 Vaka Sayıları (2020-2022)

Kaynak: T.C. Sağlık Bakanlığı, COVID-19 Bilgilendirme Platformu
Not: 3 aylık periyodlarla toplam vaka sayısı hesaplanmıştır

Şekil 31. Covid-19 Yoğun Bakım Sayısı (2020-2021)

Kaynak: T.C. Sağlık Bakanlığı, COVID-19 Bilgilendirme Platformu
Not: 3 aylık periyodlarla toplam vaka sayısı hesaplanmıştır

Hukuk

Türkiye’de hukuk sistemi en tartışılan konulardan biri. Toplumun yargıdan beklentileri giderek arttığı gibi yargıdaki iş yükü, beşeri kapasite ve hak ihlalleri bu tartışmanın önemli maddelerini oluşturuyor. 2000’lerden bu yana mevzuattan kurumsal mekanizmalara bir dizi bahiste yapılan düzenlemeler ve getirilen yenilikler adalete erişimi belli oranda kolaylaştırırsa da yargılama süreleri ve giderleri başta olmak üzere belli konularda talep ve şikayetlerin yapısal bir çözüme kavuştuğunu söylemek zor.

Hukuk denince yargıdaki iş yükü konusu başta geliyor. İlk derece ceza, hukuk ve idare mahkemelerine yıl içinde gelen dava sayısında ciddi bir artış olduğu görülüyor. 2020 yılında salgının etkisiyle ilk defa bir düşüş yaşansa da 2021 yılında ilk derece mahkemelere gelen dosya sayısı 8 milyonu geçti. Toplumda ihtilafların hukuk sistemine daha çok taşındığı günümüzde hukuk sisteminin bu iş yükünü ne kadar taşıyabildiği şüpheli. Nitekim ilk derece mahkemelerde karara bağlanan dava sayısının gelen dava sayısına oranı hem ceza hem hukuk hem de idare mahkemelerinde giderek azalıyor. Bir diğer ifadeyle hâkimler, 2021 yılında salgın etkisiyle hafifleyen iş yüklerine rağmen, giderek daha fazla yeni dosya görüyorlar.

Olumlu bir gelişme elbette 2010’dan bu yana ilk derece hâkimlere düşen ortalama dosya sayısının giderek azalma eğiliminde olması. Ancak halen daha yargı profesyonellerinin yeterli sayıda olduğunu söylemek zor. Nitekim Cumhuriyet başsavcılıklarında ortalama soruşturma görülme süresinde azalma değil, artış olduğunu görüyoruz. 2021 itibariyle bir soruşturma ortalama 413 günde görülüyor. Bu sayı 2010 yılında 311’di. Ceza ve hukuk mahkemelerinde de bir dosyanın ortalama görülme süresi son yıllarda giderek bir yıla yaklaştı. Uzlaştırma ve arabuluculuk mekanizmalarının iş yükünü hafifletici etkisine rağmen, toplum vicdanında adalet duygusunu en çok zorlayan olgulardan birinin bu sürelerin uzunluğu olduğunu tartışmaya gerek yok. Nitekim 2021’de AYM’ye yapılan başvuruların %25’inin makul sürede yargılanma hakkına dair olduğunu görüyoruz.

Yargılamanın kurucu taraflarından biri olan avukatların sayısındaki artış dikkat çekici bir boyuta var-

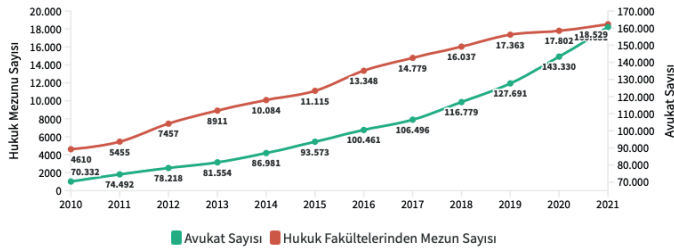
dı. On yılda yaklaşık iki katından daha fazla sayıya ulaşan ve çok hızlı genişleyen avukatlık piyasasında, meslek içi eşitsizliklerin etkisiyle bilhassa yeni kuşak avukatların iş bulma, geçim temin etme, beceri geliştirme ve ilerleme ihtimalleri aşınıyor. 2021 yılında 18.529 öğrenci hukuk fakültelerinden mezun oldu ve büyük bir kısmı avukatlık stajına başladı. Yükseköğretimin genişlemesi avukatlıkta büro sermayesi, sosyal sermaye ve iş kapasitesi farkları üzerinden halihazırda 1990’lardan beri oluşan meslekî konum farklarının etkisini tetikliyor. Baroların çalışma şartlarını denetleme ve yetkinleşme kanallarını geliştirme noktasında ciddi zaafılarıyla bulunduğu meslek içinde yeni bir tabakalaşmanın oluştuğu söylenebilir.

Hukuk alanında önemli bir dinamikse kadınlaşma. 2021 itibariyle hukuk fakültesine yeni kayıt yaptıran öğrenciler arasında kadınların oranı %50’yi geçti. Avukatlar arasında da 2010’dan bu yana istikrarlı şekilde artan kadınların oranı %46’ya varmış durumda. Aynı oranı hâkimler arasında da görüyoruz ancak savcılar arasında kadın oranı henüz sadece %16. Diğer yandan yeni kuşak kadın avukatların ücretli konumlarda yoğunlaştığını; kendi bürosunu açmak yerine görece düşük özerkliğe sahip şekilde meslekte devam ettiklerini; bilhassa büyük bürolarda kadın avukat istihdamının arttığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla kadınlaşma sadece nicel artış üzerinden takip edilecek bir dinamik değil; çalışma şartları ve ilişkileri noktasında çok boyutlu sonuçlar doğuran ve yakın planda incelenmesi gereken bir gelişme.

2021 itibariyle 300 bine yakın kişi cezaevlerinde bulunuyor. Lise ve üniversite mezunlarının hükümlüler arasında artması esasen genel olarak bu iki eğitim kademesinde okullaşma oranının artmasından kaynaklanıyor. Suç türlerine göre bakıldığında en çok işlenen hırsızlık suçunun oranının azaldığını; cinayet suçundan hüküm giyenlerin oranının da ilk defa %3’ün altına düştüğünü görüyoruz. Buna karşılık yaralama suçundan hüküm giyenlerinin oranının 2021’de %15,7 olması incelenmesi gereken bir olguya işaret ediyor.

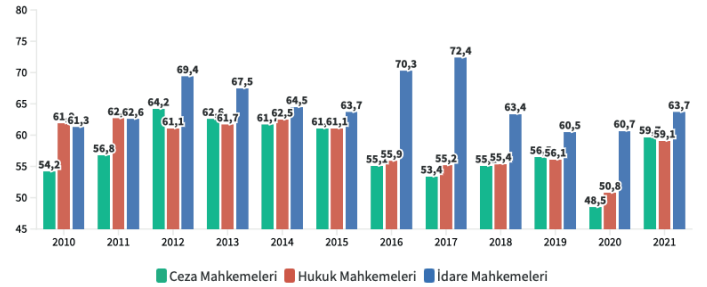
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Mahkemelere Yıl İçinde Gelen Dava Sayısı (Ceza+Hukuk+İdare) (Milyon)	6,6	6,6	6,5	6,3	6,5	6,6	6,7	6,8	7,2	7,5	6,9	8,2	
İlk Derece Mahkemelerde Bir Hakime Düşen Dava Sayısı	1.064	1.057	1.022	903	814	854	829	864	748	754	671	756	
Hakim ve Savcı Sayısı	11.612	12.097	12.201	13.666	15.012	14.993	15.304	16.074	17.167	20.719	21.772	22.820	
Kadın Hakim ve Savcı Oranı (%)			24,8	26,1	26,1	26,2	27,1	31,8	33,2	35,8	36,2	36,4	
Kadın Avukat Oranı (%)	37,1	37,7	38,5	39,2	40,5	41,4	42,3	43,3	43,9	44,8	45,7	45,9	
Ceza İnfaz Kurumları Toplam Mevcudu (Hükümlü + Tutuklu, Bin)	120	128	137	144	159	177	201	232	265	292	267	298	
Ceza İnfaz Kurumlarında Kadın Oranı (%)	3,5	3,6	3,6	3,6	3,6	3,7	4,2	4,3	3,9	3,9	4,1	3,9	
Hırsızlık Suçundan Hüküm Giyenlerin Oranı (%)		8	10,4	13,8	17,5	17,8	16,9	17,3	17	15,2	15,2	14,7	
Cinayet Suçundan Hüküm Giyenlerin Oranı (%)		4,3	5,6	4	5,2	4,9	4	3,7	3,5	3,4	2,4		
Yaralama Suçundan Hüküm Giyenlerin Oranı (%)		9,8	13,2	18,4	14,5	14,1	12,5	12,3	12,4	12,4	15,6		
Ceza Mahkemelerine Yıl İçinde Gelen Dosyalarda Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı (Bin)	133	141	159	182	179	173	135	121	118	131	99	111	
Anayasa Mahkemesine Yıl İçinde Açılan Bireysel Başvuru Dosya Sayısı			1.342	9.897	20.578	20.376	80.756	40.530	38.186	42.971	40.402	66.121	
Anayasa Mahkemesinde En Az Bir Hakın İhlal Edildiğine Karar Verilen Bireysel Başvuru Sayısı				75	768	1.827	1.282	1.025	2.167	1.225	5.658	11.830	
AİHM'ye Türkiye'den Bireysel Başvuru Sayısı (Bin)	5,8	8,6	8,9	3,5	1,5	22,0	8,3	25,9	6,7	7,2	9,1	9,5	
Türkiye'nin AİHM İhlal Sayısı	228	159	117	118	94	79	77	99	140	96	85	76	
Kadın Cinayetleri Sayısı	203	129	145	231	290	293	289	350	405	421	408	421	

Kaynaklar: Adalet Bakanlığı Adalet İstatistikleri, Adli İstatistikler, İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı, Hakimler ve Savcılar Kurulu, Türkiye Barolar Birliği, TÜİK Ceza İnfaz Kurumu İstatistikleri, anitsayac.com

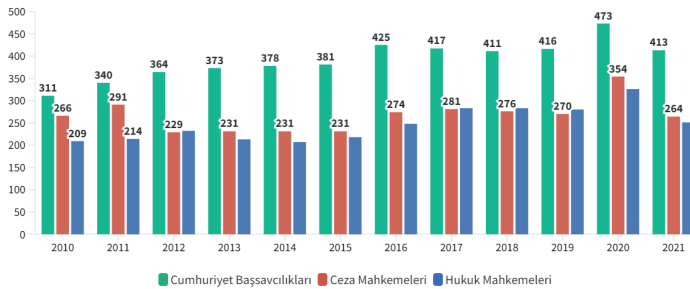
Şekil 32. Avukat Sayısı ve Hukuk Fakültelerinden Mezun Sayısı (2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İstatistikleri

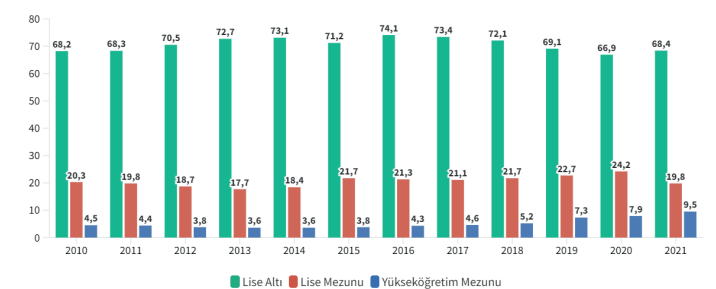
Şekil 33. İlk Derece Mahkemelerde Karara Bağlanan Dava Sayısının Gelen Dava Sayısına Oranı (2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İstatistikleri

Şekil 34. Cumhuriyet Başsavcılıklarında, Ceza Mahkemelerinde ve Hukuk Mahkemelerinde Ortalama Soruşturma / Görülme Süresi (Gün, 2010-2021)

Kaynak: Adli İstatistikler, 2021

Şekil 35. Eğitim Düzeylerine Göre Hükümlülerin Oranı (% , 2010-2021)

Kaynak: Adli İstatistikler, 2021

Şehir

1950'lerden bu yana köy ve kasabalardan şehirlere yaşanan iç göçün bugün geldiği noktada 2021 itibariyle il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus oranı %93'e vardı. Dolayısıyla şehirlerin altyapı, ulaşım, barınma, çevre, mimari düzenleme, kamusal alanlar gibi birçok bileşeni birer mesele olarak toplumsal hayatın ortasında yer alıyor ve gündeme geliyor. Denilebilir ki Türkiye'de birçok ekonomik ve kültürel tartışma bahsinin altında esasen son 70 yıla yayılan şehirleşme dinamiğinin getirdiği çok katmanlı ve hızlı toplumsal değişim yatıyor.

Barınma, anayasal bir sosyal hak olarak Türkiye'de hayati konulardan biri. İnsanların yaşanılabilir, temel ihtiyaçlara uygun, sağlıklı ve güvenilir konutlarda ikamet edebilmesi bu anlamda yükselen bir toplumsal talep olarak hissediliyor. Bilhassa büyük şehir merkezlerinde eğitim ve çalışma hayatına katılan ailelerin en temel beklentilerinden birini kendilerine ait bir konuta sahip olmak oluşturuyor. İnşaat yükselen bir sektör olsa da konut arzının geniş halk kesimlerinin istifade edebileceği fiyat aralığına göre planlanmaması, lüks yapıların oranının giderek artmasına neden oluyor.

Bu bağlamda konut satış sayısının yıllar içinde sürekli arttığını görüyoruz. 2010'lardan bu yana her yıl bir milyondan fazla konut satılıyor. 2020 ve 2021 yıllarında bu sayı 1.5 milyona yaklaştı. Bununla birlikte ev sahibi nüfusun oranının artmadığını, bilakis giderek azaldığını görüyoruz. On sene önce %20'ye kadar inmiş olan kiracı oranı 2021 itibariyle %27'ye yaklaştı. Bu oran yoksul nüfus içinde ise %32 olarak daha yüksek. Bilhassa yeni evlenen alt ve orta gelir grubu kiracılığı on seneye önceye göre daha çok deneyimlemek durumunda. Buradan hareketle, üretilen konut arzının toplumdaki konut ihtiyacıyla örtüşmediğini; dolayısıyla yapılan konut satışlarının toplumsal yapıdaki farklı katmanlara eşit dağılmadığını tahmin etmek zor değil.

Kendi konutuna sahip olmayı dar gelirli ve ücretli çalışan geniş kesimler için zorlaştıran dinamiklerden biri inşaat sektöründe ithalat kaynaklı girdilerle birlikte maliyetlerin yükselmesi. Nitekim TCMB'nin hesapladığı konut fiyat endeksinin 2017'den bu yana 100'ün üstüne çıktığını; 2011'den 2021'e geçen on yılda 4,8 kat arttığını görüyoruz. Benzer şekilde satılan konutların ortalama metrekare fiyatı Türkiye çapında son üç senede 4 kat; İstanbul'da ise 4,9 kat arttı. Son dönemde artan enflasyonla birlikte belli kredi politikalarının da etkisiyle konut fiyatlarının hızlı yükselişinin, işgücüne yeni katılan ve ağırlıklı olarak düşük ücret karşılığında çalışan yeni kuşakların yaşam fırsatları ve beklentilerine dair yıkıcı

bir darbe vurduğunda şüphe yok. Yeni başlatılan sosyal konut projeleri olumlu bir gelişme ve ümit ihtimali içerse de toplumun talebiyle örtüşmeyen dar bir ölçekte olduğu; bilhassa kira fiyatlarının yükseldiği büyük şehir merkezlerinde yaşayanlar için yeterince kapsamlı olmadığı söylenebilir.

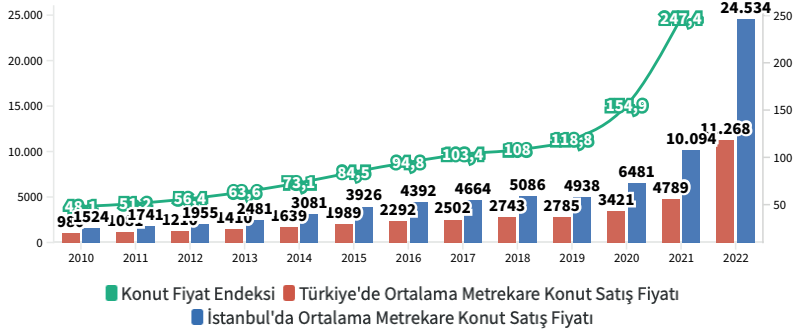
Şehirleşme aynı zamanda büyük çapta enerji tüketimi demek. Hanelerde kullanılan elektrik ve doğalgaz bu anlamda önemli harcama kalemlerinden birini oluşturuyor. Türkiye çapında bu iki enerji biçiminin konutlardaki tüketim maliyetinin giderek arttığını görüyoruz. Elektrik birim fiyatı 2021'in ikinci altı ayından 2022'nin ilk altı ayına geçen kısa sürede %54 arttı. Doğalgaz birim fiyatındaki artış oranı ise %36. Bir diğer ifadeyle 2010'lar boyunca görece küçük artışlar arz eden elektrik ve doğalgaz fiyatları, son bir senede hanehalkı bütçelerini zorlayan bir hızda yükseliyor. İGDAŞ verilerine göre Ağustos 2022 itibariyle doğalgazın metreküp fiyatı İstanbul'da Türkiye ortalamasının da hayli üstünde.

Şehir sosyolojisi esasen şehir denen olguyu öteden beri çevresindeki doğal unsurlarla birlikte düşünmeyi önerir. İklim değişikliği meselesinin başlıca gündem maddesi olduğu günümüzde atık ve geri dönüşüm bahisleri hakkında kurumlar giderek daha fazla veri topluyor. Geri dönüşüme gönderilen belediye atık oranının ve arıtma tesislerinde arıtılan su oranının az ama istikrarlı bir artış halinde olduğunu görüyoruz. Son dönemde bilhassa İstanbul sahillerinde görülen mülajla birlikte tartışılan atıksu meselesinde esasen yıllara yayılan bir iyileşme mevcut. Sadece denizlere değil, göllere ve nehirlere atılmadan deşarj edilen atıksu oranları 2010'dan bu yana azalıyor.

Bu bahiste son bir maddeyi belediye hizmetlerinden memnuniyet oluşturuyor. Belediyelerin en az memnuniyet duyulan hizmet konusu yeşil alanlar. İmar planlarında kısa vadeli ekonomik kâr odaklı yaklaşımın, kentsel alanlarda ortak kullanıma açık yeşil alanları büyük oranda ihmal ettiği yönünde yaygın bir kanaat mevcut. Nitekim İstanbul'da toplam yeşil alan miktarı 2010'lar boyunca kullanıma açılan yeni park ve bahçelere rağmen sürekli artış halinde değil; hatta İBB verisine göre 2021'deki miktar 2018'in de gerisinde. Yeşil alanla birlikte yol/kaldırım hizmetleri de belediyelerin en az memnuniyet uyandırdığı ikinci bir konu. Yaşanılabilir, ortak fayda, sağlık ve refah üzerine kurulu şehirlere kavuşmak için bu tür problemlerin yapısal irade ve planlamalar gerektirdiği açık.

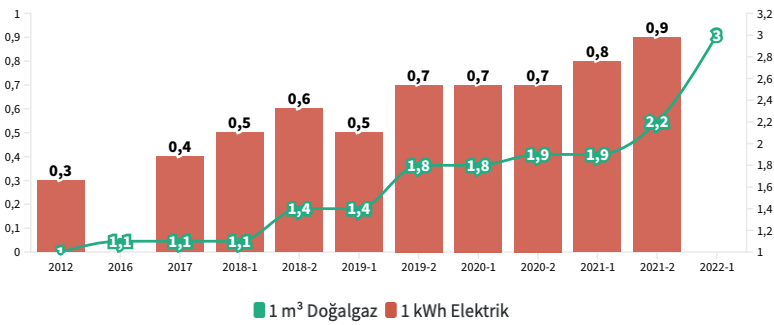
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Satılan Konut Sayısı (Milyon Adet)				1,2	1,2	1,3	1,3	1,4	1,4	1,3	1,5	1,5	
İkinci El Konut Satış Oranı (%)				54,3	53,5	53,6	52,9	53,2	52,6	62,1	68,7	69,1	
Yabancılar Satılan Konut Oranı (%)				1,1	1,6	1,8	1,4	1,6	2,9	3,4	2,7	3,9	
Kiracıların Oranı (%)	22,1	22,2	20,9	21,3	22,1	23,3	24,4	24,7	25,2	25,6	26,2	26,8	
Ev Sahiplerinin Oranı (%)	60,1	59,6	60,6	60,7	61,1	60,4	59,7	59,1	59,1	58,8	57,8	57,5	
Yoksul Nüfusun (Medyan Gelirin %60'ının Altında Olanların) Kiracılık Oranı (%)	23,2	23,9	22,3	22,8	24,5	25,8	29,4	28,9	29,1	30,3	29,3	32,3	
İnşaat Maliyet Endeksi						100,6	118,9	138,1	173,6	192,3	240,4	403,2	
Yapı Kullanma İzin Belgesi Verilen Toplam Konut Sayısı (Bin Adet)	139	101	107	121	139	125	134	161	104	55	96	138	
Ortalama Eysel Su Fiyatı (m ³ , zincir fiyatlarla TL)	2,5	3,2	3,4	3,8	4,1	4,1	4,2	4,7	5,2	4,0	4,5	5,6	
İGDAŞ Eysel Doğalgaz Fiyatı (TL/m ³ , Yıl Sonu)	0,6	0,7	0,9	0,9	1	1	0,9	1	1,3	1,5	1,6	1,9	
Doğalgaz Şebekesi Ulaşan Nüfus Oranı (%)							68	76	80	79	81	81	
Kişi Başı Oluşan Belediye Atık Miktarı (Kg)	403		407		402		423		421		416		
Geri Dönüşüme Gönderilen Belediye Atık Oranı (%)							9,3		11,9		12,8		
Toplam Sera Gazı Emisyonu (Milyon Ton)	399	428	448	439	459	473	499	525	523	506	524		
Günlük Kişi Başı Çekilen Su Miktarı (Litre/kişi-gün)	216		216		203		217		224		228		
İçme ve Kullanma Suyu Artıma Tesislerinde Artılan Su Oranı (%)	53		55		57		57		58		60		
Belediye Şebekesinden Arıtılmadan Denizlere Deşarj Edilen Atıksu Oranı (%)	10,1		6,8		8,1		4,8		3,4		2,4		
İstanbul'da Toplam Yeşil Alan Miktarı (Milyon m ²)	4,8	4,9	5,2	5,4	5,7	5,6	5,9	6,3	6,4	5,5	5,8	6,1	

Kaynaklar: TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, İSKİ, İGDAŞ, İBB, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü

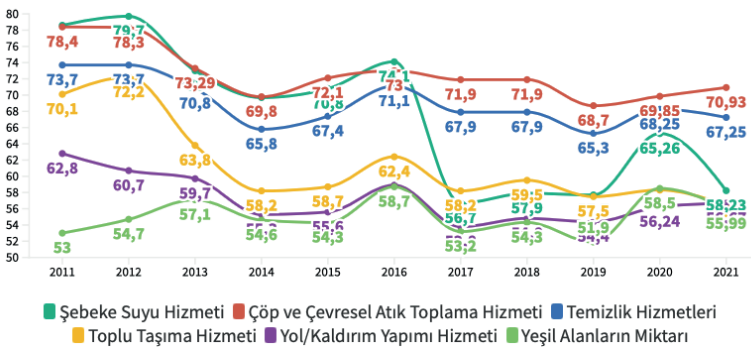
Şekil 36. Konut Fiyat Endeksi, Türkiye'de ve İstanbul'da Ortalama Metrekare Konut Satış Fiyatı (2010-2022)

Kaynak: TCMB, Konut Fiyat Endeksi, 2010-2021

Şekil 37. Konutlarda 1 m Doğalgaz ve 1 kWh Elektrik Fiyatı (TL, 2012-2022)

Kaynak: İGDAŞ, Perakende Satış & TEDAŞ, Elektrik Tarifeleri

Şekil 38. Belediye Hizmetlerinden Duyulan Memnuniyet Oranı (% , 2011-2021)

Kaynak: TÜİK, Yaşam Memnuniyeti Araştırması

Türkiye’de kır, kırsal nüfus ve tarımsal üretim çetrefil bir konu. Hızlı şehirleşmenin sonucunda kırsal nüfus azalıyor ve kırsal nüfus içinde yaşlı nüfusun ağırlığı artıyor. Tarımın istihdamdaki payının da en düşük seviyeye vardığını ve %17 olduğunu hatırladığımızda kırın işgücü ve istihdama katılım bakımından daralan bir kategori olduğunu düşünebiliriz.

2021 itibarıyla köyde yaşayan çocuk sayısı 1 milyona kadar inmiş durumda ve bu oran ilk defa %20’nin altına indi. Doğurganlık hızının azalışı şehirlerde daha hızlı gerçekleşse de kırsal nüfusun da kendini yenileyememe tehlikesi olduğu çok açık. Nitekim kırdaki genç oranında da sürekli bir azalma var. Buna karşılık kırdaki yaşlı oranı sürekli artarak %20’ye yaklaştı. Bu trendin yakın gelecekte bozulması, kırdaki istihdam ve eğitim fırsatlarının dar olması nedeniyle mümkün görünmüyor. Kırdaki yaşlı nüfusun artışı demek, il ve ilçe merkezlerinde görece daha erişilebilir olan sağlık, bakım, yardımlaşma ve sosyalleşme kaynaklarına yönelik talebin artması demek. Ancak kırsal yerleşimlerde bu kaynakların hem altyapı hem personel bakımından ne kadar organize edildiği ve vatandaşların talebine göre uyumlulaştırıldığı oldukça şüpheli. Dolayısıyla Türkiye’nin kır bağlamında yerinde yaşlanma ve aktif yaşlanma konularını bir sosyal politika aciliyeti olarak belirlemesi gerekiyor.

Kır denince ekonomik bakımdan tarımsal üretim aklı ilk gelen bahislerden biri. Türkiye’nin tarım arazilerinin yeterli olup olmadığı önemli bir mesele olmakla birlikte yıllar içinde bu arazilerin toplam miktarının görece sabit kaldığını görüyoruz. Tarihsel olarak küçük toprak sahipliğinin baskın olduğu kırdaki mülkiyet rejimi bugün dahi etkisini gösteriyor. Nitekim büyük tarım işletmeleri altında birleştirilen ve yeni açılan tarım arazileri çok düşük seviyede. Bu noktada tarım işletme sayısı ve tarımsal üretim yapılan arazilerin kırsal hanehalklarına dağılımı noktasında henüz olmayan resmî verilerin düzenli tutulması gerekiyor.

Tarım ve hayvancılık temel gıda maddelerini temin eden sektörler olarak hem iç ve hem dış piyasadaki önemini kaybetmiyor. Salgını boyunca tarımsal üretim kaynaklı temel gıda maddelerine erişimin ne kadar asli bir ihtiyaç olduğunu gördük. Esasen Türkiye’nin tarımsal üretim hacmi sürekli artıyor. Tarımsal üretimin değeri bakımından tahıllarda, sebzelerde ve meyvelerde son dört yılda olumlu yönde bir artış olduğunu görüyoruz. Bunda dış piyasaların taleplerine

daha hızlı cevap vermeyi sağlayan avantajlı uluslararası konum şüphesiz etkili. Nitekim salgının yaşandığı 2021 yılında tarımsal ürün ihracatının hızlı artmış olması da bunu teyit ediyor.

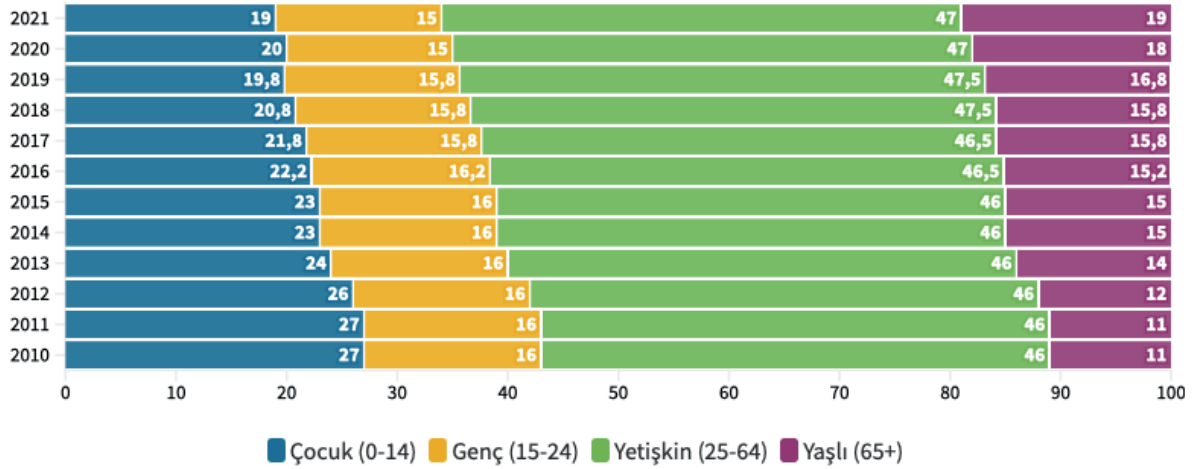
2021’e kadar miktar olarak sürekli artsa da toplam üretime oranı bakımından sabit gelen sebze ihracatının oranının artık giderek artacağını öngörmek mümkün. Bu bahiste öne çıkan kalemin domates olduğunu görüyoruz. 2021’de 2 milyon tona yakın domates ihracata konu oldu. Son yıllarda bilhassa yaygınlaşan jeotermal seracılıkta domatesin en çok tercih edilen ürün olmasının da bunda payı var. Örtü altı denilen ve cam, plastik vs. bir örtüyle mevsim etkilerinden yalıtık yapılan sebze üretiminin toplam hacmi 9.7 milyon tona varırken bunun yarısından fazlasını domates üretimi oluşturuyor.

Kırda ilgili bir diğer bahis hayvancılık ve buna bağlı gıda ürünleri. Esasen toplam canlı hayvan sayısında sürekli bir artış mevcut. Buna bağlı olarak kırmızı et ve tavuk eti üretiminde de görece yavaş da olsa artış yaşanıyor. Ancak enflasyonist şartlarda et ürünlerine erişimin dar gelirli aileler için giderek zorlaştığı da bir gerçek. Bir diğer ifadeyle her geçen sene daha fazla hayvansal gıda üretimi olsa da bu artışın farklı toplumsal tabakaların tüketimi için kolaylaştırıcı bir etkiye yol açtığını söyleyemeyiz. Bu anlamda hem üretimde hem de tüketimde tüketim arasında bu gıda kalemlerinin fiyatını yükselten süreç ve mekanizmalara dair ayrıntılı araştırmaların yapılması elzem görünüyor.

Nihayetinde tarımsal ve hayvansal üretim noktasında mevcut döviz kurunun ihracatı kazançlı kıldığı ne kadar gerçekse kırdaki işgücü olarak bulunan nüfusun giderek azaldığı da bir başka gerçek. Bu bağlamda Türkiye’nin kır bir sosyal politika konusu olarak başlıca gündem maddesi yapması gerektiği gibi, ekonomik verimlilik anlamında tarım ve hayvancılığı en ileri teknolojilerle buluşturması da şart. Bu politikanın önemli bir yanını ise elbette halen daha bazı kırsal bölgelerde doğalgaz ve yol gibi altyapı unsurlarının eksikliği oluşturmali.

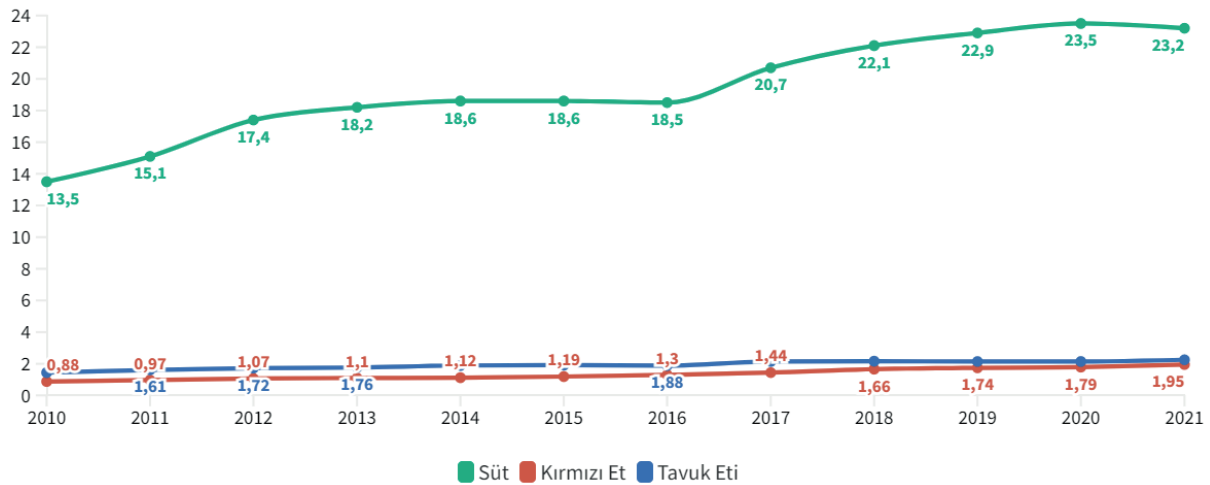
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kırsal Nüfus Oranı (%)	23,7	23,2	22,7	8,7	8,2	7,9	7,7	7,5	7,7	7,2	7	6,8
Köyde Yaşayan Çocuk Nüfus (0-14 yaş, Milyon)	4,7	4,6	4,5	1,6	1,5	1,4	1,4	1,3	1,3	1,2	1,2	1,1
Köyde Yaşayan Genç Nüfus (15-24 yaş, Milyon)	2,8	2,8	2,7	1,1	1	1	1	1	1	0,9	0,9	0,9
Köyde Yaşayan Yetişkin Nüfus (25-64 yaş, Milyon)	8	8	8	3,1	2,9	2,9	2,9	2,8	3	2,9	2,8	2,7
Köyde Yaşayan Yaşlı Nüfus (65+ yaş, Milyon)	1,9	2	2	0,9	0,9	1	0,9	1	1	1	1,1	1,1
Tarım Alanı / Arazisi Miktarı (Milyon Dekar)	39,0	38,2	38,4	38,4	38,6	38,6	38,3	38,0	37,8	37,7	37,8	38,1
İhracat Yapılan Sebze ve Yurtiçi Kullanıma Oranı (%)	8,2	7,1	7	6,8	7,4	7	7,1	7	7,1	7	7,6	11,5
Yurtiçinde Üretilen ve İhracat Yapılan Domates (Milyon Ton)	1,3	1	1,1	1,1	1,3	1,1	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,9
Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler Üretim Değeri (Milyar TL)	28,5	35,8	33,1	39,1	42,2	49,5	47,9	56,1	62,2	79,1	98,1	133,8
Sebzeler Üretim Değeri (Milyar TL)	26,6	25,5	25,5	25,6	26,1	29,3	31,7	33,8	41,3	50,4	55,3	59,4
Meyveler, İçecek ve Bahar Bitkileri Üretim Değeri (Milyar TL)	24,9	27,7	29,3	27,7	29,9	41,3	39,5	45,9	55,5	67,8	92,6	113,2
Örtü Altı Sebze ve Meyve Üretimi (Milyon Ton)	5,8	6,1	6,1	6,3	6,5	6,7	7,2	7,8	8,1	8,4	8,5	9,7
Canlı Hayvan Sayısı (Milyon Baş)	40,8	44,8	49,8	53,0	55,8	56,1	55,6	60,4	63,3	66,4	72,3	75,6
Traktör Sayısı (Milyon Adet)	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,4	1,4	1,5

Kaynaklar: TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, Bitkisel Ürün Tabloları, Tarım İstatistikleri, Tarım ve Orman Bakanlığı

Şekil 39. Kırsal Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (% 2010-2021)

Kaynak: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Sonuçları

Şekil 40. Yıllık Süt, Kırmızı Et ve Tavuk Eti Üretimi (Milyon Ton, 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Hayvansal Üretim İstatistikleri, Kırmızı Et Üretim İstatistikleri & Kümes Hayvancılığı Üretimi

Türkiye göç anlamında çok hareketli bir toplum. Bir yandan iç göç farklı katmanlarıyla sürerken diğer yandan birçok ülkeden göçmen almaya devam ediyor. Özellikle 1950'lerde toplumun büyük bölümü tarımla uğraşır ve köylerde yaşarken hızla kentlere göç etmeye başladı. 1975'den 2000 yılına kadar kırdan göç edenlerin sayısı sürekli arttı. 1995-2000 yılları arasında 1 milyon 168 bin 285 kişi kırdan kente göç etti. Bugün artık kır nüfusu çok düşük bir orana tekebül ediyor.

Ancak iller arasında hareketlilik yoğun bir şekilde sürüyor. 2010 yılında iller arasında 1 milyon 360 bin kişi göç etti. Bu sayı 2018 yılında yaklaşık 3 milyon kişi ile zirveye ulaştı. 2019 ve 2020 yıllarında görece azalma söz konusu. Bunun salgın ile doğrudan bağlantısı olduğunu söylemek mümkün. 2021 yılında ise iller arası göç eden nüfusta önceki yıla göre %23 oranında bir artış yaşandı.

Göç hareketlerinin önemli hedeflerinden biri her zaman eğitim ve çalışma hayatının yoğunlaştığı büyük şehirler oldu. Ancak bu hareketin yönü eski gücünde değil. İstanbul'da net göç hızı 2019 yılından bu yana sürekli azalmıştır. Net göç hızının eksi olması şehre gelen nüfusun giden nüfustan daha az olduğunu gösterir. İstanbul'da 2021 yılı itibarıyla net göç hızı -1,4'tür. Bunda artan enflasyon ve kira fiyatları ile ülkede genel olarak yaşam şartlarının zorlaşmasının payı olduğu kesin.

Türkiye'ye göç eden yabancı uyruklu nüfus 2016-2019 yıllarında Türkiye'den göç eden yabancı uyruklu nüfusun yaklaşık iki katı. 2021 yılında 578 bin 490 yabancı uyruklu kişi Türkiye'ye göç etti. Şüphesiz enflasyonist ortam ve Türk lirasının değer kaybı vatan-daşın yaşam şartlarını zorlarken yabancı nüfus için Türkiye'yi hem yaşamak hem ticaret yapmak noktasında cazibe merkezi haline getiriyor. Bu anlamda üniversite öğrencilerinden yatırımcılara, göç eden yabancılara yönelik çok boyutlu politikalara ihtiyacı olduğu kesin.

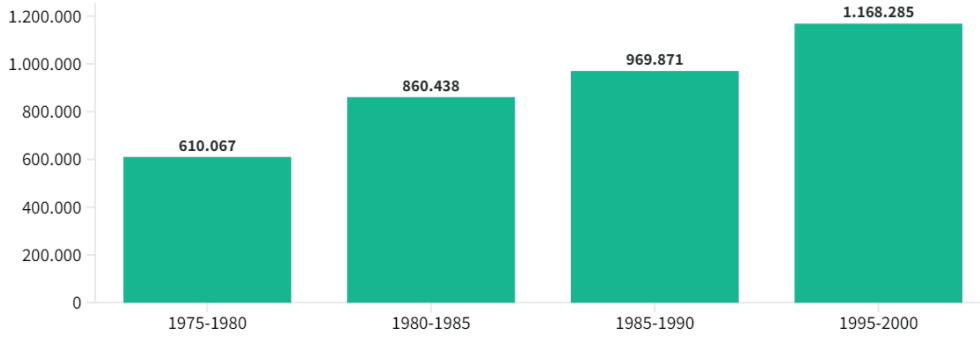
İkamet izni ile Türkiye'de bulunanların sayısı 2010 yılına göre yaklaşık 7 kat arttı. 2021 yılında 1 milyon 340 bin kişi ikamet izni ile Türkiye'ye geldi. Benzer bir artış yabancılara verilen çalışma izni sayısında da görülüyor. Çalışma izni verilen yabancı nüfus 2010 yılına göre yine yaklaşık yedi kat artarak 2020 yılında 123 bin 570 kişiye ulaştı. Ancak bu sayı önceki yıla göre %14,91'lik bir azalmayı da gösteriyor.

Bütün bu verilerin gösterdiği üzere Türkiye'de yabancılara toplam nüfusa oranı 2014 yılından 2019 yılına kadar sürekli artıyor. 2019 yılında önceki yıla göre %70,7 oranında bir artış yaşandı. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü verilerine göre, 2017 yılında geçici koruma kapsamında Türkiye'de 3 milyon 424 bin 237 Suriyeli nüfus mevcut. 2021 yılında ise bu sayı 3 milyon 650 bine ulaştı. 2019 hariç Suriyelilerin sayısı sürekli artış göstermiştir. 2017 yılında Türkiye'deki Suriyelilerin yaş dağılımına göre en çok 0-4 yaş aralığında bebek ve çocuk mevcut. 2021'de ise en çok 5-9 yaş aralığında Suriyeli çocuk bulunurken 0-4 yaş aralığındaki bebekler ve çocuklar onları takip ediyor. Suriyeli nüfusun ağırlıklı olarak çocuk ve gençlerden oluşması eğitim başta olmak üzere bir dizi konuda çok boyutlu politikaların yürütülmesi gerektiğini bir kez daha hatırlatır.

Devletin yetkili birimlerinin operasyonlarıyla yakalanan düzensiz göçmenlerin sayısı yıllar içinde ciddi bir artış gösterdi. 2019 yılı düzensiz göçmen kaçakçılığında öne çıkan bir yıl. Bu yılda 454 bin düzensiz göçmenin yakalandığı görülür. 2020 yılında düzensiz göçmen sayısında %73,13 oranında bir azalma yaşanmış ancak 2021 yılında bu sayı tekrar artış göstermiştir. Düzensiz göçün organizatörleri olarak göçmen kaçakçılarının sayısında da benzer yıllarda benzer artma ve azalmalar mevcuttur. Salgın şartlarında son iki yılda hem düzensiz göçün görece zayıfladığı hem de devletin gözetim ve müdahale kabiliyetinin görece arttığını söyleyebiliriz.

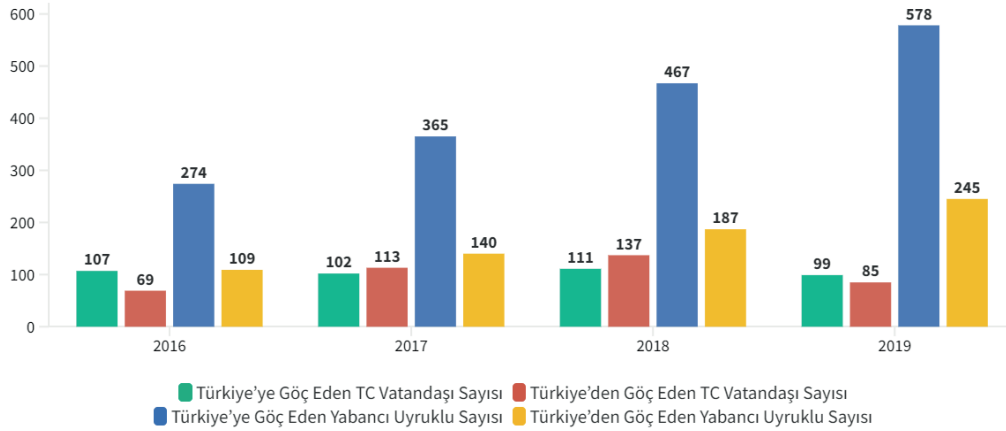
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
İller Arasında Göç Eden Toplam Nüfus (Milyon)	1,4	2,4	2,3	2,5	2,7	2,7	2,6	2,7	3,1	2,8	2,3	2,8	
İstanbul'da Net Göç Hızı	7,8	9	2,2	4,7	1	3,5	-4,8	-0,4	-13,9	7,8	-3,4	-1,4	
İkamet İzni ile Türkiye'de Bulunan Yabancıların Sayısı (Bin)	182,3	234,3	321,7	379,8	422,9	461,2	539,2	856,5	1.101,0	886,7	1.314,2	1.340,7	
Çalışma İzni Alan Yabancıların Sayısı (Bin)		17,5	32,3	45,8	52,3	64,5	73,6	87,2	115,8	145,2	123,6		
Türkiye'deki Yabancıların Nüfusa Oranı (%)					0,2	0,1	0,2	0,3	0,4	0,7			
Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Sayısı (Milyon)			0,0	0,2	1,5	2,5	2,8	3,4	3,6	3,6	3,6	3,7	
Yakalanan Düzensiz Göçmen Sayısı (Bin)	33	44	48	40	59	146	174	175	268	454	122	163	
Yakalanan Göçmen Kaçakçısı Sayısı (Bin)	1,7	1,3	1,5	1,5	1,5	4,5	3,3	4,6	6,3	9,0	4,3	6,9	

Kaynaklar: TÜİK Göç İstatistikleri, Uluslararası Göç İstatistikleri, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı

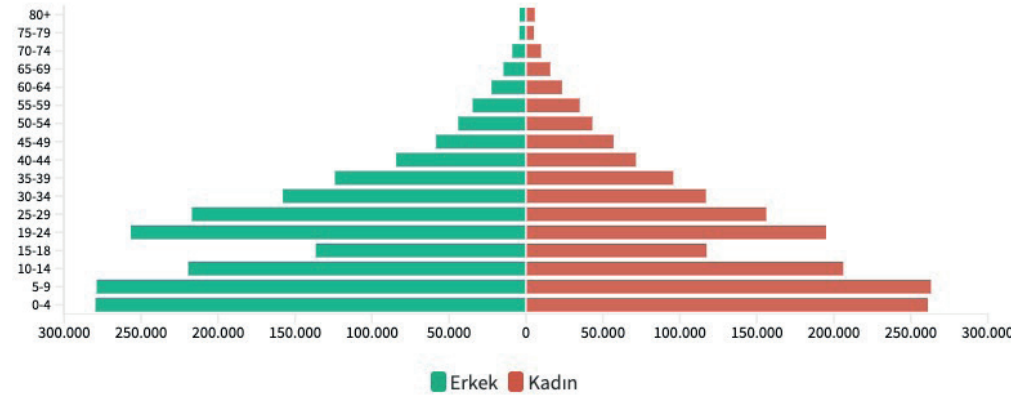
Şekil 41. Kırdan Kente Göç Edenlerin Sayısı (1975-2000)

Kaynak: TÜİK, Göç İstatistikleri

Şekil 42. Göç Eden Nüfus (Bin kişi, 2016-2019)

Kaynak: TÜİK, Uluslararası Göç İstatistikleri

Şekil 43. Suriyeli Nüfusun Yaş Piramidi

Kaynak: Mülteciler Derneği, 2022

Yaşam ve Kültür

Sosyal ve ekonomik kalkınma dediğimiz zaman kültür önemli bir gösterge olarak karşımıza çıkar. Genel kültür devlet harcamaları içinde kütüphane ve kültürel eğitim harcamaları 2020’de en yüksek paya sahip. Ancak bu oran yalnızca %6,17’ye tekabül ediyor. Kültürde en yüksek devlet harcamasının mimarlık alanına, ondan sonra da görsel-işitsel medya işlerine ayrılması söz konusu. Bu anlamda daha görünür ve hızlı tüketilir kültürel formlara daha yüksek pay ayrıldığı söylenebilir.

Kültür, TÜİK’in hanehalkı harcaması verilerinde eğlence ile birlikte tasnif ediliyor. Bu harcama kaleminin hanehalkı harcamaları içinde giderek arttığını görüyoruz. Konut, eğitim, gıda ve giyim gibi harcama kalemlerinin baskınlığına rağmen bu artış önemli. Ancak dar gelirli hanelerin eğlence-kültüre ayırdığı pay, yüksek gelirli hanelerin payıyla aynı olsa bile meblağ ve içerik bakımından daha zayıf ve dezavantajlı durumda. Bu da kültürel ürün ve hizmetlere erişimde eşitsizliklere işaret eder.

Halk kütüphanesi sayısı 2017 yılından bu yana sürekli artmıştır. Kütüphaneden yaralanan kişi sayısı da 2020’de düşse bile 2021’de 15.8 milyona yükseldi. Bu anlamda salgının sırf tıbbi veya ekonomik bir süreç olmadığını; insanların kütüphaneye erişiminde bir dizi olumsuz sonuç doğurduğunu söylemek gerekir. Kütüphanedeki kitap sayısı istikrarlı bir artış göstermiştir. Halk kütüphaneleri bu anlamda alt ve orta sınıfların, bilhassa da görece küçük şehir ve ilçelerde yaşayan nüfusun bilgiye ve çalışma ortamına erişimini mümkün kılan ve kültürel kaynakların demokratik dağılımını güçlendiren kurumlar olarak önemlidir.

Bandrol verilerine göre 2021’de 438 milyon kitap üretilerek 2020’ye göre %1,26’lık bir değişim meydana gelmiştir ki bu oldukça düşük bir artıştır. Bunda matbaa masraflarının hızlı yükselişiyle küçük ve orta boy yayıncılar için piyasa şartlarının zorlaşması etkili oldu. Matbu kitap üretimi için ekonomik şartlar zorlaşırken e-kitap üretiminde yükseliş gözlemleniyor. 2021 yılında yayımlanan e-kitap sayısı ise 2010 yılına göre yaklaşık 45 kat arttı. Yayıncılık sektörünün dijital dönüşümü yakından takip ettiği söylenebilir. Salgın sürecinde dijital platformların eğitim ve kültür alanlarında yoğun kullanıldığından hareketle elekt-

ronik kitap sayısının da hızlı şekilde artacağı tahmin edilebilir.

Tiyatro oyun sayılarında 2019 yılına kadar kayda değer bir artış mevcut. Ancak 2020 ve 2021 yılında rakamlar salgın nedeniyle olağanüstü bir şekilde düştü. Tiyatro seyirci sayıları da benzer şekilde salgın dönemini değerlendirmeye almadığımızda 2010 yılından bu yana ciddi miktarda arttı. Bu anlamda tiyatro sektörünün önümüzdeki dönemde tekrar yükselişe geçmesi beklenilebilir. Sinemanın tiyatrodan farkı ise, film ve dizi içeriklerine dijital platformlar üzerinden erişimin yaygınlaşması; bu nedenle sinema salonunda izlemeyi tercih eden kişilerin azalması.

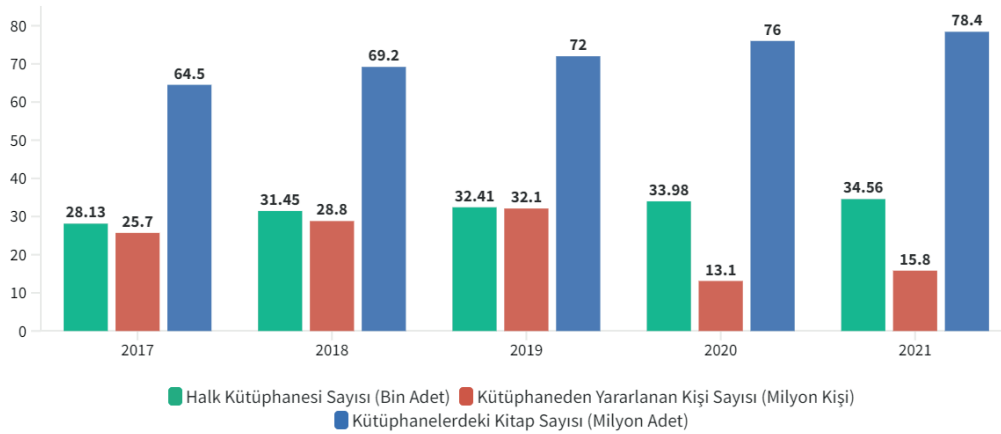
Türkiye’ye 2010 yılında 33 milyon ziyaretçi geldi. Ziyaretçi sayısı 2019 yılına kadar sürekli artış gösterdi ve bu yılda 51 milyon 750 kişi ile zirveye ulaştı. Salgın nedeniyle ülkeler arasındaki ziyaretlerin yasaklanması sonraki yıllarda keskin düşüşün sebebidir. Türkiye’den giden ziyaretçi sayısı 2010 yılında yaklaşık 33 milyon kişi iken 2019 yılında 51 milyon 860 bin kişidir. Türkiye’den yurtdışına giden sayısının gelen sayının çok altında kalmaması, genel olarak alım gücünün artmasıyla alakalı bir gösterge olarak yorumlanabilir.

2019 yılında Türkiye’nin toplam turizm geliri bir önceki yıla göre %16,95’lik bir artış ile 34.5 milyar dolara yükseldi. Buna paralel olarak turizm gelirinin GSYH’ye oranı da artarak %4,6 oldu. Turizm geliri 2020 yılında bir önceki yıla göre %65,22 azalırken turizm gelirinin GSYH’ye oranı da %63,04 azaldı. Bu oranlar salgının Türkiye ekonomisi üzerinde olumsuz etkisini gösterir. Ancak hem salgının bitmesi hem döviz karşısında liranın değer kaybı nedeniyle 2022’den itibaren daha çok turist Türkiye’ye geleceği beklenebilir.

Lisanslı sporcu sayılarında 2010 yılından 2018 yılına kadar her iki cinsiyette de kayda değer bir artış mevcut. Genel olarak toplumda spora profesyonel düzeyde katılımın arttığı açık. Ancak burada cinsiyete göre yorum yapmak gerekiyor. Kadınlarda 8 yıllık süreçte artış oranı %235 iken erkeklerde %156. Kadınlar halen sayıca erkeklerin gerisinde kalsa da artış oranları önümüzdeki on yıllık süreçte cinsiyet farkının kapanacağına dair bir çıkarım yapmaya elverişlidir.

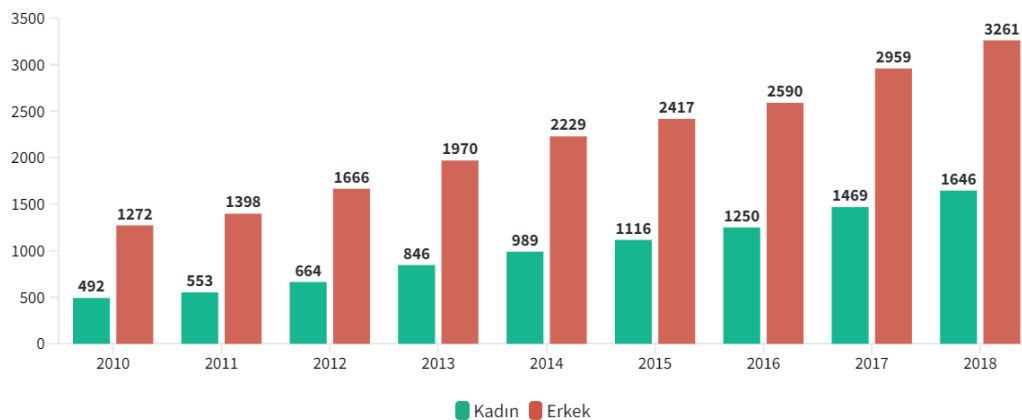
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Genel Devlet Kültür Harcamaları İçinde Kütüphane ve Kültürel Eğitimin Payı (%)					5,6	5,6	5,8	5,2	4,3	5,2	6,2		
Toplam Hanehalkı Harcamaları İçinde Eğlence-Kültür Oranı (%)	4,9	5,3	5,2	5,4	5,6	5,6	5,3	5,8	6	6,3	6,1	7	
Basılan Kitap Sayısı (Bin Adet)				47,4	50,8	56,4	54,5	60,3	67,1	68,6	78,5		
Elektronik Kitap Sayısı	305	1.037	2.617	2.299	5.245	6.389	2.697	1.767	5.177	6.072	8.917	13.673	
Kişi Başına Düşen Basılan Kitap Sayısı				7,2	7,4	8	8,8	7,8	7,2	7	7,6		
Tiyatro Oyun Sayısı (Bin)	3,7	4,3	5,5	6,2	6,6	6,8	7,8	9,0	9,4	9,8	6,2	1,7	
Tiyatro Seyirci Sayısı (Milyon Kişi)	5,2	5,4	5,6	6,2	6,1	5,9	6	7	7,8	7,9	4,5	0,7	
Sinema Filmi Sayısı (Bin)	36	37,9	37,6	40,4	41,5	49,2	53,4	58,2	65,5	68,4	26	26,5	
Sinema Seyirci Sayısı (Milyon Kişi)	35,8	37,4	39	45,1	55,4	57,1	55,3	68,5	64,8	56,5	17,2	12,4	
Müze Sayısı					392	409	417	438	451	467	494		
Müze ve Örenyerleri Ziyaretçi Sayıları (Milyon Kişi)	25,9	28,5	28,8	29,5	29,8	28,5	17,5	20,5	28,2	34,8	8,9		
Türkiye'ye Gelen Ziyaretçi Sayısı (Milyon Kişi)	33,0	36,8	37,7	39,9	41,6	41,1	30,9	38	46,1	51,8	16,0	30	
Türkiye'den Giden Ziyaretçi Sayısı (Milyon Kişi)	33	36,2	36,5	39,2	41,4	41,6	31,4	38,6	45,6	51,9	15,8	24,2	
Toplam Turizm Geliri (Milyar USD)	24,9	28,1	29	32,3	34,3	31,4	22,1	26,2	29,5	34,5	12	24,5	
Turizm Gelirinin GSYH'ye oranı	3,2	3,4	3,3	3,4	3,7	3,7	2,6	3,1	3,8	4,6	1,7		
Havayolu Yolcu Sayısı (Milyon Kişi)	103,5	118,3	131	150	166,2	181,4	174,2	193,6	211,0	208,9	81,7	128,4	
Turistik Tesis Sayısı	3,5	3,7	3,8	4	4,3	4,4	4,8	4,8	4,9	4,8	4,9	5,4	
Ziyaretçilerin Geceleme Sayısı (Milyon)	98,2	106,5	121,2	122,7	130	133,9	112,6	116,2	144,4	159,2	64,8	123,7	
Ziyaretçilerin Ortalama Kalış Süresi (Gün)	3,3	3,2	3,4	3,2	3,2	3,1	3,1	2,7	2,9	2,8	2,4	2,6	

Kaynaklar: TÜİK Kültür Ekonomisi ve Kültürel İstihdam Göstergeleri, Hanehalkı Tüketim Harcamaları İstatistikleri, Sinema ve Tiyatro İstatistikleri, Turizm İstatistikleri, Yazılı Medya ve ISBN İstatistikleri

Şekil 44. Halk Kütüphanesi, Kütüphaneden Yararlanan Kişi ve Kütüphanelerdeki Kitap Sayıları (Bin Adet, Milyon Kişi & Milyon Adet, 2017-2021)

Kaynak: TÜİK, Kütüphane İstatistikleri

Şekil 45. Lisanslı Sporcu Sayısı (2010 - 2018)

Kaynak: Gençlik ve Spor Bakanlığı, Spor Hizmetleri Genel Müdürlüğü

Medya ve İletişim

Dijital dönüşüm gerek bireysel gerek toplumsal hayatımızı baştan aşağı şekillendiriyor ve yeni davranış örüntüleri geliştirmemize yol açıyor. Toplam nüfus içinde internet kullananların oranı dünyada %60'lara ulaşmıştır. Geline nokta dijital dönüşümün fırsat ve kolaylıklarını göz ardı eden geleneksel iletişim dünyasının güzellemesine sığınmak birçok fırsatı kaçırmak anlamına da geliyor. Bu nedenle dijital dönüşümü doğru okumak, anlamlandırmak ve yeni düzende konuşlanmak akılcı bir yaklaşım olacaktır.

Türkiye'de cep telefonu kullanımı son derece yaygınlaşmış durumda. 2021 itibariyle mobil abone sayısı toplam nüfus ile baş başa giden bir seviyeye vardı. Akıllı telefonlarla birlikte cep telefonu artık internet erişimin de başlıca kanalı haline geldi. 2010 yılında bir buçuk milyon cepten internet abonesi varken 2021'de 70 milyona yakın bir sayı söz konusu. Bu durum, internetteki her türlü içerik ve ortamları artık daha kişisel bir ilişki kurulduğuna işaret ediyor. Doğalgaz altyapısının yaygınlaşmasıyla ısınmanın ortak bir süreç olmaktan çıkması gibi bilgi, medya, eğlence, kültür ve siyaset içeriklerine erişim ve onlarla kurulan etkileşim de artık bireyselleşmiş durumda.

İnternetin yaygınlaşması aynı zamanda bilgi ve iletişim sektörünün çok hızlı büyümesi demek. Bilgi ve iletişim teknolojileri işletmecilerinin net gelirleri katlanarak artıyor. Sadece 2020'den 2021'e geçişte bile net gelirlerin toplamı 15 milyar TL civarında artarak 92,4 milyara ulaştı. Bu elbette altyapı uzunluğunun ve bağlantı hızının artışıyla da doğru orantılı. Benzer ülkelere kıyasla Türkiye'nin bilişim altyapısı halen daha yeterli seviyede olmasa da yükselen toplumsal talep büyük bir ciro üretiyor. Diğer yandan, telekomünikasyon şirketleriyle müşteriler arasındaki ilişkide ortaya çıkan sorunlar da çeşitleniyor. Dünya ortalamasına göre yeterince yüksek kalitede olmayan bir hizmet için görece yüksek ve denetimsiz ücretler ödemek toplumda ortak bir şikayet bahsine dönüşmüş durumda.

İnternette hem geçirilen süre hem de yapılan ticaret ve tüketimin hacmi artıyor. Bilhassa temel tüketim maddelerinin internet kanalından temini öteden beri

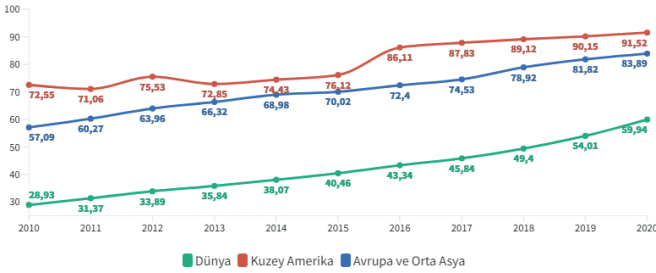
artmakta iken 2020-21 yıllarında salgının etkisiyle hızlandı. Firmalar ve hizmet sunucular da bu artan talebe yetişmek ve kâr elde etmek için hem ürün içeriklerini hem de ücret politikalarını daha ayrıntılı yapılandırıyorlar. İnsanların %70'i giyim gibi "görmeden alınmaz" denilen tüketim kaleminde bile internetten alışveriş yapıyorlar. Gıda maddelerinin internetten temin edilmesindeki orandaki artış da bir o kadar anlamlı görünüyor. Bu artışlar, elbette depolama, kurye ve taşımacılık gibi iş kollarında istihdamı görece azaltsa da kültürel olarak belli alışveriş kalıplarını ve davranış örüntülerini de değiştiriyor. Artık üretici firmalarla daha formel ilişkiler kuruluyor.

İnternet sadece bireysel müşterilerin tüketim yaptığı bir mecra değil. E-devlet başta olmak üzere artık hemen her kamu kurum ve kuruluşu vatandaşla ilişkisinde randevu almaktan süreç takibine bir dizi konuyu dijital platform ve uygulamalar üzerinden yürütüyor. 2010 yılında kamuyla iletişimde interneti kullananların oranı %10 civarındayken bu oran artık %58'i geçmiş durumda. E-duruşma ve e-muayene sistemlerinin geç de olsa uygulanmaya başlaması, hem meslek mensuplarını hem vatandaşları hem de işin kamudaki yükünü sırtlanan çalışanları rahatlatmış görünüyor. Türkiye'nin kamu işlerinde dijitalleşme bakımından dünya ortalamasının çok üstünde olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Artık daha geleneksel kalan televizyon ve radyo kullanımında ise gerileme söz konusu. TV izleme süresi salgın döneminde artmış görünse de tekrar düşeceği; zira televizyon içeriklerinin önemli bir kısmının dijital yayın platformları yoluyla takip edildiğini söylemek gerekiyor. Radyoda ise on yıllık süreçte hafta içi 1 saat ve daha az dinleyenlerin oranı %27,3 artış gösterirken, 2-4 saat dinleyenlerin oranı %6,3; 5-8 saat dinleyenlerin oranı ise %6,4 oranında azalmıştır. Bir diğer ifadeyle insanlar artık çok daha kısa süreli olarak radyo dinliyor. Bu da şüphesiz internete bireysel erişimin yaygınlaşmasının başta müzik dinlemek olmak üzere belli davranış biçimlerini radyoya muhtaç olmaktan çıkarmasının bir sonucu.

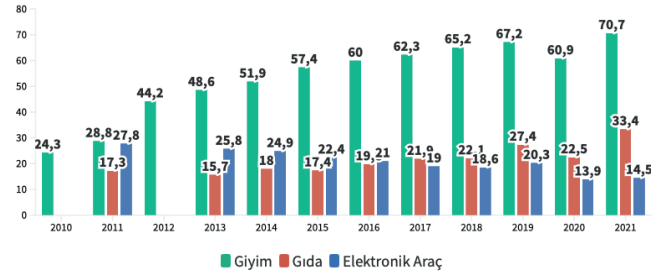
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Mobil Abone Sayısı (Milyon)	61,7	65,3	67,6	69,6	71,8	73,6	75	77,9	80,1	80,8	82,1	86,3
Mobil Cep Telefonu İnternet Abone Sayısı (Milyon)	1,5	4,9	10,3	22,5	31,0	37,5	50,5	56,1	60,4	61,7	65,1	69,6
Bilgi ve İletişim Teknolojileri İşletmecilerinin Net Geliri (Milyar TL)	27,2	30,1	31,3	33,7	39,6	45,2	51,2	59	66,7	77,1	92,4	
Türkiye'de 4,5G ve Fiber İnternet Uzunluğu (Km)				227	245	268	291	325	355	390	425	471
Sabit İnternet Bağlantılarının Ortalama İndirme Hızı (Mbps)								6,7	15,7	19,3	26	28,9
Kullanıcı Başına Sosyal Medyada Geçirilen Süre (Dakika)					152	176	152	181	168	166	171	177
Bireylerin İnternet Üzerinden Mal veya Hizmet Siparişi Verme Oranı	6,3	8,4	10,3	11,8	16,6	18,4	20,9	24,9	29,3	34,1	36,5	44,3
Kişisel Amaçla Kamu Kurum / Kuruluşlarıyla İletişimde İnterneti Kullananların Oranı (%)	10,8	16,8	20,4	19,1	27,2	28,4	36,7	42,4	45,6	51,2	51,5	58,9
Günlük Ortalama TV İzleme Süresi (Dakika)					258	266	263	263	261	258	254	277

Kaynaklar: Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu İstatistikleri, TÜİK Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, TİAK Televizyon İzleme Ölçümü Yıllığı

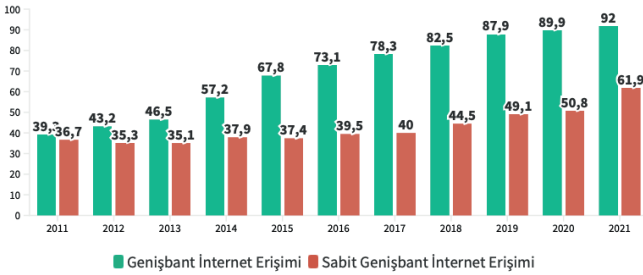
Şekil 46. Toplam Nüfus İçinde İnternet Kullananların Oranı (% 2010-2020)

Kaynak: Dünya Bankası

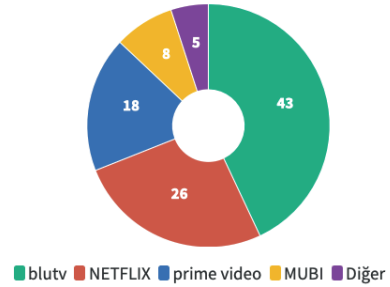
Şekil 49. Kişilerin İnternet Üzerinden Verdiği Siparişler (% 2010-2021)

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2022

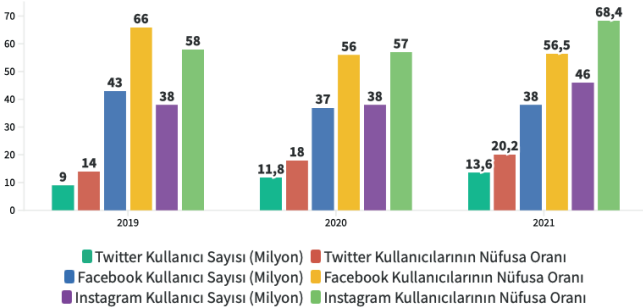
Şekil 47. Evden Genişbant ve Sabit Genişbant İnternet Erişimi Olan Hanelerin Oranı (% 2011-2021)

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2022

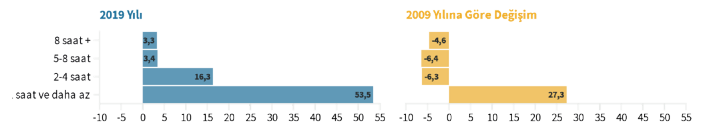
Şekil 50. Dijital Yayın Platformlarının Türkiye'de Pazar Payı (% Q1 2021)

Kaynak: JustWatch

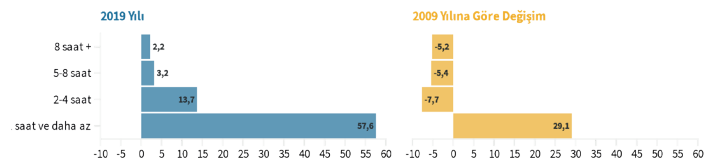
Şekil 48. Sosyal Medya Kullanıcı Sayıları ve Kullanıcılarının Nüfusa Oranı (Milyon kişi ve %, 2019-2021)

Kaynak: We Are Social Türkiye Raporları

Şekil 51. Hafta İçi Radyo Dinleme Süresinin 10 Yıllık Değişimi (% 2009-2019)

Kaynak: RTÜK, Radyo Dinleme Eğilimleri Araştırması, 2019

Şekil 52. Hafta Sonu Radyo Dinleme Süresinin 10 Yıllık Değişimi (% 2009-2019)

Kaynak: RTÜK, Radyo Dinleme Eğilimleri Araştırması, 2019

SALGIN SONRASI TOPLUM

21. Yüzyılın Sağlık Depremi: Covid-19 Pandemisi ve Öğrettikleri

Abdullah Uçar

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı

Giriş

Yeryüzünde ilk izinin görüldüğü 315 bin yıl önceden bugüne yolculuğu süren, geldiği noktada eriştiği kudretli gelişmişlik düzeyiyle gururla övünen insan, grip virüsünden (*influenza*) sadece biraz daha güçlü olan bir virüse, Sars-Cov-2'ye yenik düştü. Son 20 yılda görülen üçüncü uluslararası tehlike yaratan koronavirüs salgınıydı bu, ancak SARS ve MERS salgınları bu kadar etkilememişti dünyayı. Yeryüzünün insana değil, artık insanın yeryüzüne şekil verebildiği jeolojik zamanlarda, antroposen çağında koptu bu beklenmedik tufan. Yapay zekanın, asteroid madenciliğinin, kuantum mekaniğinin, transhümanizmin ve daha nicesinin tartışıldığı zamanlarda insanlık bir anda izolasyonda ve karantinada buldu kendini. Panik içerisinde eski defterler açıldı, tarihteki tecrübelerle başvuruldu, yaşanan son pandemi olan 1918 İspanyol gripinin tozlu defterleri masaya kondu, daha önceden nasıl mücadele edildiyse gelişmiş aletlerimizle benzerini yapmak için kollar sıvand. Elimizde eskilerden ne kaldıysa, 1918'in notları ne kadar iyi tutulduysa o kadar tecrübe vardı. Virüs kıtalar aşarken 21. yüzyılın üstün teknolojisi büyük oranda sadece virüsü yakından izlemeye yetebildi; virüsten daha hızlı davranıp onu önlemek hayal oldu.

Nihayet mucizevi bir hızla, aslında 15 yılda üretilebilecekken 15 ayda aşı üretebildik (Ucar, 2021a). Virüs bu sırada yüzbinlerce mutasyon geçirdi, salgının ilk başındaki vahşi varyantlar fazla öldürdüğü için hayata tutunamadı, aşılar ve sosyal tedbirler virüsün yayılımını yavaşlattı. Pandeminin sonuna doğru ortaya çıkan daha az öldürücü varyantlarsa beklediği üzere aşılama hızından daha yüksek bir hızla

dünyaya yayılarak doğal bir bağışıklık sağlamış olabilir, ama kesin bir bilgimiz henüz yok (Ucar, 2022). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) başkanı ufukta kara görüldüğünü geçtiğimiz aylarda ilan etti (Reuters, 2022). 12 Kasım 2022 tarihi itibarıyla dünya genelinde toplam 6,61 milyon kayıtlı ölüm gerçekleşti. Kayıtlı hasta sayısı ise 635 milyonu geçti. Kayda girmemiş ölüm ve hastalıklarla birlikte düşünüldüğünde bu pandeminin 1918 pandeminden sonra yaşanan en büyük küresel sağlık krizi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Yapısal Eksiklikler

Pandemi, insanlığın geldiği son noktada onca gelişmiş teknoloji ve uygarlık düzeyine rağmen daha en temel konulardaki açıklarımızı görünür kıldı, küresel medeniyete bir ayna tuttu, görmezden gelinen kurosurlarımızla yüzleşmemiz için bir fırsat oluşturdu. “Gelişmiş ülke” kavramındaki gelişmişliğin zirvesini temsil eden ülkelerde dahi sağlık alanındaki temel eksiklikler su yüzüne çıktı. Kriz, sağlığın ötesine taşarak ekonomi, iletişim, yönetim ve daha pek çok alanda temel eksikleri ortaya çıkardı. Sağlık alanında öne çıkan eksiklikler ise belli başlıklarda incelenebilir.

Salgınla mücadele stratejileri ve yan etkileri

Pandeminin başlangıcında yapılan en büyük tartışma, salgının yönetim stratejisiydi. Tartışma iki temel strateji arasındaydı; hafifletme (*mitigation*) ve bas-

kılama (*suppression*) (Ferguson vd., 2020). Hafifletme stratejisi virüs için herhangi bir aşı veya tedavi seçeneği olmadığından virüsün her halükarda topluma yayılacağı ve belirli düzeyde insanı kaçınılmaz olarak öldüreceğini varsayıyor, bu sebeple virüsün kontrollü şekilde toplumda serbest bırakılması gerektiğini teklif ediyordu. Bu sayede toplum virüsle yavaş yavaş karşılaşacak, ölecek olanlar daha uzun bir sürece yayılarak ölecek, yani her hastaya ihtiyacı kadar sağlık hizmeti sunulabilecek, sağlık sistemi çökmeden, sistem kapasitesi korunarak virüsün yayılımına müsaade edilecekti. Baskılama stratejisi ise sıkı önlemler alarak, gerekirse okulları kapatarak ve insanları evlerinde kalmaya zorlayarak salgının durdurulmasını; bu sırada sürdürülebilir önlemler, korunma veya tedavi seçenekleri geliştirilmesini, toplumda virüs sebebiyle ölümün en aza indirilmesini, bu çözümlere kavuşması için zaman kazanmayı teklif ediyordu. Bu ikinci görüşün topluma maliyeti çok fazlaydı, zira iş yerlerinin ve okulların kapatılması, insanların evlerine kapanması çok kısa süre için uygulanabilirdi. Özetle, hafifletme stratejisi ölümlerin kaçınılmaz olduğunu ve yavaş yavaş gerçekleşecek ölümlere göz yumulmasını, baskılama stratejisi ise tüm imkanların seferber edilmesi ile ölümlerin önlenmesini ve bir tedavi ya da aşı bulunana kadar sıkı önlemlerin sürmesini teklif ediyordu.

Bu tartışmalar sürerken bazı ülkelerde sıkı önlem almak konusunda kararsızlıklar ve kasıtlı gecikmeler oldu. İngiltere’de Imperial College tahmini ölüm ve vaka sayılarına, sağlık sistemlerinin ne zaman ve ne düzeyde çöküş yaşayabileceğine dair ilk ve en güvenilir tahminlerini yayınladığında salgının devasa boyutları ABD ve İngiltere’nin kararsızlığına son vermesine sebep oldu ve salgına karşı acilen baskılama stratejisine geçildi (Wired UK, 2020). Bu noktada, “gelişmiş ülke” deyince akla ilk gelen ABD ve İngiltere’nin dahi böyle bir salgın durumuna hazırlıksız olduğu, neye göre karar vereceklerini bilmedikleri, sıkı tedbir almakta gecikmiş olmalarının göz göre göre pek çok hayata mal olduğu İngiliz parlamentosu raporlarında yer aldı (Parliament.uk, 2021). Gelişmiş dünya pandemiye hazır olmadığı gibi müdahaleye de hazır değildi.

Bu süreçte can kaybıyla birlikte öne çıkan diğer bir kaygı sebebi ise ekonomik ve sosyal maliyetlerdi. Alınan her bir önlemin toplumsal hayatta ağır karşılığı vardı. Örneğin, okulların kapatılması en temel

insan haklarından olan eğitim hakkının ihlali anlamına geliyordu. Diğer taraftan ekonomik maliyetler trilyon dolarlar düzeyine erişti, salgının sadece ABD’ye maliyeti 16 trilyon dolar sınırını geçti (Bruns & Teran, 2022). Sağlık alanında ölüm ve hastalıklarla tsunami düzeyinde yaşanan dalgalanmalar ekonomi, toplum ruh sağlığı ve sosyal hayat açısından da hissedildi. Toplum hem salgına hem de pandemi tedbirlerine maruz kaldığı için pandeminin etkileri ile müdahalenin etkileri toplum ruh sağlığını da doğrudan etkiledi. Sağlık çalışanları dahil olmak üzere intihara yönelik eğilimler arttı (WHO, 2022). Evde uzun süre birlikte olmaktan dolayı ev içi şiddet düzeylerinde artış yaşandı, pandeminin ilk yılında kadınların %45’i şiddete maruz kaldı (Piquero, Jennings, Jemison, Kaukinen, & Knaul, 2021).

Sağlık Sistemlerinin Yetersizliği ve Hazırlıksızlığı

DSÖ Avrupa Ofisi, Avrupa ülkelerinin dünyanın en gelişmiş sağlık sistemlerine sahip olduğunu, ancak pandemiyle mücadelede hiçbir ülkenin gerekli hazırlığı olmadığını ve yeterli bir dayanıklılığa sahip olmadığını ifade ediyor (Van Ginneken vd., 2022). Bu süreçte ülkelerin pandemi eylem planları pandemi öncesinde mevcut olsa dahi bu planların yürütülmesinde ve krizin yönetilmesinde başarısız kaldığı söylenebilir. Sağlık sistemleri, ani ve yoğun biçimde ortaya çıkan talebe yanıt vermek için kurgulanmamıştı. Ülkemizin de muhtemel influenza pandemisine yönelik bir planı vardı ancak bu planlar tek başına pandeminin yönetilmesi için yeterli olmadı.

İnsan zihni afet veya kriz anlarında sağlıklı değerlendirme yapamadığı için afetlere veya krizlere hazırlık planları o krizin ortasında panik içerisinde kalmış bir insanın en basit yönlendirmelerle ne yapması gerektiğini ortaya koyan, yoğun düşünsel faaliyet ve entelektüel kapasite gerektirmeksizin uygulanabilir nitelikte belgelerdir. Pandemi planlarının ise panik yaşayan bir toplumun, bu toplumun tüm organlarındaki idarecilerin adım adım neler yapması, hangi zamanda ve koşulda nerede durması ve neleri yapması gerektiğini algoritmik olarak ifade eden planlar şeklinde düzenlenmesi ve buna yönelik alt yapının geliştirilmesi gerekirdi. Ancak bu planların başarısız olmasında, yetersiz alt yapı ve iyi fonlanmayan sağlık sistemleri, özellikle gelişmiş ülke hükümetlerinin

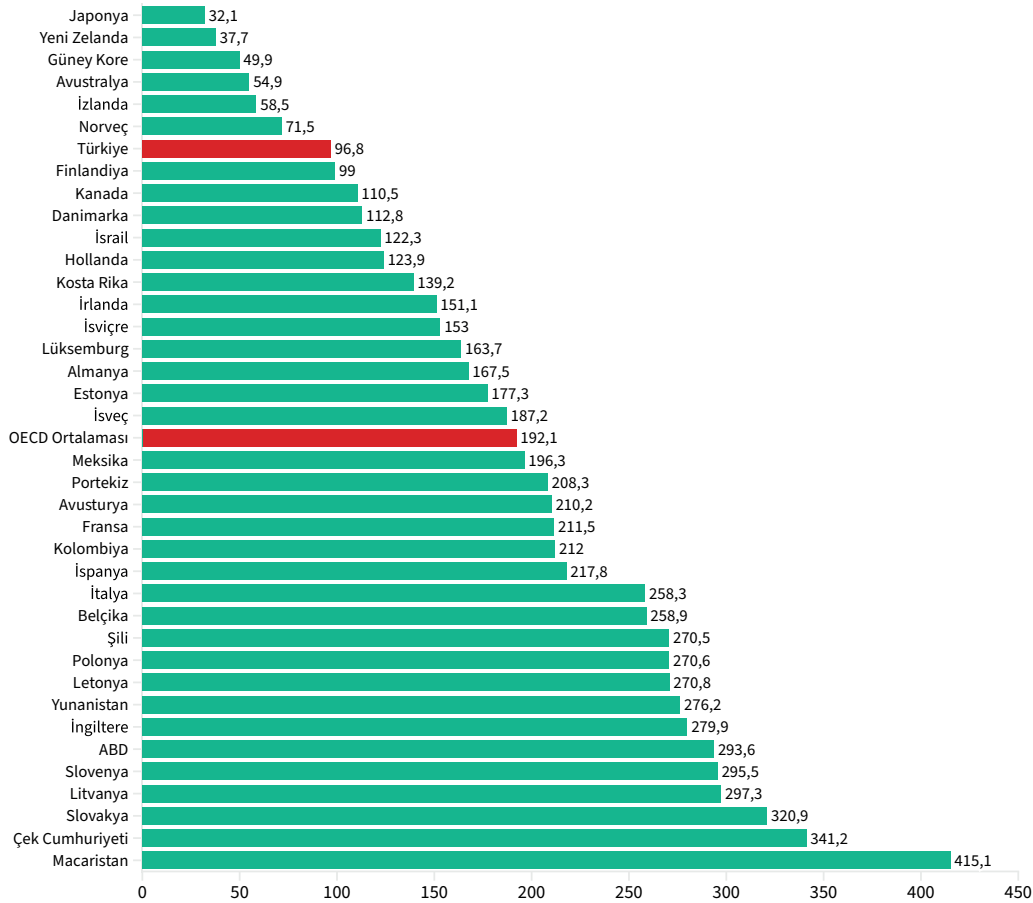
salgının ciddiyetine dair bilimsel uyarıları hafife alması, en yüksek ekonomik risk altındaki nüfusun korunması, toplumun bilim insanlarına ve pandemi yöneten kişilere karşı güvensizlik duyması gibi faktörler etkili oldu (The Lancet Respiratory Medicine, 2022).

Ülkelerin salgında aldıkları hasarları veya kaydettikleri başarıları ölçmeye yönelik henüz bir endeks geliştirilmedi ve üzerinde mutabık kalınmış ortak göstergeler yok. Ancak en önemli göstergelerden birinin birim nüfustaki Covid-19 ölüm sayısı olduğunu açıkça söyleyebiliriz. Bu

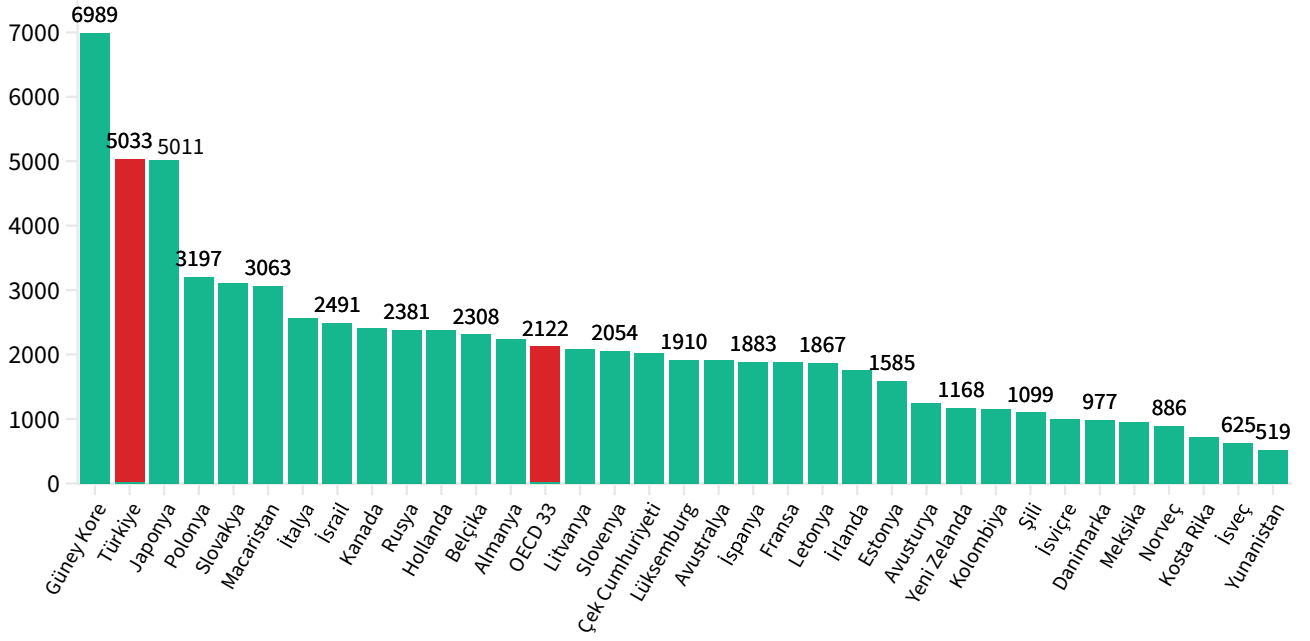
Sağlıkta temel göstergeler
→ s.36-37

noktada Türkiye'nin verilerini diğer OECD ülkeleriyle karşılaştırdık. Ancak bu karşılaştırmada ülkelerin birim nüfustaki Covid-19 ölüm sayılarını İnsani Kalkınmışlık Endeks değerlerine (Human Development Index - HDI) göre oranlayarak tüm ülkelerin benzer gelişmişlik düzeyinde (HDI=1) olması durumunda ne kadar kaybı olduğunu hesaplayarak sıraladık. Ortaya çıkan sıralama Şekil 53'teki gibidir.

Bu sıralamada Türkiye'nin pek çok OECD ülkesine göre oldukça düşük sayıda kayıp verdiği, İskandinav ve Güney Asya ülkeleriyle benzer başarı düzeyinde olduğu açıkça söylenebilir. Türkiye'nin 38 ülke arasında 8. sırada olduğu görülmektedir. HDI düzeltmesi yapılmadan doğrudan birim nüfustaki ölüm sayıları ile karşılaştırıldığında dahi Türkiye 10. sıradadır. Bu başarının ardındaki en önemli faktör olarak, ülkemizin hafifletme değil ağır maliyetlerine rağmen baskılama stratejisini uygulaması, hastane yatak kapasitesinin fazla olması, temel sağlık hizmetleri ve salgın yönetimi alt yapısının güçlü olması, etkili bir filyasyon çalışması yapılması, sonuçta tüm bu alt yapı ve yönetsel kararları büyük bir fedakarlıkla uygulayan sağlık insan gücünün varlığı sayılabilir (Guerin, 2020; Ucar, 2021b). Nitekim pandemi öncesinde de ülkemiz hastane ve polikliniklerinde adeta afet tıbbi uygulanmakta, sağlık personelimiz insanüstü bir emekle çalışmaktaydı (OECD, 2021). Denilebilir ki Türkiye'de sağlık sisteminin zaten kapasitesinin çok üstünde çalışmaya alışmış olması,

Şekil 53. OECD Ülkelerinin İnsani Kalkınmışlık Endeksi 1 Puan Olacak Şekilde Düzenlendiğinde Covid-19 Ölüm Sayısı (Yüz Bin Nüfusa Oranla)

Şekil 54. Hekim Başına Düşen Yıllık Muayene Sayısı, 2019 (veya daha yakın)

Kaynak: OECD Health Statistics 2021.

Not: Şili, Kosta Rika ve Yunanistan'da payda verisi çalışma izni olan bütün hekimleri içerir.

salgın sürecinden can kaybı anlamında daha harsız çıkmamızı mümkün kılmıştır. Ancak hekimler başta olmak üzere sağlıkta mevcut işgücünün, yoğun iş yükünü uzun vadede ne kadar kaldırabileceği şüphelidir.

Salgın Yönetişimi ve Bilimsellik

Salgına karşı sağlık sistemlerinin hazırlığı dışında, salgının çok paydaşlı ve sektörlü yönetimi konusunda da planlamaların yetersiz kaldığı gözlemlendi. Örneğin İngiltere'de kurulan bilim kurulundaki bilim insanları, tavsiyelerinin hükümet tarafından uygulanmaması, siyaset tarafından manipüle edilmesi, toplumun duyduğu güvensizlik gibi sebeplerle görevlerinden ayrılarak bağımsız bir bilim kurulu oluşturdu ve görüşlerini bağımsız olarak kamuya paylaştı (Carrell vd., 2020; Independent SAGE, 2021). Pek çok ülkede bilim kurulları sadece sağlık meslek mensuplarından oluştu. Halbuki yaşanan durumun pek çok sektörü doğrudan etkileyeceğinin hesaba katılması, her sektöre yönelik bilim kurulu oluşturulması, sağlık ağırlıklı bilim kurulunun ise bu kurulları koordine etmesi ve sağlık tehditlerine göre yönlendirmesi gerekirdi.

Toplumda salgının önlenmesi ve yönetimi tam olarak halk sağlığı anabilim dalının yan dalı olan epidemiyoloji uzmanlarının çalışma alanı olduğu halde ülkemizdeki bilim kurulu ağırlıklı olarak enfeksiyon hastalıkları uzmanlarından oluştu. Bilim kurulunda sadece bir halk sağlığı uzmanı yer alabildi (Memurlar.net, 2020). Sonrasında kurulan "toplum bilimleri kurulu"nda nihayet alan uzmanlarına daha çok yer verilse de bu kurulun varlığı ve çalışmaları karar vericiler nezdinde yeterli itibarı görmedi. Halbuki topluma yönelik okulların kapanması, sokağa çıkma yasağı gibi katı tedbirlerin benimsenmesi, toplumun yapısını, motivasyonunu, sağlık davranışlarını yakından inceleyen sosyal bilimlerin uzmanlık alanından istifade etmeyi gerektiriyordu. Pandeminin hastanecilik eksenli değil, toplum sağlığı politikaları eksenli yönetilmesi gerektiği küresel ölçekte gözlenmiş, pandemi düzeyinde salgınlarda hiçbir sağlık sistemi kapasitesinin ayakta kalamayacağı, salgınlarla mücadelenin anahtarının önleyici toplum sağlığı hizmetleri olduğu ağır bir maliyetle tecrübe edilmiş oldu.

Bu süreçte bilimsel bilginin dolaşımı da hızlandı. Örneğin, Çinli bilim insanlarının virüsün genetik kodunu tespit ettikten sonra bu bilgiyi yayınlaması,

Meslekler
hiyerarşisi analizi
→ s.81

sonra da bu bilgiye istinaden gerekli PCR test alt yapısının kurulması gerekiyordu. Normalde 1 yıla yakın sürede gerçekleşebilecek bu süreç, preprint yayıncılık yoluyla bir haftaya indirildi. BioRxiv.org ve MedRxiv.org üzerinden hakem değerlendirmesinden geçmeden, ancak bu kuruluşların bilimsel kurulları tarafından incelenerek yayınlanan çalışmalar, böylece en geç 1 hafta içinde kamuoyu ile paylaşılmış oldu. Benzer preprint yayıncılık yolları pek çok dergi tarafından da benimsendi ancak bu durum preprint yayıncılığın kontrolsüzlüğü ve bilimsel kalitenin düşmesi tehlikelerini de öne çıkardı (Kodvanj, Homolak, Virag, & Trkulja, 2022). Nitekim hakem değerlendirmesi uzun sürse de bilimsel yayıncılık süreçlerinin bel kemiğini oluşturuyor. Ancak bu süreç kamu menfaatleri adına baypas edilmiş oldu. Pandemi sonrasında preprint yayıncılığın oluşturduğu fırsatların getirdiği yan etkilerle birlikte değerlendirilmesi bilimsel yayıncılığın da kaderini belirleyecek gibi görünüyor

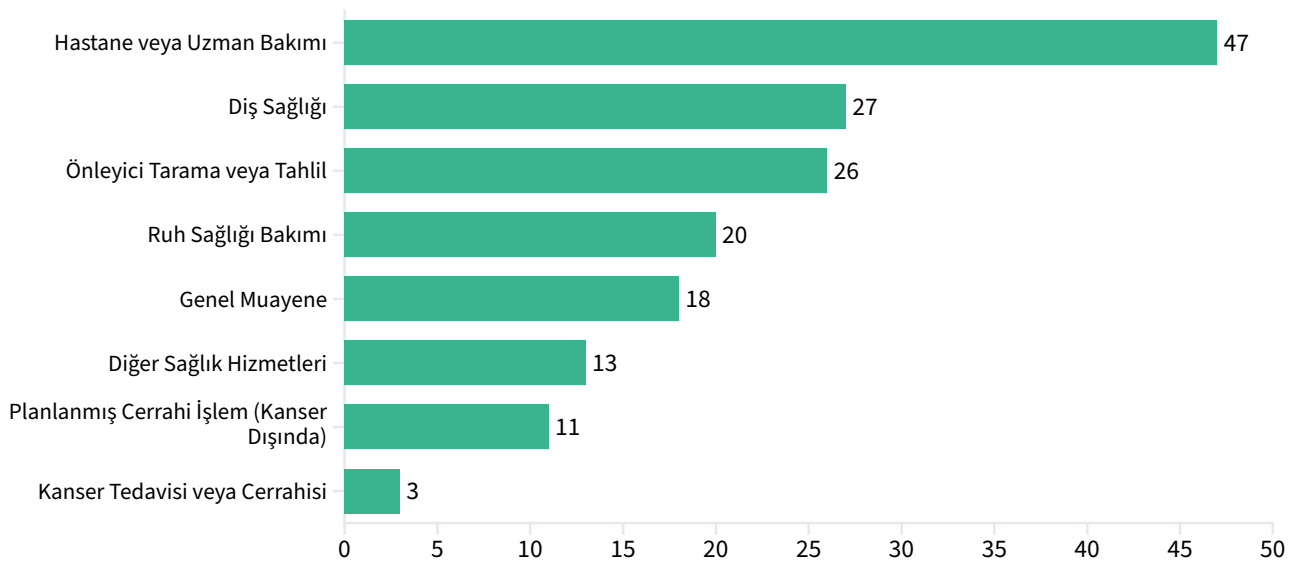
Sağlık Hizmeti Kesintilerinin Eşitsiz Sonuçları

Pandemi, yoğunluktan ötürü bloke olan sağlık sistemlerinin aciliyet arz etmeyen sağlık hizmetlerini ertelemesine, bu durum ise hasta bekleme süre-

sinin artmasına ve birikmiş bir sağlık hizmet talebine sebep oldu. Bu yükü artıran başka bir faktör ise sağlık hizmeti almaktan imtina eden toplum kesimlerinde karşılanmamış sağlık ihtiyacı sebebiyle gelişen komplikasyonlardı. Pandemi sonrasında bu biriken yükü nasıl baş edileceğinin stratejileri halen tartışılıyor. Salgın boyunca hastaların bekleme sürelerinin uzaması ve hastane dışı ölümlerin artması kadar, salgın sonrasında Uzun-Covid kavramı altında incelenen etkilerin oluşması da söz konusu oldu.

Medikal malzemeler, yoğun bakım yatakları, aşı gibi sınırlı kaynakların ihtiyaç halindeki topluma adil paylaşılması, toplumdaki risk gruplarının belirlenmesi, sağlık ihtiyaçlarına göre önceliklendirmenin yapılabilmesi tıp etiği alanındaki uzmanların doğrudan görüşüne muhtaç iken alınan kararlarda ve toplumsal müdahalelerde bu etik kodların etkisi geri planda kaldı. En azından DSÖ'nün teknik dokümanları, bu konuda etik ihlallere dikkat edilmesi gerektiğine dair uyarılar içerdi.

Salgın döneminde pek çok önemli sağlık hizmeti, başta aşılar ve kanser tedavileri olmak üzere kesintiye uğradı (Van Ginneken vd., 2022). 54 ülkeden 356 sağlık kuruluşuyla yapılan bir çalışma kuruluşların %88,2'sinin hizmet sunmakta zorlandığı gösterdi (Jazieh & Kozlakidis, 2020). DSÖ raporuna göre 2021 başında AB ülkelerinde hastane bakımı ihtiyacının

Şekil 55. Alınamayan Sağlık Hizmetlerinin Oranı, 2021

Kaynak: Eurofound, 2021

Not: Veriler 2021 Baharı için AB ülkelerini kapsar

%47'si, diş sağlığı ihtiyaçının %27'si karşılanamadı. İtalya'da yapılan bir çalışma 2020 yılında 10 haftalık bir sürede tespit edilen kanser vakalarının geçmiş yıllara göre %45 daha az olduğunu gösterdi. şüphesiz bu durum insanların kanser olmadığı anlamına gelmiyor, %45 azalma, mevcut kanserlerin teşhis edilemediğine işaret ediyor (Ferrara vd., 2021). İngiltere'de bir başka çalışma ise erken kanser teşhisi sonrasında acil tedavi önerilen hastaların %27'sinin tedavisine başlanamadığını, yani göz göre göre ölüme sürüklendiğini gösterdi (The Nuffield Trust, 2022). DSÖ'nün sağlık hizmetlerinin kesintiye uğradığı ölkelerde yaptığı bir araştırma, düşük gelirli ölkelerde daha fazla hizmet kesintisi olduğunu ortaya koydu. Bu durum, sosyal tabakalaşmanın toplum sağlığı acillerinde de etkili olduğuna işaret ediyor (WHO, 2020).

Bazı temel sağlık hizmetlerinin kesintiye uğraması doğrudan kırılgan toplum kesimlerinin hayatına mal olmaktadır. Kesintiye uğrayan sağlık hizmetleri içinde en kırılgan hizmetlerden olan anne ve çocuk sağlığı hizmetlerinin yeterince sağlanamaması sebebiyle bir milyondan fazla ek bebek ölümü olduğu tahmin ediliyor (Moynihan vd., 2021). Bu durum, ne kriz yaşanırsa yaşansın, en kırılgan hizmetlerin sürdürölmesinin önemini göstermektedir. Öyle ki toplum sağlığı acillerinde toplam sağlık kapasitesi içinde bağımsız ve minimum hizmeti sunacak müstakil bir kapasite ayrılması hayati önem taşımaktadır. Anne ve bebek sağlığı, kanser tedavileri, aşılama hizmetleri gibi en kırılgan hizmetler ikame edilemez sağlık hizmetleridir ve her şartta devamlılığının sağlanması büyük önem arz etmektedir.

Dijital Teknolojilerin Verimsiz Kullanımı

Salgın, onca gelişmiş dijital teknolojilerin varlığına ve kullanılışlığına da bir ayna tuttu. Bulut bilişim ve nesnelerin interneti çağında, İngiltere halk sağlığı kurumunun test yapılan kişilerin bilgilerini Excel dokümanları ile transfer etmesi bir skandalı sebep oldu. Excel programında maksimum satır satısı 1.048.576 ile sınırlı olduğundan bu rakamdan daha fazla sayıda hastanın bilgileri Excel ile transfer edilmek istendiğinde maksimum sınır dışında kalan veriler kayboldu. Bu durumun üçüncü dünya ölkesi olarak anılan bir ölkede değil İngiltere'de yaşanması pandemi karşısında tüm insanlığın kendi alanında

acizliklerine ayna tuttu (Hearn, 2020). Yine benzer şekilde Avrupa Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezi'nin (ECDC) günlük olarak yayınladığı tüm dünya ölkelerine ait vaka ve ölüm sayıları tablolarında negatif değerlerin yer alması, ölümleri ve vakaları saymakta dahi aciz kalınabildiğini gösterdi (Ucar, 2020). Bu durumlar en temel yönetsel reflekslerde bir paniğe ve yeterli düzeyde olsa dahi gelişmiş teknolojilerin kriz anlarında kullanımının yeterince pratik düzeyde olmadığına da işaret ediyor.

Pandemiyle mücadelede mobil teknolojinin ve internetin yaygın ve hatta zorunlu şekilde kullanılması, bu teknolojiye uyum sağlamamış toplum kesimlerinin de mağduriyetine sebep oldu. Mobil uygulamaların zorunlu tutulduğu durumlarda özellikle yaşlı insanlar mağduriyet yaşamış oldu. Ülke-mizde de pek çok kamusal alana giriş mobil uygulama ile (HES kodları) sağlandı ancak yaşlı nüfusun bu teknolojiye uyumu konusu geri

Yaşlı nüfusun temel göstergeleri
→ s.24-25

planda kaldı. Salgının hedefindeki yaşlılar salgında en çok mağdur olan kesim iken, alınan önlemlerin en büyük mağdurları da yine onlar oldular. Pandemide ortaya çıkan yeni teknolojilerin akreditasyon, lisanslama, finanse edilme sorunları da mevcuttu. Özellikle hasta lokasyon bilgilerinin büyük miktarlarda zorunlu olarak toplanması, bu bilgilerin gizliliğinin korunması sorununu da beraberinde getirdi.

Yaşanan süreç, toplum sağlığı süreyans sistemlerinin, yani toplumdaki sağlık sorunlarının izleminin de istenilen düzeyde olmadığını göstermiş oldu. Süreyans hızının virüsün yayılma hızından geride kalması, virüsün yayılımına müdahale imkanı bırakmamış oldu. Mobil teknoloji, pandemi mücadelesinin merkezinde yer aldı. Bu teknolojinin toplum sağlığına yönelik bilgi toplama ve sağlık risklerinin izlenmesi konusunda ne denli kritik olduğu öne çıkmış oldu. Geleneksel veri toplama yöntemlerine göre mobil uygulamalar üzerinden bireylerle doğrudan iletişimin toplum sağlığı süreyansını yeni bir çağa taşıdığı açıkça söylenebilir. Bu zorunlu tecrübe, mobil uygulamalarla süreyansın artık pandemi sonrası dönemin temel bileşeni olabileceğini de göstermiş oldu (Jazieh & Kozlakidis, 2020).

Infodemi

DSÖ, hem pandemiyle hem de onun kadar tehlikeli infodemiyle savaştıklarını ifade etti. Pandemi sürecinde virüs hakkında pek az bilginin olması toplumu panik ve korkuya sevk eden yanlış bilgiler için ideal yayılma ortamı sağladı. Kendi halkına deterjan içmesini öneren siyasi liderlerden, maske takmanın zararlı olduğunu iddia eden akademik unvan sahibi kişilere dek yayılan infodemi, virüs hakkında bilgilerin artmasıyla sınırlanabildi. Bu süreçte teyit sitelerinin ne kadar kritik bir role sahip olduğu öne çıktı. Zira yanlış haberlerin yayılma hızı virüsün yayılma hızından daha fazlaydı (Patel, Kute & Agarwal, 2020)

Infodemi ile mücadelede risk iletişiminin, yani karar vericiler ve bilim insanları ile toplum arasındaki iletişimin ne denli kritik role sahip olduğu görüldü. Risk iletişiminin pandemiyle mücadele planlarının merkezi bir bileşeni olması gerektiği anlaşıldı. Ayrıca infodemi mücadelesinde sosyal medya şirketleri ile davranış bilimlerinin işbirliği yapmasının gerekliliği öne çıktı (Jazieh & Kozlakidis, 2020). Bu konuda sosyal medya şirketlerinin komplo teorisi veya yanlış bilgiler içeren paylaşımları otomatik engelleyen yazılımlar geliştirmeleri de sosyal medya teknolojisini yeni bir aşamaya taşıdı. Bunun yanı sıra infodemik bilgileri yaymak için verilen reklamlar da yine sosyal medya kuruluşlarının onayından geçerek dolaşıma girebildi (Facebook Consumer Reports, 2020).

Infodemi, toplumun sağlık okuryazarlığının ne denli zayıf olduğunu da göstermiş oldu. Bireylerin doğru ve yanlış bilgiyi, komplo teorileri ile güvenilir bilgileri birbirinden ayırt edememesi, infodeminin yayılımı için fırsat oluşturdu. Bu durum, sağlık okuryazarlığının önemli bir toplum sağlığı sorunu olduğunu ortaya koydu. Aynı süreçte tıbbi uzmanlığı olan kişilerin farklı ve hatta zıt görüşlerle kamusal tartışmaya katılması, medya kuruluşlarının bu tartışmaları sorumsuzca kamuya sunması toplumun uzmanlara olan güvenini de sarsmış, infodemiye zemin hazırlamış oldu.

Pandemi Sonrası Dünyanın Restorasyonunda Sağlık

Sadece sağlığın değil, hayatın tüm bileşenlerini sarsan pandemi tecrübesinden sonra sağlık sistemlerinin restorasyonu önemli bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Sağlık sistemleri pandemi sonrasında birikmiş sağlık talebi yüküyle karşı karşıya kalmıştır. Bu yükü baş edilebilmek adına DSÖ tarafından hazırlanmış olan bir politika özeti, üç temel strateji önermektedir: 1) Sağlık insan gücünün istihdam yoluyla artırılması, 2) Üretkenliğin, verimliliğin, kapasite ve sağlık talebinin yönetimi, 3) Sağlık sistemi altyapısına yatırımın artırılması, yeni hizmet modelleri geliştirilmesi (Van Ginneken vd., 2022).

Üretkenliği artırmak, kapasite geliştirmek ve sağlık talebini yönetmek; acil ve acil olmayan hizmetlerin birbirinden ayrılması, hizmet saatlerinin mesai sonrasına esnetilmesi, özel sektörle işbirliği kurarak yatak kapasitesinin artırılması, tele-tıp uygulamalarının yaygınlaştırılması, sağlık hizmet talebinin önceliklendirilmesi, sigorta kapsamının özel hastane hizmetlerine esnetilmesi, hastaların yurtdışına sevkı gibi önlemleri içermektedir. Sermaye ve altyapı yatırımının artırılarak yeni hizmet modeli oluşturulması ise sağlık kurumlarının borçları ve mali durumlarının desteklenmesi, hastaların mümkün olduğunca evde tedavilerinin sağlanması, dijital altyapının geliştirilmesi ve sanal konsültasyon ortamlarının geliştirilmesini içerir.

Sağlık insan gücünün artırılması, sadece çalışan sayısının artırılmasını değil, çalışma modelleri içinde yeni mesleki rollerin de oluşturulmasını içermektedir. Ek olarak sağlık çalışanlarının çalışma koşulları iyileştirilmelidir, nitekim sağlıkta insan gücü oldukça pahalı bir kaynaktır. Böyle bir kaynağı verimli kullanmadıktan sonra kaynağın rakamsal artışını ummak lüks bir taleptir. Bu iyileştirmenin sadece maddi destek olarak algılanmaması, sağlık hizmet akışında sağlık çalışanı üzerindeki angaryaların minimize edilmesi, sağlık çalışanlarındaki tükenmişliğe yönelik ruh sağlığı desteğinin de sağlanması kritik önemdedir. Aksi durumda tükenmişlik içine giren sağlık

çalışanının işi bırakması veya çalışsa dahi gönülsüz ve verimsiz çalışması önemli bir kayıp anlamına gelmektedir. Türkiye’de, başta hekimler olmak üzere sağlık çalışanlarının tükenmişliği salgının katalizör etkisiyle açığa çıkmış olup, kapasitenin üstündeki iş yükünün acilen değerlendirilmesi gerektiğini gözler önüne sermiştir.

Sonuç: Yeni bir paradigma ihtimali

Muallim Naci’nin “Hafıza-i beşer nisyan ile maluldür” sözü, pandemi döneminde yaşanan acıların pandemi sonrasında unutulabileceğine de yorulabilir. Pandemiden alınması gereken derslerle “yeni normal”e geçilmesi beklenirken yapılan uygulamalar “eski normal”e dönüşe işaret etmektedir. Pandemi sağlık sisteminin toplum sağlığını koruma ve geliştirme ekseninde restorasyonuna işaret ederken tam tersine poliklinik performansına dayalı hastanecilik temelinde yükselen sağlık sistemlerinin günümüz dünyasının sağlık ihtiyaçlarına cevap vermesi imkansızdır. Ağırlıklı olarak halk sağlığı çalışmaları ve temel sağlık hizmetleri sunumu ile atlatılan sürecin sonunda hastanecilik hizmetlerine ağırlık verilmesi düşündürücüdür.

Bu bağlamda Türkiye’deki pandemiyle mücadele başarısı, büyük ölçüde birinci basamak sağlık hizmetlerinin, ülkemizin salgınla mücadele altyapısının başarısına atfedilmelidir. Bu açıdan birinci basamak sağlık hizmetlerine vefa gösterilmelidir. Birinci basamak hizmeti, tedavi ve rehabilitasyon hizmetlerinde olduğu gibi anlık ve doğrudan ekonomi üretmese dahi ekonomiyi ve sosyal hayatı alt üst edebilecek büyük risklerden toplumu koruması itibarıyla dolaylı ve daha büyük bir ekonomi üretmektedir. Ancak “sağlık” dendiği an “sağlık müdahalesi” temelli, yani tedavi ve rehabilitasyon temelli sağlık yönetim paradigması pandemide büyük bir

imtihan vermiş, toplum sağlığı sorunlarıyla mücadelede temel stratejinin tedavi değil korunma olduğu bir kez daha ortaya çıkmıştır. Özetle, pandemi sonrası paradigmanın hastalığı değil, sağlığı yönetmek üzere kurgulanması gerekmektedir.

Varlık temelini toplumun hasta olması üzerine kurgulayan hiçbir sağlık sistemin özsel olarak hastalara şifa dilemesi beklenemez. Döner sermayesi toplumun hasta olmasına bağlı sağlık sistemlerinin hayatta kalması, ekonomik büyümeyi desteklemesi, sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmesi de düşünülemez. Sağlık sisteminin performansı tüm sağlık çalışanlarının sağlığı ne kadar koruduğu, ne kadar hayat kurtardığı, ne kadar sağlık sorununu önlediği ile ölçülmelidir. Bu konuda oldukça gelişmiş ölçüm metotları da mevcuttur ve gelişmiş ülkelerde uygulanmaktadır. Bu bağlamda yaşanan pandemi sistem felsefemizin yeniden tartışılması gerektiğine dair bir fırsat olarak okunmalıdır.

En önemli hususlardan bir diğeri ise yaşanan krizlerde düzenli, şeffaf ve faydalı kayıt sistemlerinin sektöre uğramasıdır. Yaşanan her bir kriz, kayıtlar iyi tutulduğu oranda tarihin ileri zamanındaki başka bir krizi bugünden önleme fırsatı sunmaktadır. Bu bağlamda ülkemizde salgın verilerinin, değerli analizlerin kopan tufanda kaybolmasını engellemek için hızlı aksiyon alınarak kayıtçılık yapılmalı, kaydedilen veriler hızla kamuyla paylaşılmalı ve bu veriler bilim insanlarınca hızla bilgiye ve aksiyon planlarına dönüştürülmelidir. Bu noktada TURCOVID19 projesi, Türkiye’deki salgın verilerinin kayıtlarını tutması, bu verileri açık veri olarak paylaşması açısından umut vadeden bir projedir. Aksi durumda verileri toplumdan esirgemenin sonucu can ve kan kaybı olacaktır. Zira verinin bilgiye dönüşemediği bir ortamda müdahaleler de kanıta dayanamayacak, akılcı bir yönetim sağlanamayacaktır. Havacılık tarihinin kanla yazıldığı gibi sağlık tarihimiz de canla yazılmaktadır. Bu bağlamda iyi bir sağlık yönetimi, topluma kurtarılmış hayatlar olarak geri dönmektedir.

Salgın ve Aile: Eski Eğilimler, Yeni Zorluklar

Mahmut Hakkı Akın

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

Giriş

Covid-19 salgını bütün dünyanın olağan gidişatının değişmesine ve olağanüstü bir dönemin yaşanmasına sebep oldu. Bu olağanüstü dönemde pek çok ülkede belirli sürelerle sokağa çıkma yasakları, bazı sektörlerde çalışmaya ara verme gibi kısıtlamalar getirildi. Buna bağlı olarak toplum hayatının rutin sürekliliğinde kırılmalar yaşandı. Tarihsel tecrübe doğal afetler, salgın hastalıklar, savaşlar, ekonomik ve siyasi krizlerin sadece bir toplumsal kurumu değil, toplumu oluşturan bütün kurumları etkilediğini gösterdi. Covid-19 virüsünün dünya genelinde yayılmasında da benzer bir etki ortaya çıktı. Toplumsal hayatın sürekliliği kesintiye uğradı, bütün toplumsal kurumlar salgının oluşturduğu yeni şartlardan etkilendi.

Salgının en önemli etkilerinin görüldüğü kurumlardan biri de aile oldu. Ailenin insanlık tarihinde toplumsallık temelinde ilk ve kurucu kurum olduğu kabul edilir. Buna göre aile, yeme, içme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ekonominin; rol dağılımı ve kendi içinde otoriteye bağlı ast-üst ilişkileriyle siyasetin; sosyalleşmeye kaynaklık etmesiyle eğitimin ve manevi bir bağlanma ve dayanışma kaynağı olması dolayısıyla dinin bir arada var olduğu en temel kurum olarak tanımlanmıştır. Toplumu bütünüyle kendi içinde barındıran ve sürdüren bir kurum olduğuna ve bu özelliğinin başka hiçbir toplumsal kurumda bulunmadığına vurgu yapılmıştır. Tarım ve sanayi toplumlarında ailenin işlevleri üzerinden yapılan karşılaştırmalar, ailenin görevlerinin başka kurumlara ve toplumsal birimlere aktarıldığına ve zamanla birtakım farklılaşmalar yaşandığına işaret etse de aile var olmaya devam etmiştir.

Modern dönemde yaşanan krizler de aileyi etkilemiştir. Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecinde işçi ailelerin bütün fertleriyle uzun süreler fabrikalarda ve madenlerde çalışması, ailenin en çok etkilendiği ve yapısal değişime uğradığı süreç olmuştur. Bu nedenle toplumda yeni şartlara göre bir dayanışma üretme anlayışına sahip olanlar, ailenin korunması noktasında hassas görüşlere sahip olmuştur. Çünkü ailenin yaşadığı tahribat sadece ailenin mahremiyet sınırlarında kalmamış, diğer kurumları ve toplumu da bütünüyle etkilemiştir.

Toplumlar tamamen düzenli yapılara sahip olsalardı aileyi toplumsal bütünleşmeye sosyalleşme süreciyle dahil olan bir kurum olarak tanımlamak yeterli olabilirdi. Çünkü böyle bir durumda toplumların yerleşmiş normlarının ve değerlerinin nesillere aktarımının ve rol dağılımının kendi sürekliliğinde devam etmesi beklenirdi. Üstelik böyle bir durumda toplumsal değişim istisnai bir olay ve hatta sapma olarak kabul edilebilirdi. Aile, toplumsal değişimin etkilerinin farklı şekillerde karşılık bulduğu bir kurumdur. Nesiller arasında değişime uyum sağlanabileceği gibi çatışmalar da çıkabilir. Bu etkiler, ailede çocuk sayısının azalması, yeni aile tiplerinin ortaya çıkması, kadınların ve erkeklerin evlilik yaş ortalamasındaki değişim, boşanma oranlarındaki değişim, boşanma sebeplerinin çeşitlenmesi, aile içi şiddet gibi pek çok ölçülebilen ve ölçülemeyen konu üzerinden takip edilebilir. Covid-19 salgınının sebep olduğu ve yaklaşık iki yıl devam eden olağanüstü dönem, bir toplumsal kurum olarak ailede farklı etkiler oluşturdu.

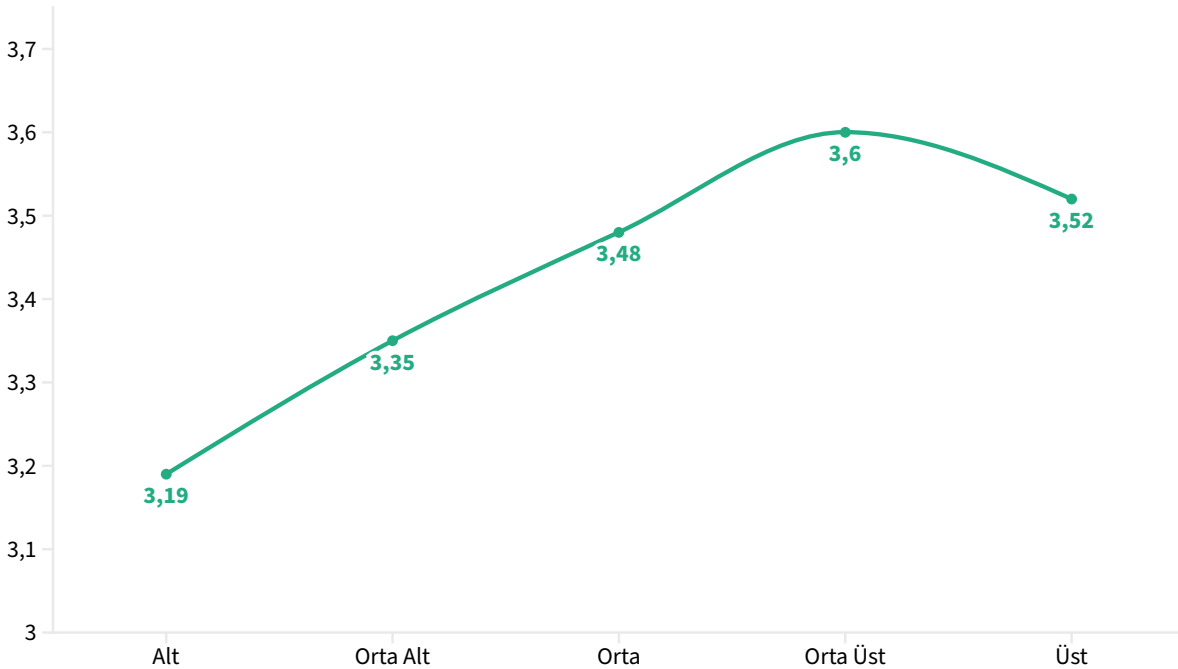
Kapanma Sürecinde Aile Dinamikleri

Salgın süreci, genel bir toplumsal karantina ürettiği için toplumun büyük kesiminin vaktinin çoğunu evde geçirmesine sebep oldu. Bu durum, insanlık tarihi açısından da olağanüstü bir durumdur. Çünkü ailenin kendi varlığını sürdürdüğü bu mekan, tarih boyunca aile fertlerinin her biri için belli sınırlılıklarda kullanılmıştır. Yerleşik hayata geçilmesiyle kadınların çocukların bakımına daha fazla vakit ayırmak zorunda olmaları sonucunda ev içinde daha fazla role sahip oldukları kabul edilmiştir. Buna rağmen bütünüyle ailenin bütün fertlerinin ev içinde kalmaları istisnai bir durumdur. İşte bu istisna hali, ailelerin bütün fertleriyle bir arada daha fazla vakit geçirmelerine ve yeni bir durumu tecrübe etmelerine sebep olmuştur. Salgının sebep olduğu bu durum hem çocuklar hem de ebeveynler için aile içi yeni bir sosyalleşme imkanı olarak tanımlanabilir. Çünkü bütün fertleriyle eve kapanmış ailenin ev içindeki hayatlarını yeniden düzenlemeleri gerekmiştir. Bu tecrübe, geçici olduğu düşünülse bile önemli bir değişimdir ve her değişim sürecinde olduğu gibi kendi içinde sorunlar üretme potansiyeline sahiptir.

Salgın döneminin başlarında kapanma kararları üzerinden salgının herkesi eşitlediği gibi söylemler özellikle medyada sıklıkla yer almıştı. Aslında salgın, olağanüstü bir süreç olarak eşitsizlikleri sürdürmenin de ötesinde yeni eşitsizlikler üretti. Ekonomik geliri iyi olup kapanmayla birlikte kazançlarında herhangi bir eksilme olmayanlarla dar gelirli olanların, işlerini kaybedenlerin ya da düzenli çalışamadıkları için ücretlerinde kesinti yapılanların salgın tecrübeleri farklı oldu.

İş hayatında uzaktan çalışma imkanına sahip olan sektörler ile doğrudan metanın üretilmesi, taşınması ya da satılmasına bağlı sektörler arasında farklı tecrübeler yaşanmıştır. Bunun yanında ilkokuldan üniversiteye eğitimin internet üzerinden devam etmesi, internete erişim kaynaklarına sahip olma bakımından eşitsizliklere bağlı olarak farklı şekillerde tecrübe edilmiştir. Dolayısıyla kapanmaya bağlı olarak aile içinde bütün fertlerin rollerini yeniden düzenlemeleri, makro ve mikro etkilerin ürettiği karmaşık bir sürece bağlı olarak devam etmiştir. Bu karmaşık etkiler ve oluşan belirsizlik halinin aileler içinde de yönetilmesi gerekmiştir.

Gelir eşitsizliği
analizi → s.85

Şekil 56. Gelir grubuna göre “Aile ilişkilerim daha güçlü hale geldi” ifadesi (min. 1 – maks. 5)

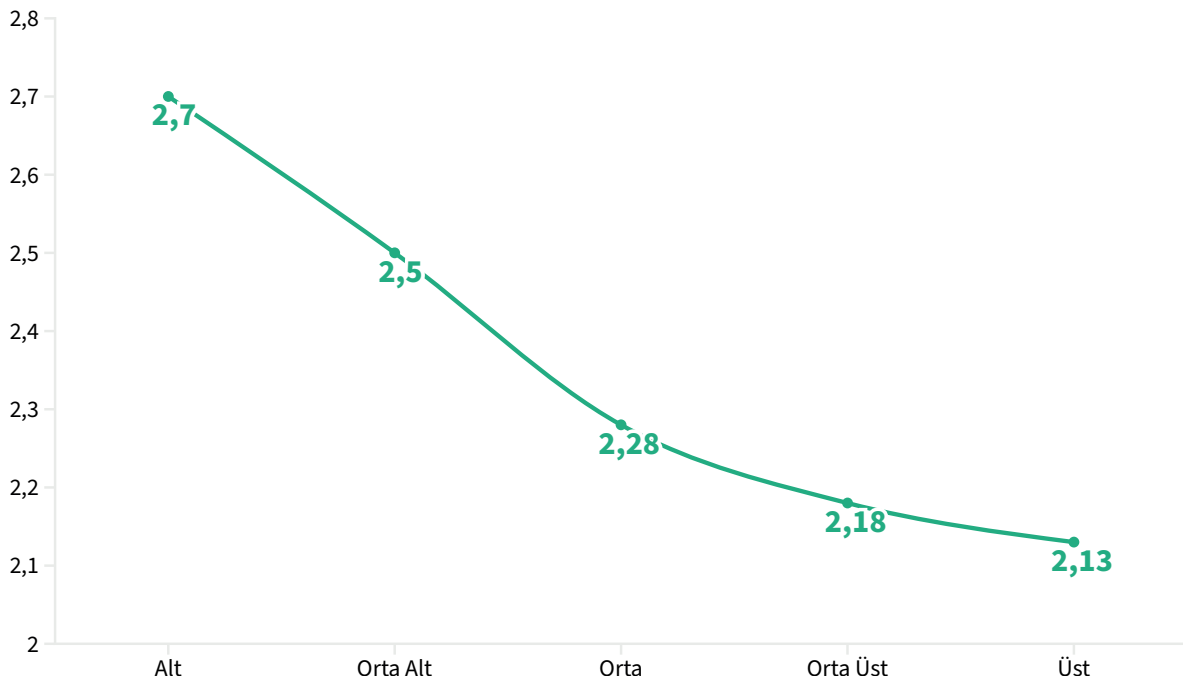
Kaynak: Şentürk ve Bozkurt, 2022, s.192.

Her ne kadar makro veriler genel durumu ölçülebilir değerler üzerinden tespit etse de olağanüstü durumların ürettiği çatışma ve gerilimin bazı dayanışma örüntüleri ürettiği de kabul edilebilir. Bu nedenle aile dahil olmak üzere toplumsal kurumlarla ilgili tamamen genellenebilecek yargılardan ziyade alternatif durumların varlığına dikkat etmek gerekir. Olağanüstü durumun oluşturduğu gerilimi aile içinde aşmaya çalışmak, ailenin birincil ilişkilere kaynaklık etmesi, dolayısıyla birbirine daha da yakınlaştırması ve bağlaması gibi aileyi güçlendiren etkiler de yaşanabilmektedir. Burada ailenin kendini ve üyelerini korumacı bir anlayışla dayanışma üretme potansiyeli kendisini göstermektedir.

Bu durum salgın sırasında yapılan bazı araştırmalarda takip edilebilir. Salgın dolayısıyla kapanmanın ardından etkilerin ilk takip edildiği 2020'nin Nisan ayında 5.338 kişiden oluşan bir örneklem üzerinde yapılan bir araştırmada "Aile içi ilişkilerim daha güçlü hale gelmiştir" ifadesine "katılıyorum" diyenler %35,1 ve "kesinlikle katılıyorum" diyenler %19,5'tir. Aynı araştırmada "Ailemde iletişim problemleri arttı" önermesine "kesinlikle katılmıyorum" cevabı verenlerin oranı %28,7 ve "katılmıyorum" diyenlerin oranı %35'tir (Şentürk ve Bozkurt, 2022, s. 185-7).

Ayrıca evlerine dönen üniversite öğrencilerine yapılan geniş çaplı bir araştırmada "Aile içi ilişkilerimiz değişmedi" diyenlerin oranı %52,2 iken "İlişkilerimiz daha da iyileşti" diyenlerin oranı %35,9'dur (Barış ve Taylan, 2020, s. 26). Sınırlı örneklemeler üzerinden yapılan çalışmalarda da değişen oranlara rağmen benzer bir durum tespit edilebilir (Özyürek ve Çetinkaya, 2021, s. 100). Dolayısıyla salgının aile üzerindeki etkilerinin sadece olumsuz olduğunu söylemek ve bu şekilde bir genelleme yapmak yanlış olacaktır.

Şentürk ve Bozkurt tarafından yapılan araştırma, gelir dağılımına göre aile içi ilişkilerin olumlu ve olumsuz değişmesinin anlamlı bir şekilde farklılaştığını göstermiştir. Salgın döneminde hane geliri yükseldikçe aile içi iletişimin olumlu etkilendiği ve en yüksek ortalamanın "orta üst" gelir grubuna dahil olanlara ait olduğu dikkat çekmektedir. Aile içinde iletişim problemlerinin arttığını söyleyenlerde en alt gelir grubundan en üst gelir grubuna doğru bir ortalama düşüşü takip edilmektedir. Aynı araştırmada meslekleriyle ve gelirleriyle ilgili kaygı yaşayanların bulundukları ailelerde aile içi iletişimle ilgili verilerin olumsuz ortalama değerlere sahip olduğu takip edilmektedir (Şentürk ve Bozkurt, 2022, s. 194-5).

Şekil 57. Gelir grubuna göre "Aile içinde iletişim problemleri arttı" ifadesi (min. 1 - maks. 5)

Kaynak: Şentürk ve Bozkurt, 2022, s.193

Çocuklar

Salgına bağlı yeni sosyalleşmede aile içinde çocukların ve gençlerin ebeveynleriyle ilişkilerinde de değişmelere sebep oldu. Çocuklar, Covid-19 virüsünden biyolojik olarak ciddi şekilde etkilenmeseler de sürecin sosyal ve psikolojik etkilerine maruz kaldılar. Zira evin içinde kapalı bir hayatın çocuk sosyalleşmesi açısından riskleri bulunmaktadır ve aile içinde çocukların bu belirsiz ve olağanüstü durumdan etkilenmemeleri mümkün değildir. İngiltere’de salgından psikolojik olarak etkilenmenin çok fazla olduğu ve akıl sağlığı sorunları yaşayan çocuk sayısının 2017’ye göre 1,5 kat arttığı bilgisi haber kaynaklarında verilmiştir (Triggle, 2021).

İnsan Hakları Derneği’nin çocuklar üzerine yaptığı araştırmada salgın döneminde çocuklara yönelik ev içi şiddet, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yansımaları, eğitime erişim sorunları ve yoksullaşma riskleri tespit edilmiştir. Bu risklerin yanında araştırmada sosyalleşememe, kaygı artışı ve ebeveynlerle (bakım verenlerle) çatışma zorlukları da tespit edilmiştir (Sevinç vd., 2021, s. 33-4). Hayatın birden kesintiye uğramasıyla oluşan belirsizlik hali, toplumsal hayatı yaşama becerisi daha zayıf olan çocukların ve gençlerin tutum ve eylemlerini yönetmeleri konusunda bazı zorluklara işaret eder. Çocuk sosyalleşmesinin önemli bir unsuru olan okulun geçici olarak internet üzerinden sağlanması da genel eğitimde kesintiye sebep olmuştur. Bu kesintiler, çocukların birkaç yaş büyük ya da küçük akranlarıyla aralarında bazı sosyal ve kültürel mesafelerin oluşmasına sebep olabilmektedir. Özellikle internet kaynaklarına erişimi olmayan ve ebeveynlerinin eğitim seviyesi düşük olan çocuklar için salgının zorlayıcı etkileri daha belirgin yaşanmıştır.

TÜİK’in yaptığı araştırmalar ve tuttuğu kayıtlar, salgın döneminde çocuklarla ilgili yorum yapmaya imkan sağlamaktadır. Örneğin Tablo 1’deki TÜİK Yaşam Memnuniyeti Araştırması verilerinde salgın yılları, mutluluk sebebi olarak çocukları görme oranının yükseldiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Salgın öncesinde %12,8’e kadar gerileyen çocukları mutluluk sebebi olarak görenlerin oranı 2020’de %15’e ve 2021’de %16,8’e yükselmiştir. Bu oran, yıllara göre en yüksek orandır. Salgın döneminde çocukları etkileyebilecek en önemli olaylardan biri de boşanmalardır. Bir sonraki alt başlıkta detaylı tartışacağımız boşanma konusunda velayete verilen çocuk sayısı dikkat çekicidir. Salgın döneminde velayete verilen çocuk sayısında ciddi bir artış olmuştur. 2019’da 141 bin çocuk boşanma davası sonucunda velayete verilmişken, 2020’de yargılama süreçlerinin aksaması nedeniyle 126 bine düşmüş, ancak 2021’de 166 bine çıkmıştır. Olağanüstü bir dönem olan salgın döneminin boşanma oranlarında ve dolayısıyla velayete verilen çocuk sayısında artışa sebep olduğu görülmektedir. Salgın döneminde çocukların mutluluk sebebi olarak görülmelerindeki artış ile boşanmalara bağlı velayete verilen çocuk sayısındaki artışın aynı anda yaşanması da bu olağanüstü döneme özgü bir durum olarak karşımıza çıkar.

Çocuk nüfusun
temel göstergeleri
→ s.24-25

Evlilik ve Boşanma

Genel bir toplumsal krizin aileye nasıl yansıtacağı konusunda akla ilk gelen göstergelerden biri boşanmadır. Çeşitli sebeplere bağlı olarak gerçekleşen boşanma, ailenin süregiden birlikteliğine son

Tablo 1. Mutluluk Kaynağı Olarak Görülen Kişiler (%)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Tüm aile	73,3	72,3	70,2	70,6	74,2	74,1	69,7	67,6
Çocuklar	13,4	13,1	15,1	14,3	12,9	12,8	15,0	16,8
Eş	5,0	5,3	4,7	5,4	3,6	3,7	3,5	4,1
Anne/baba	3,1	2,8	3,6	3,2	2,7	2,5	3,6	4,0
Kendisi	1,9	2,7	2,7	3,4	3,3	3,8	4,2	4,0
Torunlar	1,4	1,9	1,9	1,9	1,8	1,6	2,2	2,1
Diğer	2,1	1,9	1,7	1,2	1,4	1,5	1,9	1,5

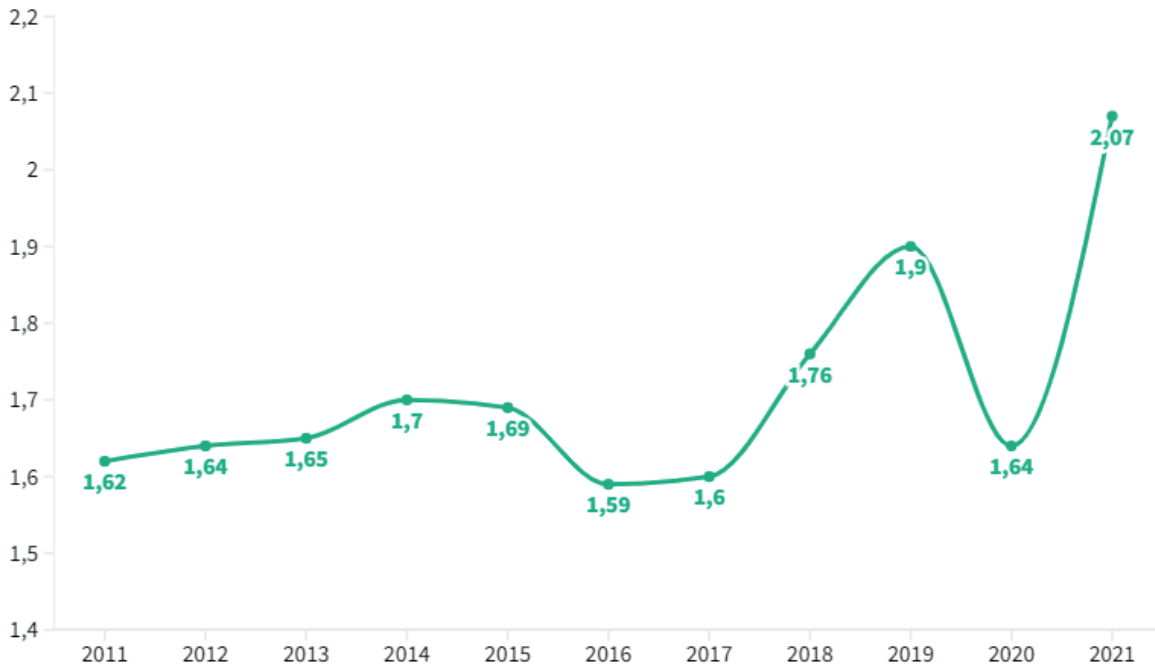
Kaynak: TÜİK, Yaşam Memnuniyeti Araştırması

vermek anlamına gelmektedir. Evlilik, aileyi kuran ve toplumsal meşruiyetini belirleyen alt kurumdur. Eşlerden birinin ölmesi dışında evliliğin bitmesi, çoğunlukla karı-kocanın uyumlu bir aile kuramadığına işaret eder. Kültürel, ahlaki ve dini öğretiler boşanmanın toplum dayanışmasına olumsuz etkileri olabileceği konusunda uzlaşır. Bu nedenle boşanma, bazı inançlarda aileyi korumak için yasaklanmışken bazılarında hoş görülmemiş ve boşanma şartları zorlaştırılmıştır. Boşanmanın olumsuz kabul edildiği öğretilerin ve anlayışların tamamında ailenin kutsiyetine doğrudan ya da dolaylı bir vurgu söz konusudur. Ne var ki toplumların yaşadığı olağanüstü dönemler, aile yapısının değişmesine ve dolayısıyla boşanma oranlarında artışa sebep olur.

Boşanma oranlarının modernleşmeyle birlikte daha çok arttığı genel olarak vurgulanan bir durumdur. Modernleşmenin kadın ile erkek rollerini, işgücü ve aile yapısını, hanehalkı nüfusunu değiştirdiğini tahmin etmek yanlış olmaz. Ancak detaylara bakıldığında bazı farklı durumlar da dikkat çekmektedir. Boşanma oranlarındaki artışı yorumlarken düzenli bir yükseliş olduğu yanılgısına kapılmayıp dönemsel etkiler de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim olağanüstü durumlar olarak savaş ve ekonomik kriz dönemlerinin boşanma oranlarına doğrudan yansıdığı takip edilebilmektedir. Örneğin ABD’de

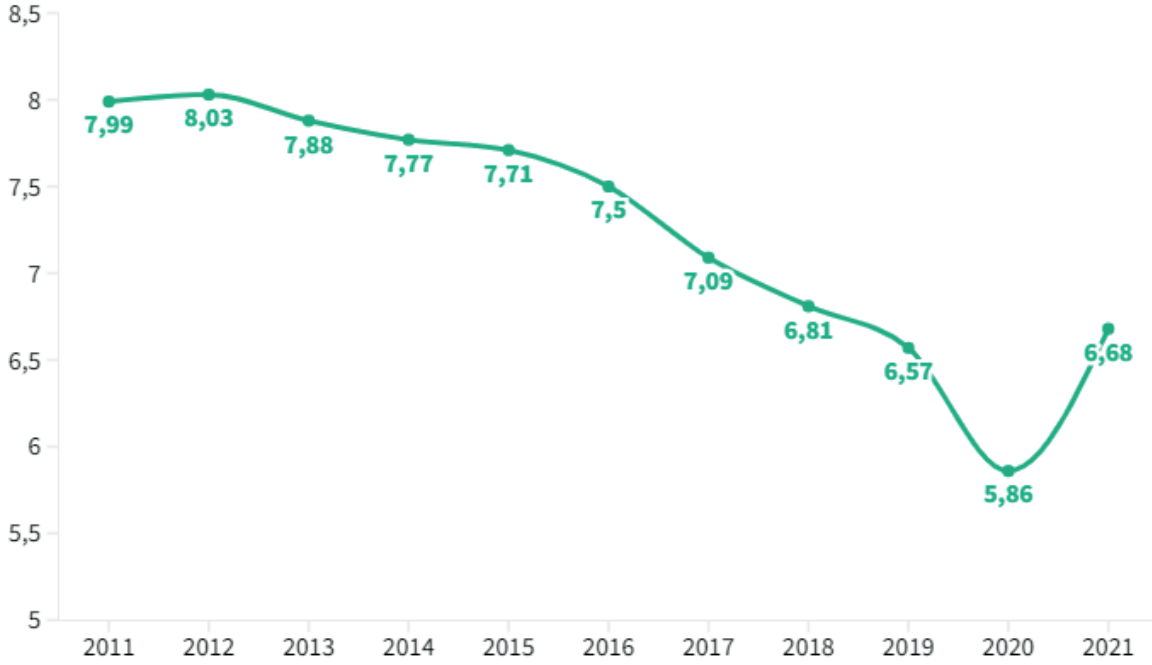
yirminci yüzyıl boyunca savaş ve ekonomik kriz dönemlerinde yeni nesillerin aile ve evlilik kurumlarına atfettikleri anlama bağlı olarak evlenme ve boşanma oranlarında değişim söz konusudur (Wilson, 2019). Elbette bu oranlar ve eğilimler kendi dönemlerindeki etkiler ve sebepler ile açıklanabilir. Örneğin 2000’li yıllarda ABD’de boşanmalardaki düşüş eğilimi, evlilik oranlarındaki düşüşle, hayat tarzındaki değişimlerle ve başka etkenlerle de ilişkilidir. İngiltere’de de benzer veriler takip edilebilmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yılları bir toplumsal anomi ve bunalım dönemi olarak İngiltere’de hem boşanmaların hem de evlilik dışı çocuk sayısının ciddi bir kırılmayla artışına sebep olmuştur. Evlenme oranlarında ve boşanma oranlarındaki düşüş de yine İngiltere’de ABD’dekine benzer bir seyirle takip edilebilmektedir (Thompson vd., 2012).

Türkiye’deki verilere bakıldığında aile, evlenme ve boşanma konularında Batı’dan çok farklı bir durum olduğu net bir şekilde görülmektedir. Türkiye’de aile, en çok önemsenen ve değer verilen kurumlardan biridir. Dünya Değerler Araştırması’nın 2018 verilerine göre Türkiye’de aileyi önemseyenlerin oranı %91,8’dir. ABD’de ve pek çok Avrupa ülkesinde evlenme oranlarının düşmesiyle birlikte boşanma oranlarında da geçmişe göre düşüşler söz konusudur. Türkiye’de de evlenme oranlarında kısmi bir

Şekil 58. Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (‰)

Kaynak: TÜİK, Evlenme ve Boşanma İstatistikleri

Şekil 59. Türkiye’de Kaba Evlenme Hızı (%)

Kaynak: TÜİK, Evlenme ve Boşanma İstatistikleri

düşüş takip edilse bile bu oran Batılı ülkelerle kıyaslandığında hâlâ çok yüksektir. Boşanma oranlarındaki kısmi artışa rağmen Türkiye’de boşanma oranı Avrupa’daki ve Asya’daki pek çok ülkeyle kıyaslandığında ise düşük bir seviyededir.

Salgın döneminde evlenme ve boşanma sayılarında değişimler takip edilebilmektedir. Kaba evlenme ve boşanma hızını 2011-2021 yılları arasında gösteren Şekil 3’te salgının başladığı ve devam ettiği iki yılda göstergedeki kırılma dikkat çekicidir. 2020 yılında evlenme ve boşanma sayılarındaki düşüş 2021 yı-

linda yükselmiştir. Evlenme sayısındaki azalmada salgın döneminin etkisi bazı sebeplere bağlı olarak tahmin edilebilir. Örneğin düğün ve eğlencelerin yasaklanması pek çok aile için nikah kıyılmasının da ertelenmesine sebep olmuştur. Salgın döneminin ürettiği krizlerin boşanma sayısında kısmi bir artışa sebep olduğu tahmin edilebilir. Çünkü salgın, sadece hastalık durumunun ötesinde aile hayatını sosyal, psikolojik ve ekonomik yönlerden de etkilemiştir. Her şeye rağmen boşanmalardaki oransal artışın çok yüksek olmadığı da belirtilmelidir. 2019 yılında

Tablo 2. Boşanma sayısındaki artış oranı 2020’den 2021’e en çok ve en az olan iller

En çok artan 10 il (%)		En az artan 10 il (%)	
Bayburt	105,71	Bilecik	10,54
Gümüşhane	67,06	Kırıkkale	10,90
Muş	62,61	Isparta	13,02
Karabük	59,51	Muğla	17,86
Hakkâri	56,34	Niğde	17,96
Karaman	54,91	Zonguldak	18,13
Bitlis	53,08	Kırşehir	18,18
Çanakkale	48,39	Sakarya	18,56
Diyarbakır	47,88	Mersin	18,56
Çorum	47,65	Trabzon	18,61

Kaynak: TÜİK verilerinden yazar tarafından hazırlanmış ve hesaplanmıştır.

kaba boşanma hızı 1,9 olup 2021'de 2,1'e yaklaşmıştır; salgının bu anlamda boşanma hızına görece küçük bir etkisi olsa da bu hususu uzun vadeli düşünmek daha doğru olacaktır. İllere göre boşanma sayısının salgın dönemindeki artışı göz önünde bulundurulduğunda da artış yüzdesinin en fazla ve en az olduğu ilk on şehir arasında büyük ya da küçük şehir olma ya da bölgesel ayrılmalarla ilgili anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülebilir.

Şiddet

Şiddet, aile içi iletişim kopukluğunun ve pek çok sorunun bir sonucu olarak farklı şekillerde ortaya çıkabilen olumsuz bir duygusal durumdur. Aile içinde en çok başvurulan iki şiddet türünden biri psikolojik diğeri de fiziksel şiddettir. Her iki şiddet türünün de ölçülebilir veriler üzerinden tam olarak tespit edilmesi mümkün değildir. Ancak şiddete uğrayan aile üyelerinin ilgili birimleri bilgilendirmesi halinde şiddet olayları takip edilebilir olmaktadır.

Salgın gibi olağanüstü bir durumun aile içi şiddet oranlarını yükseltebileceği tahmin edilebilir. Salgının ortaya çıkardığı belirsizlik, başlı başına kaygı verici bir olay olarak tecrübe edilmiştir. İş ve gelir kaybı yaşayanların bu belirsizlikle birlikte kaygılarının artması ve başkaca psikolojik problemler yaşamaları da beklenebilir. Ayrıca hastalığın bizatihi kendisinin ürettiği korku ve kaygı da hesaba katılmalıdır. Çünkü bu süreçte kendileri ve yakınlarının sağlığı için endişe duyanlar, karantinaya alınanlar ve yakınlarını kaybedenlerin pek çok psikolojik gerilimi birlikte yönetmeleri gerekmiştir. Dikkat çekilen etkenlere bağlı olarak salgın döneminde aile içinde psikolojik ya da fiziksel şiddetle karşılaşma ihtimalinin olağan dönemlere göre daha yüksek olması beklenebilir bir durumdur.

Dünya Sağlık Örgütü, salgın sürecinde Avrupa Birliği üyesi ülkelerde şiddet gördüğünü ilgili birimlere bildiren kadın sayısının %60 arttığını raporlaştırmıştır (Viero vd, 2021, s. 5). Benzer bir durum çocuklar için de geçerlidir. Salgın döneminde çocuklarına karşı şiddet ya da istismar dolayısıyla ilgili birimlere başvuranların sayılarında da artış yaşanmıştır (Tar vd., 2022, s. 374-5). Dünyanın farklı yerlerinde salgın döneminde yaşanan aile içi şiddet olaylarını derleyen bir çalışmada, oranları değişmekle birlikte, bütün ülkelerde psikolojik, fiziksel ve cinsel şiddet

olaylarında artış yaşandığı ve en çok şikayet edilen şiddet türünün de psikolojik şiddet olduğu belirtilmiştir (Yıldız ve Erbil, 2022, s. 229). Bu çalışmada salgın döneminde dünyanın farklı bölgelerinde kadınların erkeklere göre daha fazla işlerinden ayrılmak durumunda kaldıkları ve cinsiyet açısından eşitsizliğe uğradıkları da veriler ve raporlar üzerinden gösterilmiştir.

Türkiye'de salgın döneminde aile içi şiddet konusunda bazı araştırmalar yapılmıştır. Salgın öncesi ve sonrası durumu gazete haberleri üzerinden analiz eden bir çalışmada, salgın öncesinde aile içi şiddetin sebebi olarak kıskançlığın yüksek bir orana sahipken salgın sonrasında bu oranın kısmen düştüğü ve kadının kocasından ayrılmak istemesine şiddetin sebep olma durumunun arttığı dikkat çekmektedir (Şahin vd., 2021, s. 7355). Sabancı Üniversitesi tarafından yapılan ve 2020'nin Haziran ve Ağustos aylarında anket uygulanarak tamamlanan "Salgın Sürecinde Çalışma Hayatı ve Ev İçi Şiddet" başlıklı araştırmada, kadın çalışanların %62'sinin salgın sürecinde en az bir şiddet türüne maruz kaldıkları tespit edilmiştir. En çok maruz kalınan şiddet türü psikolojik şiddet olmuştur (%57,6). Fiziksel şiddet (%12,2) ve cinsel şiddet (%8,6) oranları psikolojik şiddete göre daha azdır. Ankete katılan erkeklerin %5'i eşlerine şiddet uyguladıklarını ve buna sebep olarak ekonomik sorunlar ile çocuklarla ilgili sorunları öne sürmüşlerdir (Ararat vd, 2021, s. 18).

Sonuç ve Değerlendirme

Covid-19 salgınının etkilerinin çok yönlü olarak takip edilebildiği kurumlardan biri de ailedir. Aile, bu dönemde ekonomi ve eğitimle ilgili yeni durumlarla karşılaştığı gibi kapanma dönemlerinde bütün aile fertlerinin yeniden aile içinde sosyalleşmeleri de söz konusu olmuştur. Salgın dönemi, farklı aile tiplerinde farklı şekillerde yaşanmıştır. Buna bağlı olarak aile içi dayanışma bağları çözülenler olduğu gibi bu dönemden aile bağlarını güçlendirerek çıkanlar da olmuştur.

Tarih boyunca olağanüstü dönemler, ailede bazı reaksiyonların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Boşanma ve şiddet, olağanüstü dönemlerin olum-

suz etkilerinin sonuçları olarak görülmüştür. Sağlık problemlerinden daha çok gelir kaybı ve geleceğe ilişkin belirsizliklerin tetikleyici etkileri dikkat çekmektedir. Ayrıca süregiden hayatın birden kesintiye uğraması, rollerin yeniden tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi adına bir geçiş süreci gerektirir. Bu geçiş sürecinin ürettiği pek çok risk vardır. Bu risklerin sebep olabileceği tükenmişlik ve manevi doyum ihtiyaçlarının aile içinde karşılanmaması durumunda şiddet ve aile birlikteliğini sonlandırma artacaktır. Türkiye’de resmî kaynaklarda ve saha araştırmalarında bu varsayım bir yönüyle doğrulanmaktadır.

Bu zor ve belirsiz dönemde birbirine daha çok bağlanan ve aile içi dayanışma bağlarını kuvvetlendiren aileler şüphesiz vardır. Ancak burada saha araştırmalarına net bir şekilde yansıyan sonuç, salgınla beraber başka değişkenlerin de sürece dahil olmasıyla aile için olumlu sonuçların ortaya çıktığı yönündedir. Burada ailelerin kullanabilecekleri kaynakların yeterli olup olmamasının belirleyici rol oynadığı yapılan çalışmalara yansımaktadır. Çalışma hayatının ev ortamına taşınması, aile içi ilişkilerde ve rollerde karmaşık bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, çalışan kadın ve erkeğin yanı sıra çocukları da etkilemiştir. Ayrıca yaşanan konutun imkanları ve sınırlılıkları da sürecin yönetilmesinde belirleyici olmuştur.

Çocuklar, salgın döneminde internet üzerinden eğitim almak zorunda kalmışlardır. İnternete erişim imkanı öncelikli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca ailelerin salgın sürecinde yaşadıkları olumlu ve olumsuz bütün tecrübeler, çocuklara da bir şekilde yansımıştır. Özellikle boşanma oranlarındaki yükselişe bağlı olarak velayet altına alınan çocuk sayısında ciddi bir artış olmuştur.

Türkiye, hanehalkında yaşayanları sayı olarak düşen, çocuk ve genç nüfusu azalan ve buna mukabil yaşlı nüfusu artan bir ülkedir. Bütün yaşanan bu değişim-

lere rağmen pek çok Batılı ülkeyle kıyaslandığında evlenme oranlarının yüksek ve boşanma oranlarının düşük olduğu bir ülkedir. Toplumun büyük bir çoğunluğu için aile, bir kurum olarak hâlâ önemsenen ve hatta kutsal sayılan bir kurumdur. Salgın döneminde aile, olağanüstü dönemin ürettiği sorunlara rağmen direnme imkanlarını da kullanmıştır. Güçlü aile yapılarının olağanüstü dönemin ürettiği riskleri aşma konusunda daha tecrübeli olduğu görülmüştür. Ailenin manevi doyum sağlama ve dayanışma kaynağı olma işlevlerinin diğer kurumların işleyişine de olumlu yansıtacağı öngörülebilir. Bu nedenle aile varlığının sürekliliğinin teşvik edilmesi de toplumun lehinedir.

Özellikle salgın döneminde aile üyelerine ekonomik güvencenin sağlanması, konut şartlarının iyileştirilmesi, eğitim imkanlarına ulaşımın kolaylaştırılması, maddi ve manevi destek birimlerinin varlığı önem kazanmaktadır. Burada dayanışmanın sürdürülmesi için yerel ve sivil aktörlerin daha aktif bir şekilde rol alması sağlanabilir.

Tek tip bir aile biçimi olmadığından politika uygulayıcılar için aile yapılarının bölgesel, sınıfsal ve lokal özelliklerinin tespit edilmesi; beklentilerinin farklılıkları göz önünde bulundurulması elzemdir. Aileler kültür, eğitim ve ekonomi gibi etkenler bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla ailenin sürekliliği, farklı aile tiplerinin kendine özgü durumlarının tespit edilmesini gerektirir. Burada da ulusal ve yerel, resmî ve sivil karar alıcı yönetim mekanizmalarının kendi bölgelerine ait aile gerçekliklerinin farkında olarak hareket etmeleri şarttır. Politika uygulamaları için durum tespiti adına detaylı ve odaklı araştırmaların artmasında fayda vardır. Özellikle demografik değişimlerin takip edilmesi aile kurumu açısından da büyük önem arz eder.

Salgın Sonrası Eğitim: Fırsatlar, Riskler ve Eşitsizlikler

Taner Atmaca

Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Giriş

Covid-19 salgını ile dünya çok önemli ve beklenmedik bir deneyim yaşadı ve neredeyse eş zamanlı olarak kapanan okullar bize küreselleşmenin eğitimdeki topyekun etkilerini gösterdi. Şüphesiz ki bu salgından en olumsuz etkilenen kesim sosyo-ekonomik olarak en kırılgan ve dezavantajlı kesim oldu. Halihazırda yüksek enflasyon ya da savaş gibi olağanüstü durumlarla mücadele eden ülkelerin bu büyük sorunlarının üstüne bir de salgının ortaya çıkması, hükümetlerin, ailelerin ya da eğitime destek veren kuruluşların eğitimi destekleme kapasitesini dikkat çekici bir şekilde azalttı. Covid-19 eğitimle ilgili bazı yerleşik alışkanlıkların da değişmesine neden oldu. Okulların aniden kapanması ile birlikte modern toplumun okula endekli gündelik hayat planlamasının (örneğin çalışan ebeveynlerin çocuklarını bırakacakları güvenilir kişiler bulamaması vb.) alt üst olması pek çok yeni ve radikal kararın bu süreçte alınmasına yol açtı.

Salgın sürecinde yüz yüze eğitimin aniden kesintiye uğraması sonucunda eğitimin nasıl sürdürüleceğine ilişkin planları olmayan ebeveyn ve çocuklar oldukça zorlandı. Ülkelerin çıkış yolu olarak uyguladığı acil ve uzaktan eğitim girişimleri zamanla çevrimiçi platformların gözde haline gelmesine ve eğitimin yerleşik bazı uygulamalarının sarsılmasına da yol açmış oldu. Diğer yandan bu süreçte eğitim açısından bazı eşitsizlikler ve riskler kadar fırsatlar da ortaya çıkmış durumda. Dolayısıyla, eğitim uygulamalarında nelerin mümkün olabileceğine dair bu acil endişelerin ötesine de bakılması gerekiyor. Ekonomik, sosyal ve siyasi refah anlamında çoklu etki-

leri düşünüldüğünde eğitim sistemlerini tartışmak için verimli bir dönemdeyiz. Salgın sonrasında ortaya çıkan özellikle dezavantajlı sosyal kesimlerdeki öğrenme kayıplarının telafisi ise ancak güçlü ve kapsayıcı kamu eğitim uygulamaları ile mümkün görünüyor.

Salgın ve Eğitimde Eşitsizliklerin Yükselişi

2019'un başlarında dünya genelinde ortalama 1-1.5 milyar kadar öğrenci okula giderken bile, pek çok ülkede eğitim sistemlerinin tüm öğrenciler için nitelikli ve etkili eğitim olanakları sunamadığına ve eşitsizliklerin arttığına dair küresel bir fikir birliği söz konusuydu. UNESCO'nun (2020a) raporuna göre salgınla birlikte klasik anlamdaki eğitimden çekilen ve okuldan uzak kalan öğrencilerin oranı, dünyadaki tüm öğrencilerin %91'ine tekabül edecek büyüklüğe erişti. OECD ülkelerine bakıldığında Covid-19 salgınında okullarını en uzun süre açık tutan ülkeler ABD, Avusturya, İsveç, İzlanda ve Japonya olurken okulları en uzun süre kapalı olan ülkeler Meksika ve Türkiye oldu (ERG, 2021). Türkiye'de bu dönemde Mart 2020 ile Mart 2021 arasında ilkökul 1. sınıflar 15 gün, 2-3 ve 4. sınıflar ise yalnızca 10 gün okula gidebildi. Diğer sınıflar ise neredeyse hiç okula gitmedi.

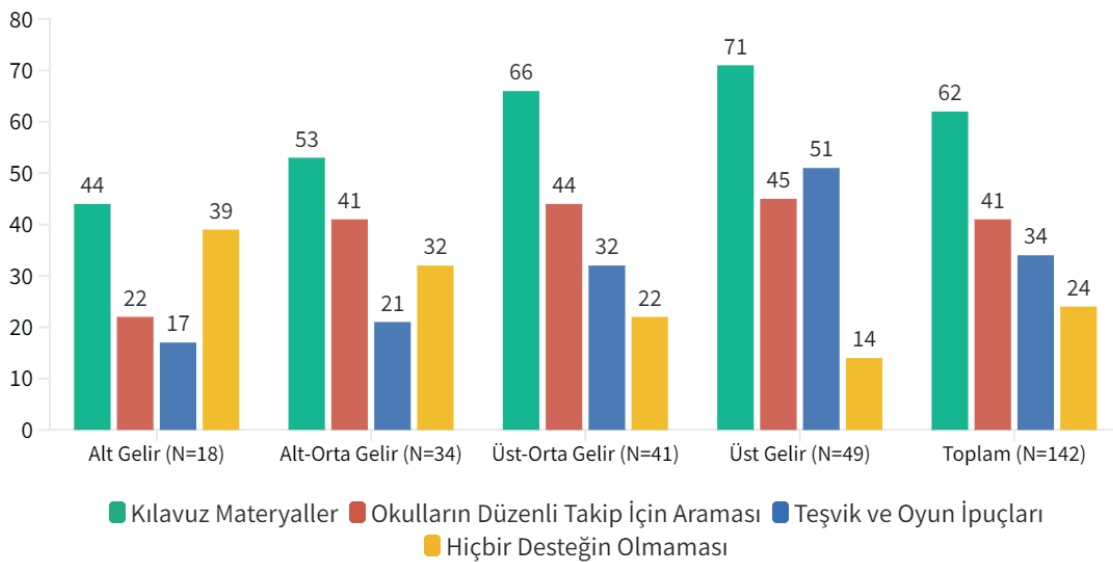
Tahmin edileceği üzere bu eşitsizliklerin en çok mağdur ettiği kesim yoksullar oldu. Düşük gelirli ülkelerde çocukların büyük çoğunluğu zaten var

olan ekonomik eşitsizliklerin mağduru iken eğitimde salgın sürecinde yaşanan aksaklıklar eşitsizlikleri daha da derinleştirdi. Ayrıca salgının psikolojik, sosyolojik ve ekonomik etkilerine bağlı olarak ortaya çıkan stres, bazı çocukların aile içi şiddete daha fazla maruz kalmasına yol açtı (Save The Children, 2020). Okulların kapanmasıyla birlikte dijital teknolojiye ya da internete yeteri kadar sahip olamayan çocukların bir kısmı temel okuryazarlıktan mahrum kalmış, sosyal ve duygusal açıdan yeterince gelişmemiştir. Okulun sosyalleşmeyi sağlayıcı yönü ele alındığında akran öğrenmesi ve etkileşiminin de bu süreçte mümkün olmaması önemli bir eksiklik olarak görülüyor. Bu durum öğrenme kaybı olarak nitelenen olgunun dezavantajlı kesimler tarafından daha derinlemesine yaşandığının da bir göstergesi. UNICEF'e (2022) göre Covid-19'un neden olduğu bu öğrenme kayıpları bazı kesimler için neredeyse başa çıkılmaz seviyelere ulaştı.

Türkiye'de uzun süreli kapalı kalan okulların ve uzaktan eğitimde yaşanan kesintilerin neticesinde salgın sonrası öğrenme kaybının düzeyine ilişkin büyük ölçekli bir çalışma yapılmadı. Ancak farklı ülkelerde yapılan çalışmalar, öğrenme kayıplarının öğrenci başarılarını önemli ölçüde azalttığını gösteriyor. Örneğin okulların yaklaşık olarak dokuz haftalığına kapatıldığı Belçika'da yürütülen son çalışma, öğrencilerdeki öğrenme kaybının matematikte %17; ya-

bancı dilde %20 oranında arttığını ortaya koymaktadır. İlgili kayıplar, dezavantajlı konumda bulunan öğrencilerin yoğunlukta olduğu okullarda daha ciddi seviyededir (Maldonado ve De Witte, 2020).

Almanya'da da birtakım verilere dayalı olarak Covid-19 kaynaklı okul kapanışlarından kaynaklanan öğrenme kayıplarının oldukça fazla olduğuna dair bazı bulgular mevcuttur. Özellikle Haziran 2020'de okulların kapatıldığı ilk dönemden sonra okula devam eden çocukların ebeveynleri üzerinde gerçekleştirilen büyük ölçekli bir çevrimiçi ankete göre hayli olumsuz durumlara dikkat çekilmektedir (Grewenig ve ark., 2020). Bu anket kapsamında yazarlar, öğrencilerin bir dizi farklı etkinliğe günde kaç saat harcadıklarına ilişkin çeşitli verileri analiz etmişlerdir. Bu veriler hem okulların kapalı olduğu dönemde hem de öncesine aittir. Bulgular öğrencilerin okulla ilgili etkinliklere harcadıkları sürenin, okulların kapanması sırasında yarı yarıya azalarak günde 7,4 saatten 3,6 saate düştüğünü göstermektedir. Ayrıca öğrencilerin üçte birinden fazlası okulla ilgili etkinliklere günde en fazla 2 saat, dörtte üçü ise en fazla 4 saat harcadığını belirtmiştir. ERG'nin (2021) raporunda okulları salgın döneminde kısmen açık olan ülke sayısının oldukça az olduğu, okulları tamamen kapalı ya da ara tatilde olan ülke sayısının da hayli fazla olduğu dikkati çekmektedir.

Şekil 60. Evde Öğrenme Konusunda Ebeveynlere Yönelik Destek Politikaları Olan Ülkelerin Gelir Grupları İçindeki Oranı

Kaynak: UNESCO, 2020b

Ortaya çıkan bir diğer önemli durum ise Covid-19 öncesi büyük ölçüde öğretmenlerin ve okulun sorumluluğuna bırakılan eğitim ve öğretimde ebeveyn desteğinin ve katkısının daha gerekli hale gelmesidir. Bu süreçte ekonomik, akademik ve kültürel sermaye bakımından avantajlı olan toplumsal kesimler evde kendi çocukları için destekleyici öğrenme ortamları sunabilmişken yine ekonomik ve kültürel sermaye bakımından dezavantajlı olan aileler bu desteği yeteri kadar sunamamıştır. Bu durum belirgin bir öğrenme farklılığını ortaya çıkarmış ve eşitsizliklerin diğer yönünü göstermiştir. Bu süreçte pek çok aile ve ebeveyn çocuklarına nasıl destek vereceğini bilemediğinden özellikle proaktif biçimde hareket eden gelişmiş ülkelerde ailelere yönelik çevrimiçi profesyonel pedagojik destekler sunulmuştur. Türkiye’de ise EBA platformu ve TV kanalları ile süreç yürütülmüş; ancak internete erişimin kısıtlı olduğu yerlerde; ayrıca teknolojik cihazları ya da yüksek hız ve kapasitede internet aboneliğini satın alma gücü zayıf olan kesimlerde sürekli aksamlar olmuştur. MEB verilerine göre EBA, salgın döneminde en çok tıklanan internet siteleri arasında yer almıştır.

Yükseköğretim düzeyindeki akademik çalışmalarda da bazı önemli kesintiler söz konusu olmuştur. YÖK’ün (2022) raporuna göre salgın sürecinde öğrencilerle iletişimde büyük ölçüde zorlandığı ve ders dışı akademik çalışmaların aksadığı belirtilmiştir. Eşitsizliğin ve kaybın en çok hissedildiği diğer bir

**Yükseköğretim
temel göstergeleri
→ s.26-27**

kesim ise özel eğitim alan öğrenciler ve aileleri olmuştur. Büyük ölçüde profesyonel bir destekle ve öğretmen eşliğinde eğitimlerini

sürdürmeleri gereken özel gereksinimli çocukların eğitimi aksamış ve bu konuda bilgisi olmayan aileler nasıl hareket edeceklerini bilememiştir.

Covid-19 sürecinde çocuk işçiliği ve okul terkleri önemli diğer riskleri ve eşitsizlikleri meydana getirmiştir. TEDMEM’in (2020) Okul Değerlendirme Raporu’na göre bu süreçte okul öncesinde %2,8; ilköğretimde %0,28; ortaöğretimde %1,48’lik bir okul terki riskinden söz edilmektedir. Bu risk grubu çocukların büyük kısmı salgın döneminde mevsimlik işçi olarak çalışan çocuklardan, göçmenlerden, özel gereksinimli bireylerden ya da salgında işini kaybeden ve ailesine destek olan çocuklardan meydana gelmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü ILO’nun

ve UNICEF’in ortak raporuna göre (2019) salgın sürecinde çocuk işçiliği ile mücadele konusunda son yirmi yılda elde edilen kazanımların büyük kısmının kaybedildiği tahmin edilmiş ve yoksulluk düzeyinde meydana gelen bir puanlık artışın çocuk işçiliğinde 0,7 puanlık bir artış meydana getirdiği vurgulanmıştır. Dünya genelinde herhangi bir düzenli geliri olmayan yoksul ve kırılgan grupların sayısının oldukça fazla olduğuna dikkat çekilen bu raporda özellikle çocukların okuldan erken ayrılıp kayıt dışı işçilik yapmaya başlayabileceği dile getirilmektedir.

Salgın Sonrası Eğitimde Fırsatlar: Öğrenmenin Her Yerdeliği

Covid-19 salgınında eğitimde radikal biçimde atılan bazı adımlar ve internet tabanlı çeşitli uygulamalar neticesinde elde edilen bazı kazanımlar eğitimin artık okul merkezli olmasının şart olmadığı ve her yerde, her zaman olabileceği konusunda bazı yeni alışkanlıklar kazandırmaya başladı. Bu süreçte eğitim, akademik kurumlar aracılığıyla çevrimiçi alanlarda devam etmiş olsa da öğrenciler, sanal turlar ve dersler yoluyla, sanal laboratuvarlarda, sanal müzeler ve kütüphanelerde vs. etkileşimli ve son derece ilgi çekici öğrenme ortamlarını keşfetmeye başladı. Covid-19 salgınının ders tasarımı üzerinde kalıcı bir etkisi olması muhtemel görünüyor. Salgının kısıtlamaları, eğitimcilere hedeflenen kavramları öğretmek için yeni stratejiler düşünme fırsatı sağladı. Öğretim yaklaşımlarının yeniden düşünülmesi zorunlu ve aceleyle getirilmiş olsa da yaşanan bu deneyim, çevrimiçi bağlamın imkan ve kısıtlamaları içinde öğrenmeyi en iyi şekilde kolaylaştıran stratejileri yeniden düşünmek için nadir bir şans olarak hizmet etmiş görünüyor (Lockee, 2021). Bu eşsiz çevrimiçi öğrenme deneyimi öğretmenlerin de derslerini farklı bir yöntem-teknik ile tasarlayabileceklerini göstermiş oldu. Daha ilerleyen süreçlerde eğitimin bireyselleştirilmesi, kişiye özgü modellerle ve tasarımlarla çeşitlendirilmesi de mümkün görünüyor.

Eğitimde dijitalleşme her ne kadar bireysel öğrenmeleri zenginleştirse ve çeşitlendirse de okulun sahip olduğu çeşitli değerlerin ve kültür aktarımının, enformel öğrenmelerin ve sosyalleşmenin, çeşitli

eğitsel ve sportif faaliyetlerin yerini alması elbette ki mümkün değildir. Okul aynı zamanda her bir çocuğa kabul görmesi, kendini değerli hissetmesi ve etkileşime dahil olması için önemli bir fırsat sunmaktadır. Eğitimdeki dijital dönüşümün çocukların sosyal öğrenme ve sosyal gereksinimlerini sağlaması beklenen bir durum değildir. Bununla birlikte eğitimdeki dijital hareketlilik her bir çocuğa kendi ilgi ve istidadı doğrultusunda okul müfredatında yer almayan ancak öz öğrenmelerine uygun içeriklere ulaşım imkanı da sunmaktadır. Bu da okul dışında da olsa öğrenme hazzını yaşayabilme adına önemli bir fırsat olarak ele alınabilir.

Çevrimiçi öğrenme elbette ki tek başına bütünüyle bir okulun yerini alamaz. Nitekim dünyanın dört bir yanındaki okullar Covid-19'un etkisinin azalmasıyla kapılarını derhal çocuklara açtı ve öğrenciler fiziki olarak sınıfları yeniden doldurdu. Ancak bundan sonra hâkim olacak olan anlayış öğretmenlerin hem çevrimiçi hem de çevrimdışı olarak sınıfları yöneteceği harmanlanmış bir öğrenme biçimi olmalıdır. Bu zorlayıcı unsur öğretmenlerin teknoloji ile eğitimi daha yakından takip etmeleri ve dijital teknoloji-deki yenilikleri eğitime uyarlayarak dersleri daha ilgi çekici ve kolay öğrenilebilir şekilde tasarlamalarına zemin oluşturacaktır.

Çevrimiçi ve esnek öğrenmenin, geleneksel kampüs/okul tabanlı eğitim deneyiminin yerini alması gerekmez. Bilakis bir sonraki muhtemel büyük kesinti için senaryoların hazırlanması ve eğitim sisteminin dayanıklı (*resilient*) kılınması demektir. Çevrimiçi ve esnek öğrenme, öğrencilerin nasıl öğrenmek istediklerine ilişkin seçimler yapma, öğrenme ve öğretme ortamları ve kurumlarıyla etkileşim kurma konusunda yetkilendirildiği verimli öğrenme deneyimleri oluşturmamızı sağlamıştır ve sağlamaya da devam edecektir. Açık ve esnek öğrenmenin benimsenmesi, özel koşulları ne olursa olsun kimseyi geride bırakmayan öğrenme ve öğretme operasyonları ve işlemleri inşa etmek için bize karşılaştırılabilir olanaklar sağlama potansiyeline sahiptir ve bu durumda, eğitim özgürleştirici bir güç olarak hizmet etmeye devam edecektir.

Eğitim sektöründe açık, esnek ve teknolojiyle geliştirilmiş öğrenmenin giderek daha fazla benimsenmesi, öğrencilerin etkileşimleri ve öğrenme ortamlarıyla etkileşimleri hakkında büyük veri kümelerini kullanıma sundu. Öğrencilerin eğitim deneyimlerini

daha da geliştirmek için bu verileri sorgulama fırsatı, aslında öğrenme analitiğinin tamamen yeni bir eğitim araştırması alanı olarak ortaya çıkmasına yol açtı (Naidu, 2022). Ayrıca bundan sonraki süreçte eğitimde daha fazla tartışacağımız başlıklar arasında çeşitlilik ve kapsayıcılık için açıklık; esnek öğrenme fırsatlarına, işbirliğine ve rekabete açıklık, açık eğitim kaynaklarının benimsenmesi, kullanılması ve paylaşımı için açıklık yer alacaktır.

Öğretmenler Covid-19 salgını sürecinde Google, Zoom, Moodle, Hangout, Skype gibi çevrimiçi platformlarla öğrencilere ulaşmaya çalıştı. Aynı zamanda Web 2.0 araçları ile zenginleştirilmiş içerikli dijital materyallerin tasarlanması teknoloji okuryazarlığının yaygınlaşmasına olanak sağladı. Zenginleştirilmiş içerikli materyallerin öğrencilerin derslere olan ilgisini ve merakını artırdığına ve öğrenmeleri kolaylaştırdığına ilişkin literatürde çeşitli araştırma bulgularına rastlamak mümkün (Ayaz, 2016; Kaya, 2006; Şahin, 2014). Yükseköğretim düzeyinde ele alındığında dünya çapında yapmış oldukları çalışmalarla ön sıralarda yer alan üniversitelerin ve buralarda çalışan bazı akademisyen ve araştırmacıların çevrimiçi olarak kapılarını isteyen herkese açmasının kaliteli ve uluslararası eğitime erişilebilirlik konusunda önemli bir fırsat oluşturduğu söylenebilir. Bunun ayrıca üniversitelerin uluslararasılaşma düzeyine de katkı sunacağı düşünülmektedir.

Covid-19 sonrası süreçte eğitimde ölçme-değerlendirme süreçlerinin de klasik anlamdaki sınavların yerine dijital birtakım içerik ve ürün tasarımları ile gerçekleştirilmesi kuvvetle muhtemel bir durum. Pek çok eğitimci, ödevleri ortadan kaldırarak ve değerlendirme stratejilerini tamamen değiştirerek öğrenci başarısını ölçme yollarını geliştirdi. Bu bağlamda etkileşimli tartışmalar, öğrenci liderliğinde öğretim, motivasyon ve dikkati artırmak için oyunların kullanımı gibi çevrimiçi sunum modundan yararlanan stratejiler öne çıktı. Devam etmesi muhtemel olan belirli değişiklikler arasında ödev tamamlama için esnek veya uzatılmış son tarihler, öğrenme ölçütlerinde daha fazla öğrenci seçimi ve yeni öğrenilen becerilerin ve bilgilerin anlamlı bir şekilde uygulanmasını içeren özgün deneyimler sayılabilir. Örneğin, işbirlikçi problem çözme destekleyen çok sayıda yaratıcı ve sosyal medya aracını içeren ekip tabanlı projeler Covid-19 sonrası dönemde eğitimde karşılaşılabileceğimiz uygulamalar içerisinde sayılabilir.

Diğer yandan bu süreçte daha iyi bir çevrimiçi eğitim deneyimi elde edebilmek için öncelikle güçlü bir teknolojik altyapıya ve bu altyapıya erişimin toplumun bütün kesimlerine eşit ve adil şekilde sağlanmasına ihtiyaç vardır. Bunun yanında eğitimcilerin dijital teknoloji okuryazarlığının artırılması, etkili sanal içerik üretebilecek becerilerinin geliştirilmesi, çevrimiçi ölçme-değerlendirme alternatiflerinin de güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu durum eğitimde daha inovatif bir bakış açısı ile yeniden bir süreç tanımlı yapmayı gerektirebilir. Tüm bu gelişmeler özellikle öğretmen yetiştiren kurumların müfredatlarının gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Eğitim 4.0 ve 21. Yüzyıl Becerileri

Genel bir kabulle endüstrinin geçirdiği evrimsel süreç içerisinde dört ayrı periyodun olduğu varsayılır. Bunlardan ilki Endüstri 1.0'dır ve buhar gücü ile birlikte üretimde ortaya çıkan hareketliliği ifade eder. Endüstri 2.0 elektriğin kullanımına bağlı seri üretim sürecini kapsarken Endüstri 3.0 bilgisayar ve otomasyon sistemlerinin çalışma hayatına entegre edildiği döneme tekabül eder. Endüstri 4.0 ise günümüz dünyasında yapay zeka, nesnelerin interneti, ağlar, siber sistemler gibi dijital teknoloji temelli çalışma ve üretim hayatını ifade eder. Her endüstri devrimi kendi dönemindeki eğitim anlayışını da değişime zorlamış ve okullar kendi dışında meydana gelen bu gelişmelere ayak uydurabilmek için içerikte, öğretmen eğitimlerinde, pedagojik pratiklerde, eğitime bakış açısında zorunlu değişime gitmiştir.

Günümüzde çalışma ve üretim hayatının çok büyük bir kısmının artık ileri ve dijital teknoloji ile gerçekleşiyor olması okulların yetiştirdiği işgücünün niteliğini ve sahip olması gereken becerileri de çeşitlendirmiş

Medya ve iletişim göstergeleri
→ s.48-49

ve değişime zorlamıştır. Endüstri 4.0, eğitimde yeni bir kurgu ve tasavvurun olması gerektiğini göstermektedir. Gelişmiş pek çok ülkede var olan endüstriyel süreçlere uygun eğitim tasarımları hayata geçmiş ve 21. yüzyıl becerileri olarak nitelenen bilgi-iletişim teknolojileri okuryazarlığı, inovasyon, eleştirel ve yenilikçi düşünebilme, ağ kurabilme, hız ve uyum, bilgiye erişme ve bilgiyi işleme, rekabete

uyum sağlayabilme gibi becerileri okulların içerisinde ve eğitimin bir parçası olarak görmek mümkün hale gelmiştir.

Endüstri 4.0 döneminde okulun da eğitimin de aynı kulvarda olması, yani Eğitim 4.0'ın hayat bulması gerekmektedir. Aksi halde okulla çalışma hayatı arasındaki uyumsuzluk ve çelişki kaçınılmaz olacak ve anakronik bir hal alacaktır. Bu bağlamda Covid-19 sonrasında okullarda verilen eğitimin Türkiye'de yeniden çağın ihtiyaçlarına uygun şekilde tasarlanması, güncellenmesi, gerekli becerilerin verilmesi konusunda radikal değişiklikler kaçınılmazdır. Günümüzde bilginin açık bir iktidar olduğu ve bilgiyi üretenin aynı zamanda hegemonya kurduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda okulların mevcut haliyle bu gerçekliğe ne denli uyumlu olduğu tartışmalı bir konu olmuştur. Eğitimcilerin iyi bir teknoloji kullanıcısı olmanın yanı sıra okulların da yüksek teknoloji ile güçlendirilmesi, çocukların teknoloji okuryazarı ve içerik üreticisi haline gelmesi, dijital becerileri ve yaratıcılığı güçlendirici eğitsel uygulamaların yaygınlaşması, klasik müfredatın zamanla eğitim teknolojileri ile yapısal reforma tabi tutulması kaçınılmaz durmaktadır. Salgın sürecinde ailelerin eğitimin önemli bir kısmında okulla birlikte sorumluluk üstlenmesi onların da klasik anlamdaki eğitime bakış açılarında bazı değişikliklere yol açmış görünmektedir ve bu süreçte ebeveynler kendi dijital becerilerini de geliştirerek çocuklarına gelecekte daha fazla yardımcı olmaya gayret gösterecektir.

Salgın Sonrası Eğitim Politikaları

Covid-19 süreci makro düzeyde eğitim politikaları üretenler için bir kriz yönetimi deneyimi ortaya koymuş görünmektedir. Bu deneyim, proaktif davranan ve bazı tedbirleri hızlı alma imkanı olan ülkeler için olumlu sonuçlar ortaya çıkarsa da diğer ülkelerde ciddi pedagojik ve sosyal sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öğrenci ve öğretmen nüfusu hayli kalabalık olan ve merkezi yönetimle idare edilen Türkiye'de eğitimdeki beklenmedik durumların ve krizlerin yönetilmesi zordur. Nitekim salgın sürecinde önemli bazı kafa karışıklıkları söz konusu olmuş, ne yapılacağı konusunda tereddütler meydana gelmiştir. Ancak bu olumsuz deneyim bundan

sonraki süreç için bir öğrenme pratiğine dönüşmeli ve makro düzeyde kriz yönetebilmeyi, esnekliği, öğrenmeyi her yere yayabilmeyi, öğretmenlerin yeni yetkinlikler ve becerilerle donatılmasını sağlamayı ve sürekli öğrenmeyi bir kültür haline getirebilmeyi, müfredatı yeni durumlara göre güncellemeyi, öğretmen adaylarının yetişmesinde güncel yetkinliklerin önde tutulmasını eğitim politikalarının ayrılmaz parçası haline getirmeyi kaçınılmaz kılmaktadır.

Dünya Bankası (2020), salgın döneminde okulların kapanması şokunun öğrenme kaybına, artan okul terklerine ve daha yüksek eşitsizliğe yol açacağını ve bununla birlikte ortaya çıkan ekonomik şokun, hanehalkına zarar verdiği için eğitim talebini ve arzını baskılayarak hasarı daha da kötüleştireceğini raporladı. Salgın sonrası hasarı azaltmak ve hatta bu hasarı fırsata çevirmek için eğitim politikalarında uygulanabilecek üç ana başlık öneriliyor. Bunlar krizle başa çıkma becerisi, eğitimde devamlılığı sağlamak, sorun çözümünü hızlandırma ve geliştirme şeklinde sıralanabilir. Bununla birlikte MEB, gelecekte oluşabilecek eğitim kesintilerinin önüne geçmek veya söz konusu kesintilerin süresini kısaltmak ve bölgesel eşitsizlikleri gidermek için ilgili kurumlarla işbirliğini ilerletmeli; esnek, çoklu ve dayanıklı bir strateji ve politika üretmelidir. Salgın gibi kitlesel etkisi olan doğal, sosyal ve tıbbi olgulardan en çok olumsuz etkilenen kırılgan grupların, özel gereksinimli bireylerin, yoksulların, kısaca eşitsizliklerin mağduru olan bütün kesimlerin öncelikli olarak bu süreçten en az şekilde etkilenmesini amaçlayan birer acil eylem planının gündeme alınması proaktif bir örgüt yapılanması adına son derece önemli görülmektedir. Ayrıca öğrencilerin sosyal ve duygusal iyi oluşlarını destekleyecek profesyonel destek birimlerinin güçlendirilmesi ve aktif şekilde çalıştırılması gerekir. Teknolojiyi internet, oyun ve telefon bağımlılığı gibi olumsuz alışkanlıklar yerine öğrenme odaklı kullanmayı sağlayacak uzman desteğinin de gündemde tutulması yararlı olacaktır.

Her krizin ya da beklenmedik durumun yeni gelişmelere ve inovasyona açık fırsatlar taşıdığı dikkate alındığında hem Türkiye’de hem dünyada eğitimde paradigmatik bir dönüşümün yaşanacağı öngörülebilir. Örneğin Avrupa Parlamentosu’nun (2021) hazırladığı raporda, salgın sonrası eğitimle ilgili alınacak tedbirlerde sadece bakanlıkların değil bütün eğitim paydaşlarının eğitimde dijital altyapıyı güç-

lendirecek yatırımlar yapması konusunda bilinçli ve istekli olması gerektiğinin altı çizilmektedir. Yine yükseköğretim düzeyinde bazı yeni uygulamalar kalıcı hale gelebilir. Örneğin tez savunmaları, ders dışı akademik etkinlikler, farklı öğretim üyeleri ya da araştırmacıların kurduğu çevrimiçi platformlardan çeşitli akademik beceriler kazanmak bu süreçte kendisini çok daha fazla gösterecek uygulamalar arasında görünüyor.

Eğitim hem Türkiye’de hem de dünyada artık stratejik alanlardan biridir ve eğitim yönetimi ayrı bir profesyonellik ve ilgi gerektiren bir alandır. Özellikle kriz dönemlerinde eğitimi iyi yönetebilmek adına hem kurum liderlerinin hem de eğitim politikası üreticilerinin daha dikkatli ve disiplinli olması beklenir. Salgın sonrası eğitim yönetiminde artık yeni liderlik yetkinliklerinin gerekli ve kaçınılmaz olduğu görülebilir. Bununla birlikte örgütsel öğrenme kapsamında yaşı ve kıdemi ne olursa olsun tüm eğitimcilerin sürekli öğrenme anlayışını benimseyerek yeni yetkinlikler edinmesinin imkanları sağlanmalı ve bu yetkinliklerin derslerde aktif şekilde kullanılmasının önü açılmalıdır. Okulların teknolojik olarak güçlendirilmesi ve derslerde yeni teknoloji içeren uygulamaların yaygın kullanımı da aynı zamanda öğrenciler arasında dijital öğrenme kültürünün artmasına yardımcı olacaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Covid-19 salgını, etkilerini toplumsal hayatın her alanında olduğu gibi eğitimde de çok yakından hissettirdi ve hem kısa hem uzun vadede bazı değişimlerin ortaya çıkmasını hızlandırdı. Küresel ölçekte karşılaşılan bu kriz eğitimde okul terklerinin, eşitsizliklerin, okulların kapanmasının, eğitim aksamasının ve diğer bazı risklerin nedeni olduğu gibi bazı fırsatların da habercisi sayılabilir. Şüphe yok ki yoksulların, az gelişmiş ülkelerdeki çocukların ve dezavantajlı grupların eğitimden uzun süre yoksun kalması ciddi bir öğrenme kaybını da beraberinde getirdi. Bu durum zaten var olan toplumsal eşitsizliklerin derinleşmesine yol açtı. Ancak bir yandan da acil çözüm yoluyla eğitim hayatında devreye giren uzaktan eğitim ve çeşitli platformlar okul temelli

eğitimin alternatifi olmasa bile destekçisi olabilecek bir mahiyet kazandı. Deneyimlenen bu süreç hayat boyu, esnek ve beceriye dayalı eğitim anlayışının temellerinin atılmasını sağladı.

Yaşanan bu kriz süreci eğitimde önemli paradigmatik bir değişimin öncülü sayılabilir. Derslerin daha farklı ve dijital platform destekli tasarlanması, uzaktan ve istenilen zamanda öğrenmelerin gerçekleştirilmesi, daha rahat ve kolay öğrenilebilir kaynaklara erişimin sağlanması, alternatiflerin çoğaltılması gibi durumlar bu süreçte artık daha bilinçli biçimde düşünülen durumlar haline geldi. Dijital becerilerin artık günümüz üretim hayatındaki yeri ve öneminin tartışmasız oluşu 21. yüzyıl eğitimindeki becerilerin ve kazanımların bu yönde olması gerektiğine işaret ediyor. Okullarda imkan kısıtı sebebiyle edilemeyen bu tür becerilere artık farklı platformlar aracılığıyla erişimin mümkün olması akademik ya da mesleki-entelektüel beceri geliştirmenin okula bağlı olmadan da mümkün olabileceğini gösterdi. Hükümetlerin bu süreçte eğitimdeki insan kayna-

ğını var olan ihtiyaçları karşılayacak şekilde yeniden ve güçlendirilmiş bir eğitime tabi tutması gerekli görülmektedir.

Bununla birlikte özellikle öğretmen adaylarının eğitiminde artık geçmiş yüzyılın ihtiyaçlarına uygun beceriler yerine günümüz krizlerini ve gelecekteki durumları esnek biçimde yönetebilecek becerilerin temel alındığı uygulamaların ağırlık kazanması gerekiyor. Kısacası Covid sonrası eğitimin mottosunu esneklik, her yerde öğrenme, yeni beceriler edinme, eğitimde bireysellik gibi unsurlar meydana getirecek gibi görünüyor. Türkiye bu süreçte hızlı, atılgan ve çevik davranarak ve edindiği deneyimden çıkarımlar yaparak geleceği tasarlayacak eğitsel politikaları harekete geçirdiğinde son derece yararlı sonuçlar elde edecektir. Öğretmen ve öğrenci nüfusunun bir hayli kalabalık olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda Türkiye, bu süreçteki dönüşümde ileri teknoloji üreten diğer eğitim dışı paydaşlarla bir an önce harekete geçmeli ve ihtiyaç, katılım ve eşitlik temelli eğitim dönüşümünü hayata geçirmelidir.

Salgında Çalışma Hayatı ve Meslekler

Elyesa Koytak

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

Türkiye’de meslekler dönüşüyor. Mesleklerin itibarı, toplumsal statüsü, kazanç seviyesi, çalışma şartları ve demografik yapısı çok boyutlu bir geçiş süreci yaşıyor. Bir yandan yükseköğretimin genişlemesiyle hemen her meslek grubuna katılan yeni kuşaklar kalabalıklaşıyor, diğer yandan ücretlileşme ve piyasalaşmanın kesiştiği noktada mesleklerin eski kazanımları aşınıyor. Dolayısıyla mesleklere, bilhassa diplomayla girilen üst düzey profesyonel mesleklerle yüklenen dikey sosyal hareketlilik beklentisi iro-nik biçimde mesleklerin toplumsal konum ve getirilerinin daha az tatmin edici bir noktaya evrilmesiyle karşılaşıyor.

Salgınla birlikte bu dönüşümün hızlandığını ve aşikar hale geldiğini gördük. Salgının çalışma hayatına etkilerini en zorlu şekilde hisseden gruplar her zaman daha kırılgan olan gençler, kadınlar, dar gelirliler, “kirli iş”lerde çalışanlar ve kayıt dışı çalışanlar oldu. Birçok ülkede kapanma uzadıkça ve yeni enfeksiyon dalgaları meydana geldikçe, çalışma hayatı büyük kesintilere uğradı. Sokağa çıkma yasakları birçok iş kolunu bilfiil çalışamaz hale getirdi; özellikle yüz yüze teması ve kol gücünü gerektiren niteli-siz işler başta olmak üzere birçok iş durdu. Bu da çalışma hayatındaki kırılgan grupların üstündeki yükü artırdı. 2022 sonu itibarıyla halen çalışma hayatının hangi boyutlarda darbe aldığını net bir şekilde tespit etmek mümkün görünmüyor.

Salgının çalışma hayatına etkisi makroekonomik süreçlerle de iç içe geçmiş durumda. Bütün dünyada artan enflasyonun sıkı kapanma tedbirlerini artık ne kadar mümkün kıldığı tartışma konusu. Gelişmekte olan ülkelerde çalışma hayatının düzelmesi daha uzun ve zahmetli olacak gibi görünüyor. Çalışma şartlarının daha düzensiz olması, kayıt dışı çalışma oranının yüksek olması, mevcut derin eşit-

sizlikler bu ülkeler için salgının etkisini kalıcı hale getirme potansiyeli taşıyor. Emek-yoğun malların ihracatının ve turizm gelirin önüne çıktığı Türkiye gibi ülkeler bu anlamda salgın boyunca kapanmadan en ciddi etkilenen ülkelerden oldu. İmalat, tedarik, ulaşım, eğitim ve turizm sektörleri bundan doğrudan nasibini aldı. 2019’dan 2020’ye imalat sektöründe istihdam alt-orta gelir grubu ülkelerde -11,8 daralırken üst-orta gelir grubu ülkelerde -7,4 daraldı (ILO, 2022, s. 19).

Eğitim sisteminin uzun bir süre kapalı tutulması sonucunda, öğrencilerin maruz kaldığı eğitim kaybının yanı sıra, evde bakım işlerinin yükü büyük oranda kadınların omuzlarına bindi. Yine salgın öncesinde büyük oranda kayıt dışı olan evde yaşlı bakımı, çocuk bakımı, hasta bakımı, özel kurs ve eğitim gibi işlerde çalışanlar işlerini uzunca bir süre sürdüremediler. Bunun yanı sıra küçük işletmeler çalışma süresi anlamında daha büyük kayıplar yaşadıkları gibi salgının şok etkisine mali anlamda daha hazırlıksız yakalandılar. ILO raporuna göre bütün dünyada 2019-20 arasında, 1-4 kişinin çalıştığı iş yerleri -12,1 oranında çalışma süresi kaybı yaşarken 50’den fazla kişinin çalıştığı iş yerleri -8,7 oranında kayıp yaşadı (ILO, 2021). Buna karşı bilgi ve iletişim, lojistik, e-ticaret gibi iş kolları genişledi.

Bu yazı Türkiye’de çalışma hayatının yapısal dinamiklerinin salgında nasıl belirginleştiğine odaklanacak. Türkiye’de çalışma hayatı 1980’lerden bu yana hızla artan ücretlileşmenin baskın olduğu bir yapıya evrildi. TÜİK işgücü istatistiklerine göre Türkiye’de çalışan 10 kişiden 7’si ücretli olarak çalışıyor. Bu da salgın gibi istihdamın daraldığı kriz dönemlerinde çoklu etkiler içeren bir durum. İkinci olarak, Türkiye’de çalışanların ve genel nüfusun eğitim düzeyi son yirmi senede çok hızlı yükseldi. Bu da eğitimle

çalışma hayatı arasındaki ilişkiyi merkeze almamızı gerektiriyor. Bu yazının ilerleyen kısımlarında da salgın boyunca meslekler arası yerleşik maddi ve simgesel hiyerarşinin nasıl tezahür ettiğini, ayrıca salgının tıbbileştirilmiş “doğası” gereği ortasında yer alan hekimlik mesleğinin toplumla kurduğu ilişkinin nasıl etkilendiğini konu edineceğim.

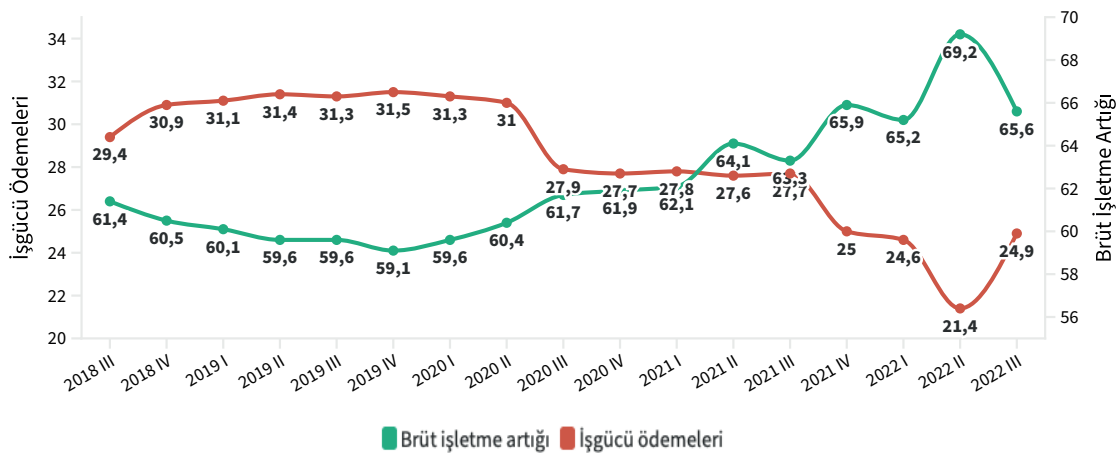
Ücretlileşmenin Dar Boğazı

Salgının çalışma hayatına doğrudan bir etkisi işgücüne katılım bahsinde gerçekleşti. İşyerlerinin belirsiz süreler için kapatılması ve yeni işe alımların sekteye uğraması bu dönemde bilhassa genç kuşakların istihdama katılımına etki etti. İşletmeler gelir kaynaklarının daralması karşısında öncelikli olarak işgücü ödemelerini kısıtlı tutma yoluna gittiler ve yeni istihdam yaratma ihtiyacı derinleşti. TÜİK işgücü istatistiklerine göre 2014’ten bu yana %50’nin üstünde seyreden ve 2019’da %53’e çıkan işgücüne katılım oranı 2020’de %49,3; 2021’de %51,4 oldu. Bir diğer ifadeyle salgın, işgücüne katılımın yavaş ama istikrarlı yükselişine ket vurdu; daha önemlisi aktif nüfusun hızlı artışının gerisinde kaldı. Diğer yandan işsizlik oranı da salgın yıllarında artarak sırasıyla %13 ve %12 şeklinde kaydedildi. Salgın bu anlamda çalışma hayatının yapısal zorluklarını derinleştirdi.

Türkiye’de çalışma hayatı bir yandan yoğun ve hızlı bir ücretlileşmeye sahne olurken (Özatalay, 2014)

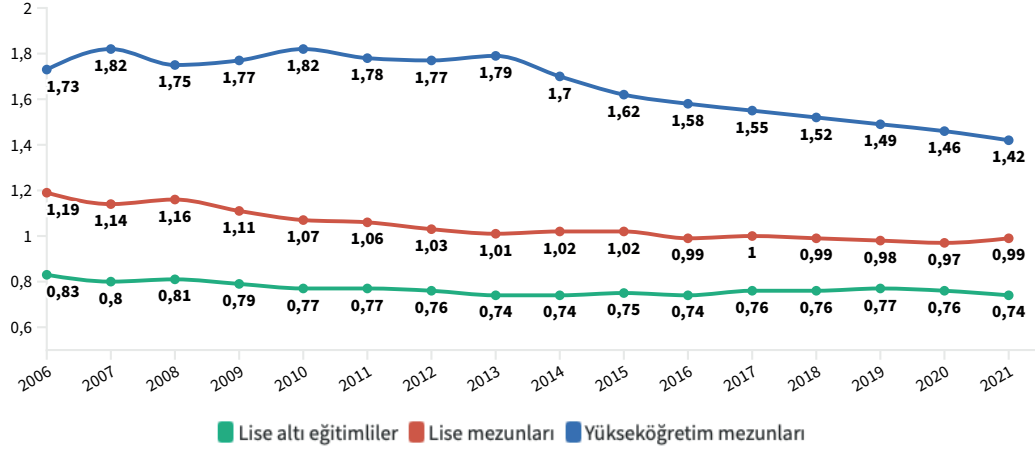
diğer yandan eğitim sermayesinin genel anlamda yükselmesi, bilhassa da yükseköğretimin genişlemesi sayesinde (Gür & Yurdakul, 2020) daha rekabetçi bir yapıya evriliyor. Artık yirmi sene önce olduğu gibi çalışan iki kişiden birinin ilköğretim mezunu olduğu bir işgücü yok. 2021 itibarıyla 8 milyondan fazla öğrenci bir yükseköğretim programına halen kayıtlı bulunuyor ve istihdamda bir üniversite diplomasıyla yapılan profesyonel mesleklerin oranı %12’yi geçiyor. Eğitim sermayesinin topyekun artışı işten ve işin getirilerinden beklentileri de yükseltiyor. Ücretlileşmeyle eğitim sermayesinin bulunduğu güncel bağlamda nitelikli emeğin istihdam piyasalarındaki yeri ve karşılığına dair şüphe ve belirsizlikler de artıyor (Kurnaz Baltacı & Özaydın, 2020).

Nitekim TÜİK verilerine göre işgücü ödemelerinin gayri safi yurtiçi hasıla içindeki payı, salgının başladığı 2020’nin ilk aylarından itibaren hızlı bir düşüş arz etti. 2021’nin üçüncü çeyreğinden itibaren ikinci bir düşüş dalgasıyla %22’nin altına indi. Bir diğer ifadeyle ülke içinde üretilen ekonomik değerden emeğin aldığı pay hızlı bir kayıp yaşadı. Buna karşılık işletmelerin elde ettiği ekonomik değer, yine salgının başladığı 2020 başından itibaren yükselişe geçti. Salgın bu anlamda çalışma hayatında emeğin değerini aşındıran bir etki yaptı. Bu aşınmada salgınla iç içe geçen güncel ekonomi politikalarının ve enflasyonist ortamın etkisini de unutmamak gerekir. Türkiye’nin ihracat ve büyüme rakamlarına yansıyan ve ilk bakışta olumlu görünen makro göstergelerin altında, çalışan ücretli kesimin giderek yoksullaştığı bir dinamığın yattığını söylemek de yanlış olmayacaktır.

Şekil 61. Çalışanların ve İşletmelerin GSYH payları (2018-2022)

Kaynak: TÜİK Dönemsel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 62. Eğitim Durumlarına Göre Fertlerin Esas İş Gelirlerinin Ortalama Gelire Oranı (2006-2021)

Kaynak: TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ücretlilerin gelir kaybına dair bir diğer gösterge TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verilerinde mevcut. Salgının çalışma hayatını en şiddetli etkilediği 2020 yılında iş geliri bakımından ciddi bir farklılaşma yaşandığını görüyoruz. Yıllık ortalama esas iş gelirin 2019'dan 2020'ye artışı, işteki duruma göre değişen oranlarda gerçekleşti. Ücretli ve maaşlı çalışanların esas iş geliri salgının ilk yılında %23; kendi hesabına çalışanların geliri de %22 arttı. Buna karşılık işverenlerin esas iş geliri %32 oranında yıllık artış kaydetti. Meslek gruplarına göre esas iş gelirlerine baktığımızda da benzer bir manzara görüyoruz. Yönetici konumunda çalışanların esas iş geliri, toplam ortalama gelirin 2020'de 2,6 katı; 2021'de ise 2,3 katı oldu. Buna karşılık, yükseköğretim diplomasıyla yapılan hekimlik, avukatlık, mühendislik gibi profesyonel işlerde çalışanların esas iş geliri ise giderek ortalama gelire yaklaştı: 2012'de ortalamanın 1,7 katıyken son on senede istikrarlı şekilde azalarak 2021'de 1,4'e indi. Bütün bunlar salgınla birlikte çalışma hayatının girdiği şok durumundan işverenlerin lehine bir sonucun çıktığını gösterdiği gibi, eğitim sermayesinin gelir anlamındaki karşılığının da aşındığına işaret ediyor.

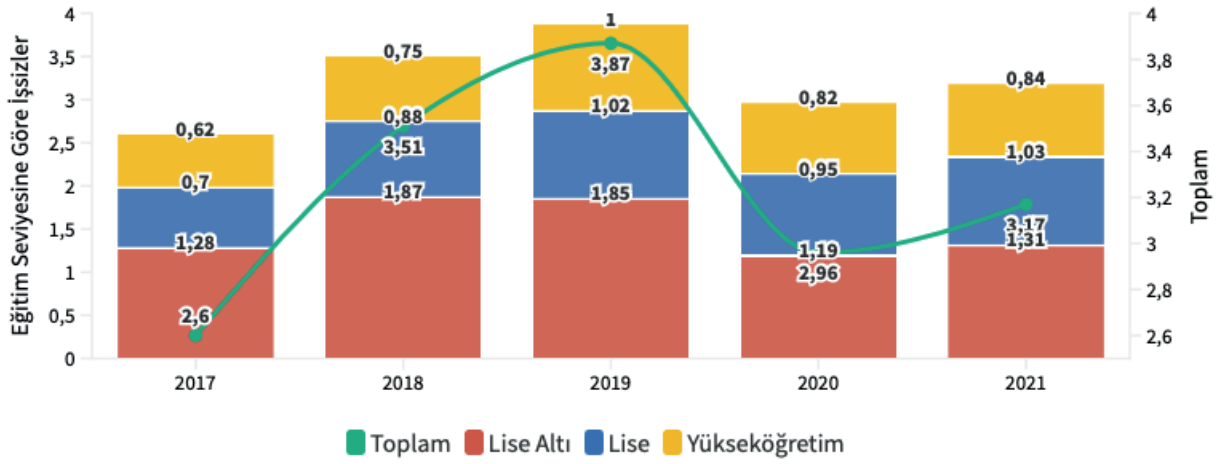
Salgın döneminde istihdamın daralmasına karşı uygulanan önemli bir politika aracı kısa çalışma ödeneği oldu. Çalışma sürelerinin birçok sektörde salgın nedeniyle durdurulması, çalışanların işten çıkarılması ihtimalini ve işsizliğin hızlı artışını doğurdu. Gerçekten de üretim ve tüketimin daraldığı bir bağlamda işsizlik, dar gelirli haneler ve halihazırda tasarrufu bulunmayan aileler için yıkıcı ve kümülatif sonuçlar demektir. Bunu belli bir oranda da olsa

önlemek adına kısa çalışma ödeneği 2020'nin Mart ayından itibaren, aslında hızlı denmeyi hak eden bir sürede uygulama olarak yürürlüğe kondu. Uygulama işyerlerinin en az dört hafta boyunca kapalı kalması ve çalışma sürelerinin durdurulması halinde, işçinin günlük ortalama kazancının %60'ının devlet tarafından ödenmesi şeklinde gerçekleştirildi. 2020 Mart'ından itibaren uygulanan kısa çalışma ödeneği Cumhurbaşkanlığı kararlarıyla birden çok defa uzatılarak 2021 Haziran'ına kadar devam etti. Resmî açıklamaya göre bu süreçte 506 bin 624 firmadan 3 milyon 773 bin çalışan kısa çalışma ödeneğinden faydalandı ve toplamda 36 milyar TL ödeme yapıldı (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2021).

Diğer yandan kısa çalışma ödeneği, Türkiye'de zaten yüksek olan kayıt dışı istihdamı kapsamadı. TÜİK hesaplamalarına göre 2022'nin ikinci çeyreğinde kayıt dışı çalışanların oranı %28. Bu da kabaca on çalışandan üçünün kayıt dışı olması; özlük haklarının ve sendikal haklarının olma-

**Çalışma hayatı
temel göstergeleri
→ s.32-33**

ması anlamına gelir. Kayıt dışı çalışmanın özellikle tarım ve imalat sektörlerinde yoğunlaştığı; ayrıca göçmen işgücünün bunda önemli bir paya sahip olduğu biliniyor. Kayıt dışı çalışma kısa vadede işletmelere maddi anlamda fayda sağlarken uzun vadede kronik işsizlik ve işgücü niteliği sorunlarını derinleştiriyor. 2021'de iş aramak ve işsizlik ödeneğinden faydalanmak üzere İŞKUR'da kaydı bulunan kişi sayısı 3 milyon 171 bin. Salgınla birlikte 2020'de kayıtlı işsiz sayısının düşmesi, işten çıkarmayı önleyici politikalar kadar kişilerin belirsizlik ortamın-

Şekil 63. Eğitim Seviyelerine Göre Kayıtlı İşsizler (Milyon kişi, 2017-2021)

Kaynak: İŞKUR İstatistikleri'nden yazar tarafından oluşturulmuştur.

da iş arama motivasyonlarının da azaldığına işaret ediyor. Mevcut tabloda dikkat çekici olan, kayıtlı işsizler arasında yükseköğretim mezunlarının hem istikrarlı artışı hem de salgınla birlikte toplam kayıtlı işsizler arasındaki oranının yükselmesi. Yükseköğretim mezunu kayıtlı işsiz oranı 2020'de %27, bir sonraki yıl %26 oldu.

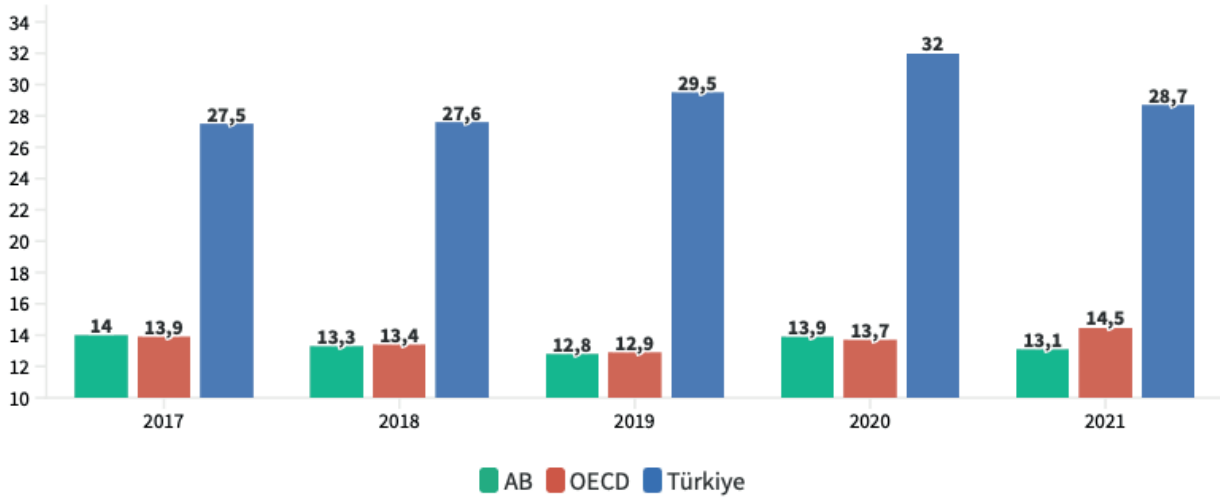
Kayıtlı her dört işsizden birinin yükseköğretim mezunu olması, istihdam piyasalarında yükselen eğitim sermayesini karşılayacak işlerin yaratılmadığının göstergesi. Nitekim İŞKUR'un işbaşı ve mesleki eğitim programları, ağırlıklı olarak tekstil gibi imalat sektörlerine ve hizmet sektörünün alt düzey işlerine odaklanıyor. İŞKUR üzerinden yapılan işe yerleştirmelerde satış elemanı, konfeksiyon işçisi, otelcilik elemanı, güvenlik görevlisi, garson, perakende satış elemanı gibi işlerin ilk sıralarda yer aldığını görüyoruz (İŞKUR, 2021, s. 9). Bu işlerin, yükseköğretim mezunları için maddi kazanç beklentilerinin ve kariyer niyetlerinin altında kalan işler olduğu açık. Bunu doğrulayan bir veri de İŞKUR yoluyla iş bulanlar arasında düşük eğitim sermayesine sahip olanların daha kısa bekleme süresi geçirmesi. İŞKUR'un yıllık istatistiklerine göre ilköğretim mezunlarının %14'ü bir yıl ve daha uzun süre işe girmeyi beklerken bu oran lisans mezunları arasında %26, yüksek lisans mezunları arasında ise %29.

Dolayısıyla, giderek kalabalıklaşan yükseköğretim mezunları için hizmet sektörünün alt tabakaları dı-

şında bir seçenek olmaması, eğitimle çalışma hayatındaki ilişkide derin bir kriz anlamına geliyor. Salgın boyunca, bilhassa üniversite diplomasına sahip genç işgücünün çalışma hayatından en umutsuz kesim olması bu anlamda şaşırtıcı değil. Ücretlileşmeyle işsizlik arasında, yükselen eğitim sermayesine sahip yeni kuşaklar için, niteliklerine uygun ve niteliklerini geliştirmeye yönelik işlerin aktif istihdam politikalarının temel bir parçası olarak yaratılması gerekiyor. Salgınla birlikte açığa çıkan ve salgın sonrasında toplumu bekleyen en önemli meselelerden biri bu.

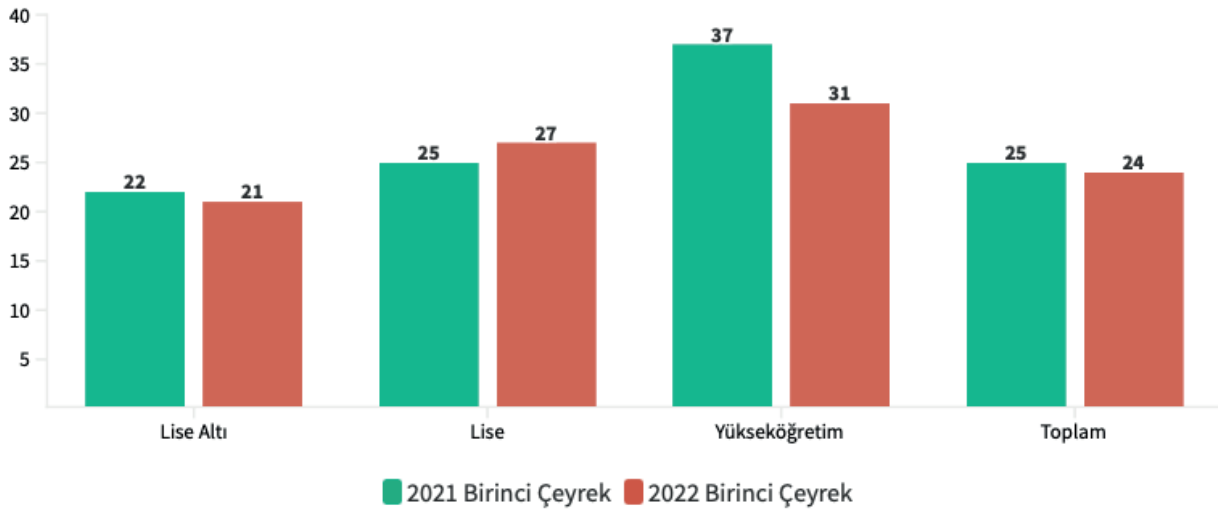
Salgının Gençleri

Çalışma hayatı bağlamında Türkiye'nin önemli bir sorunu aslında çalışma hayatına katılmayan ancak eğitim süreci içinde de olmayan, "ne istihdamda ne eğitimde" (NİNE) olarak tasnif edilen 15-24 yaş arası genç nüfusun akıbeti. Türkiye, OECD ülkeleri arasında NİNE oranı bakımından öteden beri en yüksek ülke. 2017'de %27,5 olan bu oran 2020'de %32'ye yükseldi. Salgının bu anlamda çoklu etkilerini birlikte düşünmek gerekiyor: 2020'de kapatılmayla çalışma hayatının girdiği daralma dönemi gençlerin iş bulma imkan ve arayışlarını kısıtladığı gibi, yükseköğretimde de boş kontenjanlar oluştu. Bunun birinci nedeni elbette salgın şartlarının getirdiği belirsizlik içinde insanların başka bir şehirde üniversite okumanın gerektirdiği riskleri almaktan çekinmesiydi.

Şekil 64. Ne İstihdamda Ne Eğitimde Olan Gençlerin Oranı (15-29 yaş, %, 2017-2021)

Kaynak: Eurostat, OECD, TÜİK İşgücü İstatistikleri'nden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 65. Ne İstihdamda Ne Eğitimde Olan Gençlerin Eğitim Seviyesi (15-24 yaş, %, 2021-2022)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri'nden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ne istihdamda ne eğitimde olan gençlerin cinsiyete göre dağılımı da Türkiye'ye özgü bu sorunun derinliğini ortaya koyuyor. Kadınların istihdama katılımının zaten düşük olduğu bir bağlamda, ne eğitimde ne istihdamda olan genç kadın oranı %44. Yükseköğretimin kadınlara iş bulma noktasında avantaj getirdiğini biliyoruz, buna rağmen önemli sayıda genç kadının lise seviyesinde okulu terk etmek zorunda kalması veya liseden sonra eğitimine devam etme fırsatı bulamaması söz konusu. Eğitimden çalışmaya geçişin aynı zamanda toplumsal bir konum kazanma yolunda önemli bir merhale olduğu hatırlanırsa Türkiye'nin genç kadın nüfusuna yönelik aktif istihdam politikalarını artırması gerektiği açık.

Her durumda, ne istihdamda ne eğitimde olan gençler arasında yükseköğretim mezunları yüksek bir orana sahip görünüyor. Yükseköğretim mezunu NİNE oranı hem 2021 hem 2022'nin birinci çeyreğinde toplamın üstünde seyretti. 2021'nin ilk çeyreğinde eğitim ve çalışma hayatından uzak kalan 15-24 yaş arası gençlerde yükseköğretim mezunu oranı %37 oldu. Yükseköğretim için literatürde teorik yaş aralığının 18-22 olduğunu düşündüğümüzde, diplomalı genç işgücünün iş hayatına katılımının ertelendiğini söylemek gerekiyor. Salgınla birlikte yeterli sayıda ve nitelikte yeni işlerin yaratılamaması en çok üniversite diplomasının geleneksel olarak vadettiği maddi ve sosyal kazanımlara dair ümit ve beklentilerin altını

oyuyor. Bu da toplumsal dünyanın eğitim ekseninde liyakate dayalı işleyişine dair inancı aşındırıyor.

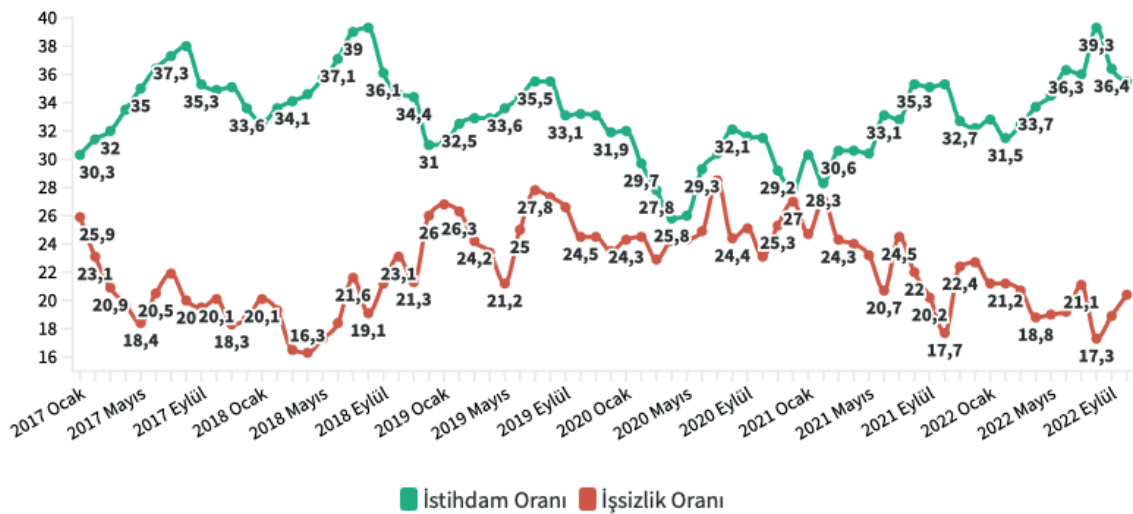
Ne istihdamda ne eğitimde olan gençler konusu Türkiye’de yapılan akademik araştırmalarda yeni yeni gündem olmaya başladığı gibi uluslararası literatürde de artık sıklıkla vurgulanıyor. ILO Ankara ofisinin ne istihdamda ne eğitimde olan 1250 kişilik (250’si göçmen) örneklemle yaptığı araştırmaya göre 15-24 yaş arasındaki gençler, eğitimi bırakma nedeni olarak en çok “okulu sevmedim ve bıraktım” ifadesini tercih ediyor ancak bunun arkasında aslında ailenin maddi durumunun eğitim masraflarını karşılayamaması var (ILO Ankara, 2021, s. 37). Bu da gençlerin daha çok düşük eğitilmiş ve vasıflı olarak düşük seviye işlere mecbur kaldığını ve çalışma hayatına en dezavantajlı şekilde girerek yoksulluk döngüsüne mahkum olduğunu gösteriyor. Nitekim bilhassa düşük sosyo-ekonomik statüden ailelerde eğitime yapılan maddi ve manevi yatırımın anlamlı ve verimli bir dönüşü olmayacağı yönünde bir kanatın bu durumu pekiştirdiğini görüyoruz.

Aynı araştırmaya göre gençler müthiş bir belirsizlik zemininde bulunuyor. %74’ü eğitimi bıraktıktan sonra ücretli bir işe girmediği gibi girenlerin de işleri sürekli ve güvenceli değil (ILO Ankara, 2021, s. 47). Yukarıda İŞKUR’a kayıtlı işsiz verilerinde yükseköğretim mezunlarının oranının arttığını tartışmıştık. ILO araştırmasına göre NİNE kapsamına giren gençlerin %82’si İŞKUR’a “işsiz” olarak kayıtlı olduğunu ifade ediyor. Gençlerin çevreden duyduğu ve işe giriş süreçlerine dair edindikleri olumsuz dene-

yimler heveslerini kırdığı gibi üniversite mezunları da İŞKUR’u kendi niteliklerine uygun iş bulma anlamında yetersiz görüyor. Bunun sonucunda gelir kaynağı bakımından büyük oranda ailenin gelirin bağlı olan; aile dar gelir grubunda olduğu takdirde ise içinden çıkılmaz bir sarmala hapsolan bir genç kitlesi olduğunu göz ardı etmek mümkün değil.

Ne istihdamda ne eğitimde olan gençlerin İŞKUR, STK’lar ve yerel yönetimlerin sunduğu meslek kazandırma kurslarını ve işbaşı eğitimlerini işlevsel ve katılmaya değer bulmadığını söylemek mümkün. Çünkü ILO araştırmasında gençlerin %90’ı böyle bir kursa katılmadığını ifade ediyor (ILO Ankara, 2021, s. 40). Salgın şartlarında hastalık riskiyle bu tür programlara katılmaktan çekinme gibi bir neden baskın olsa da iş bulma ümidinin düşüklüğü de yapısal bir sorun olarak bu çekingen tavırda oldukça etkili. Ayrıca sendikaların, işveren gruplarının, ticaret ve sanayi odalarının genç işgücüne yönelik beceri geliştirme ve kariyer planlama programlarının yetersizliğinden bahsetmek gerekiyor. Gençler arasında hükümetin ve genel anlamda kamu kurumlarının iş geliştirmek ya da iş kurmak için kredi ve hibe desteğini artırma gibi bahislerde daha etkin olması yönünde bir beklenti var.

Sonuçta mesele eğitimle çalışma hayatı arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesine geliyor. TÜİK verilerine göre 15-24 yaş arası nüfusun istihdam oranı 2020’nin Mart-Nisan aylarında %25’e inse de akabinde görece hep yükseldi ve 2022 Ekim’inde %35’e çıktı. Aynı yaş grubunda işsizlik oranı da %28’den

Şekil 66. Genç Nüfusun Aylık İstihdam ve İşsizlik Oranı (15-24 yaş, %, 2017-2022)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri'nden yazar tarafından oluşturulmuştur.

%20'ye indi. Bu yine hayli yüksek bir işsizlik oranı olsa da salgın boyunca durumun daha kötü gitmediğini ifade ediyor. Yine İŞKUR verilerine göre 2021'de toplam 461 bin 671 kişi mesleki eğitim kurslarına ve işbaşı eğitimlerine katıldı. Ancak toplum genelinde yükseköğretime erişim genişledikçe ve yükseköğretim mezunu işgücünün oranı arttıkça bu tür makro sayıların giderek anlam kaybı yaşayacağını düşünmek mümkün. Yükseköğretimi değerli ve cazip kılan çalışma hayatındaki karşılıklarının giderek eridiği güncel dönemde eğitimle istihdam arasında daha verimli köprüler kurmak gerektiği açık.

Mesleki Hiyerarşinin Yeni Tezahürleri

Salgınla birlikte meslekler arasında eğitim, kazanç ve statü temelinde oluşan hiyerarşinin bütün çıplaklığıyla açığa çıktığını gördük. Kasiyer, hamal, kurye, postacı, şoför, nakliyecisi, çöpçü gibi nitelik gerektirmeyen meslekler bütün toplumun kapandığı dönemlerde hastalık kapma riskiyle baş başa çalışmak zorunda kaldı. Toplumda ekseriyetle fiziki ve sosyal anlamda "kirli iş" olarak görülen bu meslekler (Sever & Özdemir, 2022), salgın sürecinde aynı zamanda hastalığa en açık ve yakın meslekler haline geldi. İnsanların gıda ve temizlik gibi en temel ihtiyaçlarını temin eden bu işlere literatürde sıklıkla "vasıfsız" (*unskilled*) işler denmesi de bu bağlamda tartışmaya açıldı. Vasıfsız ama vazgeçilemez önemde olan bu işlerde çalışanların zaten yoğun olan stres düzeyi, işten çıkarılma korkusu, hastalık riskiyle mücadele stratejileri ve asgari ücretle geçinme mücadelesi bir araya gelince olumsuz bir kümülatif etki getirdi.

"Vasıfsız" denilen hayati öneme sahip işlerde çalışanların önemli bir mahrumiyeti virüs ve virüsten korunma yollarına dair teknik bilgiye herkes kadar erişebilir olmalarıydı. Bir diğer ifadeyle, bir kasiyer virüs taşıyan kişilerle ortalama olarak belki bir hemşireden daha çok temas etmek zorunda kalsa da bir hemşire, hele de bir hekim kadar virüse karşı bireysel önlem alma imkan ve ihtimaline sahip olmadı. Bununla birlikte sağlık çalışanlarının bilhassa 2020'de öne çıkan çalışma şartları takdir topladı. Sağlık çalışanları birçok ülkede olduğu Türkiye'de de alkışlandı. Ancak sağlık kadar gıda, güvenlik, ulaşım, altyapı gibi sektörlerde olup da evden çalışama-

yan herkesin bu süreçte kırılgan ama hayati bir hat oluşturduğunu söylemek gerekiyor.

Gündelik temizlikçiler, bakıcılar, son ütücüler, madden işçileri bu süreçte hastalık riskiyle yoğun şekilde karşılaştı veya işini sürdüremez hale geldi (Güler, 2021). Bu noktada çalışma hayatının aile, eğitim ve konut gibi temel sosyal olgularla iç içe geçtiğini de hatırlamak gerekir. Çalışmak zorunda olduğu için evdeki çocuğuna bakım sağlayamayan, hastalanmaktan çok işini kaybetme korkusuyla virüsten çekinen, tek seferde çok sayıda gıda ve temizlik ürünü stoklayamayan, yaşlı anne ve babasını izole edecek bir odası olmayan dar gelirli çalışanlar bu süreçten en çok etkilenenler oldu. Dolayısıyla salgın sadece tıbbi bir şey olarak yaşanmadı; mevcut eşitsizliklerin işsizlik, geçim darlığı ve haysiyet aşınması olarak bilfiil yaşanmasını da beraberinde getirdi.

Elbette uzaktan çalışma yaygınlaştı. Uzaktan çalışmayı (*remote work, telework*) işyeri dışında bir mekandan ve çoğunlukla evden, elektronik cihazlar ve dijital altyapı sayesinde işin gerekliliklerini yerine getirme süreci olarak tanımlamak mümkün. Bilhassa bilgi ve iletişim, finans ve bankacılık, eğitim ve araştırma, medya gibi sektörler buna elverişli olduğu için hızla kabul gördü. Uzaktan çalışma, Ağustos 2020'de Cumhurbaşkanlığı Genelgesi'yle kamuda da etkin hale geldi. Ancak bilhassa özel sektör çalışanları için uzaktan veya evden çalışma mesai sürelerinin uzamasını beraberinde getirdi. Çalışanların dijital kontrolünü ve mesai takibini mümkün kılan yazılımlar sayesinde işverenler ve yöneticiler uzaktan çalışmayı tercih eder hale geldiler. Ayrıca ofiste çalışmanın ulaşım, beslenme, enerji sarfiyatı bakımlarından yükü işveren için azaldı. Dolayısıyla uzaktan çalışma çelişkili dinamikleri beraberinde getirdi; bilhassa eğitimde ve üniversitede yüz yüze iletişimin, akran öğrenmesinin ve yerinde öğrenmenin vazgeçilemez olduğunu gördük.

Artık Tartışılan Bir Meslek: Hekimlik

Salgınla birlikte en çok tartışılan meslek grubu şüphesiz hekimler oldu. Salgın bu muteber meslekle ilgili temelde üç boyutta etki yaptı. Birincisi, virüsle insanlık arasındaki ilişkinin savaş nosyonu

üzerinden tanımlanmasıyla hekimler ön cephede mücadele veren fedakar uzmanlar olarak öne çıktı. Gerçekten de bilhassa en sıkı kapanma kurallarının uygulandığı ve en yoğun vakaların görüldüğü 2020 yılı boyunca hekimlerin kendi ailelerinden feragat ederek çalıştıklarını gördük. Bununla birlikte, hem salgının hem de virüsle mücadelenin yetkililer tarafından tıbbileştirilmiş bir düzleme indirgenmesi, başımıza gelen felakete dair bilgi alma ve yorumlama ihtiyacımızı hekimlerle giderme eğilimimizi

**Sağlık sistemi
analizi
→ s.56**

de güçlendirdi. Televizyonda kendi alt alanlarının uzmanı olan hekimler sıklıkla yeni gelişmelerden bahsettiği gibi sosyal medyanın kaotik

ve denetimsiz dünyasında da irili ufaklı hekim hesapları herkesin takibine girdi. Hatta öyle ki virüsün yapısı, ilaç tedavisi, aşı çalışmaları ve firmaları, salgının ne zaman biteceği gibi konularda farklı alan ve ülkelerden hekimlerin kanaatlerinin birbiriyle örtüşmeyebileceğine ve çelişebileceğine şahit olduk. Salgın bu anlamda tıbbi bilginin içini dışına çıkardı; hekimlere daha çok kulak verdik ama tam da bu nedenle aynı zamanda bu meslek grubunun uzmanlık bilgisine dair daha dikkatli olma yönünde bir yatkınlık toplumda yaygınlaştı.

Salgının tıp mesleğine ikinci bir etkisi, hekimlerin çalışma şartlarının çelişkili yapısını gün yüzüne çıkarmak oldu. Gerçekten de Türkiye’de birçok benzer ülkeye göre daha az ölüm yaşandıysa bunun bir nedeni sağlık sisteminin yatak, cihaz vs. gibi unsurlar bakımından görece güçlü altyapısı; diğer nedeni de hekimlerin ve sağlık çalışanlarının aşırı yoğun çalışma temposuna normal denilen zamanlarda zaten yatkın olmasıydı. Salgın şunu ifşa etti: Türkiye’de sağlık hizmetlerine yönelik toplumsal talep ile sağlık hizmeti sunanların iş kapasitesi arasında bir asimetri var. Salgından önce, 2019 yılında yılda ortalama kişi başı hekime müracaat sayısı 9,8 iken 2020’de 7,2 oldu. Bu, bütün OECD ülkelerinin üstünde bir seviye (OECD ortalaması 6,6). Diğer yandan bin kişiye düşen hekim sayısı 2 olan Türkiye bu göstergede ise birçok bütün OECD ülkelerinin gerisinde kaldı (OECD ortalaması 3,6). Bu asimetri, tıp mesleğinin içsel iş bölümünde hem kıdem hem branş bakımından eşitsiz gelişen iş yükü dağılımıyla da derinleşiyor. Salgın bu anlamda hekimlerin meslekleriyle olan yorucu ilişkisini hızlandırdı ve salgının ilk dönemindeki kolektif vazife hissi zamanla rutin-

leştikçe, öteden beri ağırlaşan bir yük olarak hissettiği mesleğiyle ilişkisini gözden geçirme eğilimi hekimler arasında yaygınlaştı (Altınışik Ergur vd., 2021).

Salgın sürecinde hekimlik mesleğinde öne çıkan üçüncü gelişme, 2021 sonlarında yaşanan sendikalaşma oldu. Esasen hekimlerin üye olduğu sendikalar öteden beri vardı ancak güncel dönemde üç sendika; Hekim-Sen, Tabip-Sen ve Hekim Birliği hızlı artan üye sayısı ve kamusal görünürlük açısından öne çıktı. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın sendika verilerine göre bu üç sendikanın toplam üye sayısı 30 bini geçmiş durumda. Bu da mevcut 160 bini aşkın hekim içinde anlamlı bir orana tekabül ediyor. Üç sendika salgın döneminde hekimlerin maaş seviyesi, şiddet olayları, çalışma şartları başta olmak üzere meslek sorunlarına dair ortak eylem ve söylemler geliştirdi; bilhassa 2022’nin Ocak ayından itibaren iş bırakma eylemleri düzenledi. Bu üç sendikanın bir diğer özelliği ise bilhassa ideolojik tarafı mesleği gölgede bırakan Türk Tabipler Birliği gibi daha yerleşik oluşumlara mesafeli tavırları ve meslek sorunlarını merkeze almalarıydı. Bu da meslek mensuplarının siyasi aktör rolüne bürünmeyi bırakıp kendi mesleki şartlarını gündemine alması bakımından önemli. Sağlık Bakanı Fahrettin Koca bu süreçte hem sağlıkta şiddet hem maaş konularında birçok açıklama ve reform vaadinde bulundu; ilgili ve aktif bir görüntü verdi. Nitekim Mayıs-Eylül arasında yapılan kanun düzenlemeleriyle sağlık çalışanlarına yönelik şiddet eylemleri tutuklu yargılama gerekçesi sayılarak katalog suçlar arasına alındı; tıbbi hata (malpraktis) nedeniyle açılan davalarda kasıt olmadığı takdirde tazminatı devletin üstlenmesine karar verildi ve son olarak hekim maaşları sabit ek ödeme yoluyla iyileştirildi.

Bütün bunlar salgının, tıp mesleğinde öteden beri yaşanan ücretlileşme dinamiğiyle biriken sorunlar için katalizör olduğunu; bir anlamda sorunları aşıkarak kılıp tartışmaya açık hale getirdiğini gösteriyor. Hekimlerin mesleki sorun ve taleplerini sendikal mücadele yoluyla kamusal otorite ve statüsünün artık işlemediğinin işareti. Hükümetin düzenlemeleri bilhassa maaş konusunda mesleğin aşınan toplumsal konumuna kısa vadede tampon yapmış görünüyor. Ancak sağlık hizmeti talebiyle kapasite arasındaki asimetri, sağlık hizmeti alanların beklentisi ve ifade şemalarıyla sağlık meslekleri mensuplarının yerleşik eylem şemaları arasındaki uyumsuz-

luk, ayrıca sağlık hizmetlerinde bilhassa acil servisin kullanımı söz konusu olduğunda verimsizlik ve maliyet gibi meseleler çözülmüş değil. Bu bağlamda salgının hekimlik mesleğinin içsel yapılarını ve çelişkilerini belki ilk defa bu kadar görünür ve tartışılır kılmasını, meslek-toplum ilişkisini daha şeffaf, katılımcı ve ortak fayda temelinde düşünmek için fırsat olarak görmek gerekiyor. Buna mesleğin geçmişinde köklenen kapalılık, hiyerarşi ve imtiyaz odaklı mesleki yatkınlıkların ne kadar elvereceği ise şüpheli. Eve kapanmaların bittiği günümüzde mesleklerin yapı ve işleyişlerine dair kamusal tartışma ortamının hem mesleğin kendisi hem sağlık temelli refahın topluma yayılması adına tekrar kapanması şart.

Sonuç: Dönüşüm Hızlanıyor

Salgınla birlikte çalışma hayatının dönüşümü hem hızlandı hem de kriz içinde olan sivri tarafları açığa çıktı. İşsizlik ve istihdam meselesi bilhassa eğitimli genç kuşaklar söz konusu olduğunda alarm veriyor. Bu açıkça, diplomanın toplumsal değeri aşınmasının, diploma sahibi sayısının çok olmasından kaynaklanmadığını, iş ve istihdam piyasalarının diplomalı genç nüfusu çekecek sayıda ve nitelikte konum üretmemesinden kaynaklandığını gösteriyor. Salgınla birlikte hem iş bulmaya hem eğitim almaya dair inanç ve hevesler toplum genelinde zayıfladıysa bu, salgının aslında yapısal bir durumu hızlandırmasından başka bir şey değil.

Meslekler arasında itibar farkları ve simgesel hiyerarşi toplumda bir çırpıda değişecek bir şey değildir. Mesleklerin itibarı ve konumu uzun tarihsel süreçlerde köklendiği oranda uzun vadeli bir değişim

gerektirir. Ancak salgın gibi akut bir toplumsal kriz ortamında mesleklerin birbirlerinden farkları çıplak ve keskin şekilde açığa çıkar. Kapanma boyunca toplumsal hayatı ayakta tutan mesleklerin “kirli iş” olarak görülen, “vasıfsız” olarak tanımlanan, asgari ücretle çalışılan işler olduğunu gördük. Ancak bu mesleklere ve iş kollarına yönelik çalışma şartlarından ücret seviyesine önemli bir reform veya politika düşünülmeydi. Bilakis, emeğin GSYH payı giderek azaldığı gibi mevcut ekonomik gidişat emek-yoğun sektörlerde çalışanların kazançlarının zayıflamasını beraberinde getiriyor.

Buna karşılık üst düzey profesyonel meslekler de yoğun bir sıranma içinde. Sadece hekimlik değil, avukatlık, mühendislik, akademisyenlik gibi işler de ücret kaybı, statü kaybı ve kimlik aşınması süreçlerinin içinden geçiyor. Bu mesleklerin demografik profili çeşitlendikçe ve aslında geniş halk kitlelerinden yeni kuşaklar bu mesleklere daha baskın şekilde girdikçe ironik olarak mesleğin geleneksel avantajları da işverenler ve yöneticiler lehine değişiyor. Nitekim hekimlik salgın boyunca hem çok değer gören hem de çalışma şartları bakımından içinde bulunduğu zorluklara karşı kolektif tepki geliştiren bir meslek oldu.

Nihayetinde Türkiye artık sadece işsizliği nasıl azaltacağını değil, istihdam ve meslek piyasalarını yükselen eğitim sermayesine uygun hale nasıl getireceğini de bulmak zorunda. Ücretli emeğin değerine dair temel bir tartışmanın yanı sıra artık eğitimli emeğin; üst düzey mesleklerin toplumdaki yerinin ne olacağını da yeniden düşünmek zorundayız. Emeğin, zanaatın, uzmanlığın ve mesleki hünerin kamusal faydasını ve toplumsal getirilerini adalet ve hakkaniyet temelinde yeniden tanımlama vazifesi, salgının siyaset yapıcılara, sermaye sahiplerine ve araştırmacılara hatırlattığı temel vazifelerden biri.

Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Eşitsizlikler

Lütfi Sunar

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

Sosyo-ekonomik eşitsizlikler modern toplumun çok önemli bir meselesidir. Bu bağlamda eşitsizlik tartışmaları hiç bitmez ve her dönemde yenilenecek gündemdeki yerini korumaya devam eder (bkz. Sunar & Güneş, 2020). Türkiye, küresel raporlarda eşitsiz gelişen bir ülke olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye toplumunun görünümünü ve salgın sonrası toplumun biçimlenişini anlamak için sosyo-ekonomik eşitsizlikleri analiz etmek ciddi derecede önemlidir.

Sosyolojinin temel çalışma başlıklarından olan toplumsal eşitsizlik pek çok sosyal olgu ve meseleyle yakından ilişkilidir. Günümüzde sosyo-ekonomik eşitsizlik ile toplumsal sorunlar arasındaki ilişkiyi ortaya koyan önemli tartışmalar ve çok sayıda araştırma yapılıyor. Öte yandan 2020 yılından itibaren dünyayı ve Türkiye’yi etkisi altına alan küresel salgının en önemli ve birincil etkisinin sosyo-ekonomik eşitsizlikleri artırmak ve toplumsal dengeyi sarsmak olduğu da sıklıkla dile getiriliyor. Bu analiz yazısında dünyada ve Türkiye’de sosyo-ekonomik eşitsizlikler, gelir, servet ve çalışma biçimleri kapsamında irdelenecektir. Bu analiz üzerinden gelir eşitsizliğinin toplumsal yapıya ve meselelere yansımaları da ortaya konulacaktır.

Dünyada Gelir Eşitsizliği

19. yüzyılda kapitalizmin egemen hale gelmesiyle birlikte zirveye çıkan sosyo-ekonomik eşitsizlikler İkinci Dünya Savaşı sonrasında refah devleti uygulamala-

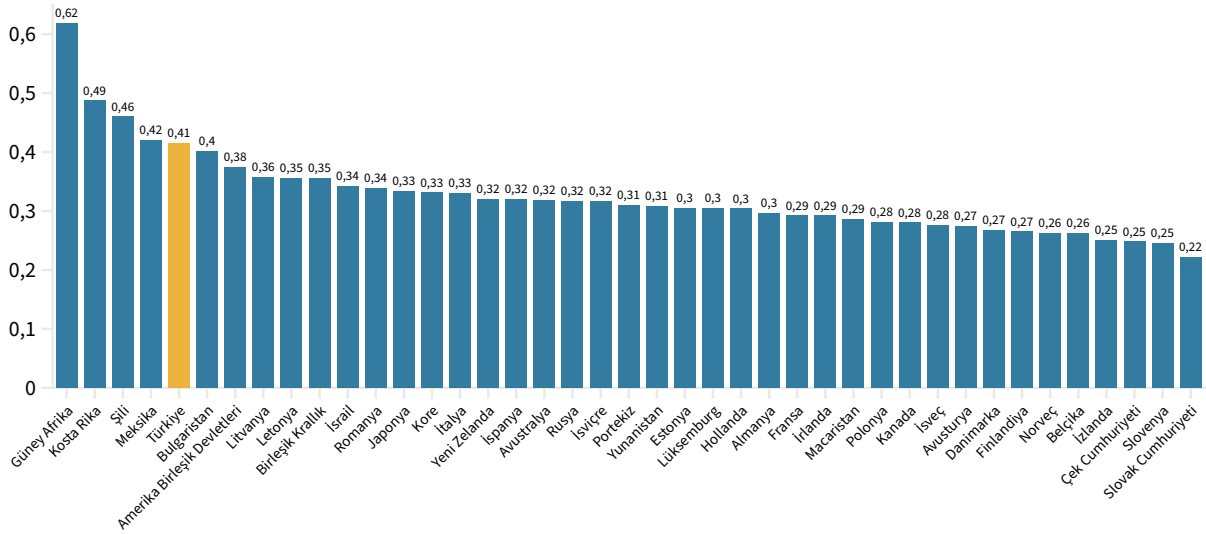
riyla azalsa da 1970’lerden sonra uygulanmaya başlanan neoliberal iktisat politikalarıyla tekrar yükselişe geçmiştir. İtalyan istatistikçi Corrado Gini tarafından 1912 yılında geliştirilen eşitsizliğin ölçümünde kullanılan Gini katsayısı ve Kuznets’in (1955) iktisadi büyüme ve gelir eşitsizliği üzerinden geliştirdiği Ters-U hipotezi gelir eşitsizliği araştırmaları için temel teşkil eder. Bu tartışmalar 1980’lerden sonra yeni iktisadi politikalar ile yeniden biçimlenen eşitsizliklerle ampirik olarak genişledi. Günümüzde kapsamlı veri setleri üzerinden gelir eşitsizliği alanında önemli çalışmalar yapılıyor. Bu çalışmalar eşitsizliklerdeki temel sorunun kalkınma, nüfus ya da büyümeden ziyade küresel ve ulusal gelir dağılımı ve çalışma hayatındaki köklü değişikliklerle ilişkili olduğunu ortaya koyuyor.

Sosyo-ekonomik eşitsizlikler son yıllarda olağanüstü bir artış seyrine sahip. Dünya Bankası, OECD, ILO, World Inequalities Database ve Oxfam gibi uluslararası kuruluşların ve çok sayıda uluslararası örgütün veriler ve araştırmalar çerçevesinde açıkladığı üzere gelir ve servet eşitsizlikleri küresel düzeyde artış eğiliminde. Günümüzde sosyo-ekonomik eşitsizliklerle ilgili araştırmalar temelde üç alana odaklanıyor: 1) En tepede yer alan küçük (genellikle %10 ve %1’lik) ve en alttaki grupların gelir ve servetten aldığı payların ve oranların değişimi (Alvaredo vd., 2019; Milanovic, 2018; Credit Suisse, 2022; Andrew, 2019; Stiglitz, 2016; Collins, Ocampo & Paslaski, 2020); 2) Sosyal transferler yoluyla en alttaki gruplarda yaşanan iyileşme ve mutlak yoksulluğun azalması (UNDP, 2020; Alvaredo vd., 2019) 3) Orta sınıfların gelir ve servet bölüşümünde yaşadıkları dezavantajlar ve konum kayıpları (OECD, 2022; ILO, 2022; Sunar & Akkuş Güvendi, 2020).

Küreselleşme ile başlayan en üst gelir gruplarının gelir ve servetten aldıkları payın katlanarak artması durumu 2020 yılından itibaren küresel salgın süreciyle birlikte hızlanarak arttı. Alvaredo ve arkadaşları (2013) 1900-2010 döneminde birçok yüksek gelirli ülkede en üst %1'e tekabül eden gelir grubu payının iki katına çıktığını göstermektedir. Piketty (2014) ise gelirdeki artıştan ziyade uzun vadeli analizler için servetteki artışın daha doğru bir gösterge olacağını düşünmektedir. Piketty'nin verilerini kullanan Jones (2014) günümüzde servet eşitsizliğinin gelir eşitsizliğinden daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Servet eşitsizliği aynı zamanda gelirdeki eşitsizliği de artıran bir etkidir.

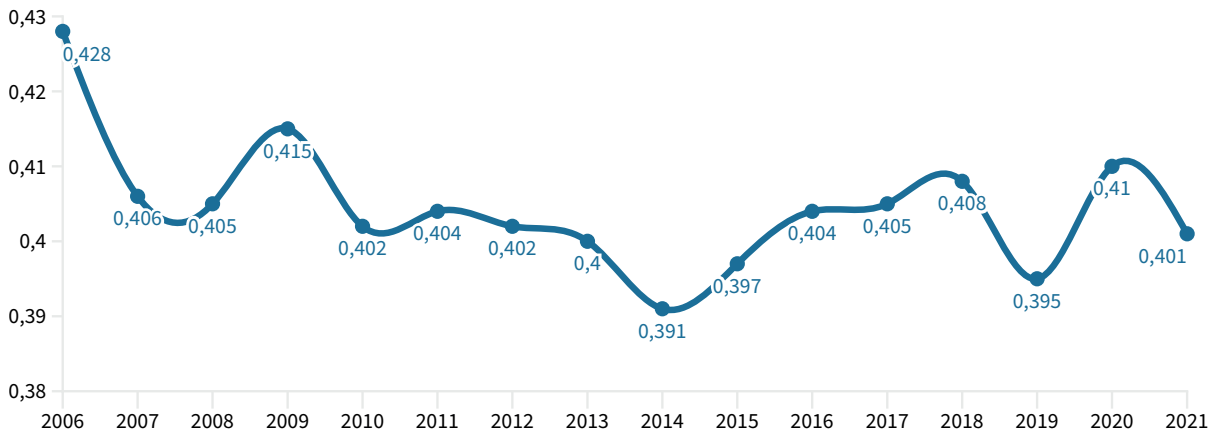
Türkiye'de Gelir Eşitsizliği

Dünyadaki tartışmaların seyri ve derinliğiyle orantılı olmasa da Türkiye'de de gelir dağılımında eşitsizliğin yüksek olduğu görülüyor. Gelir eşitsizliğini ölçen en temel ölçüm yöntemlerinden biri olan Gini katsayısına göre Türkiye, OECD ülkeleri içerisinde en eşitsiz üçüncü ülke konumunda (OECD, 2022). Türkiye'de veri eksikliğinden ötürü tepedeki ve alttaki daha küçük gruplar için uzun dönemli analizler yapılamasa da gelir ve servetin tepeye doğru yığıldığına dair veriler bulunuyor.

Şekil 67. Ülkelerin Gini Katsayıları (2021)

Kaynak: OECD, 2022

Şekil 68. Türkiye'de Gini Katsayısının Değişimi

Kaynak: TÜİK ve World Inequality Database, 2021

Türkiye’de 1990’larda hayli yüksek seyreden eşitsizlikler 2000’li yılların ilk yarısında hızla düşmüş, ekonomik durgunluğun yaşandığı 2008 krizinin etkisiyle 2009’da yükselmiş ve akabinde 2014 yılında kadar düşüş göstermiştir. 2014 sonrasında hızlı bir yükselme göze çarpmaktadır. Grafikte görülebileceği üzere Türkiye ekonomisindeki dalgalanmalar gelir eşitsizliğine de yansımaktadır. Bu anlamda iktisadi ve siyasal krizlerin olumsuz etkileri görülmektedir. 2020 yılında küresel salgının etkisiyle yükselen eşitsizlik katsayısı, akabinde takip edilen sosyal politikalar aracılığıyla bir düşüş eğilimine girmiştir. Ancak Türkiye’nin, Gini katsayısıyla yüksek eşitsizlik düzeyini koruduğu görülüyor.

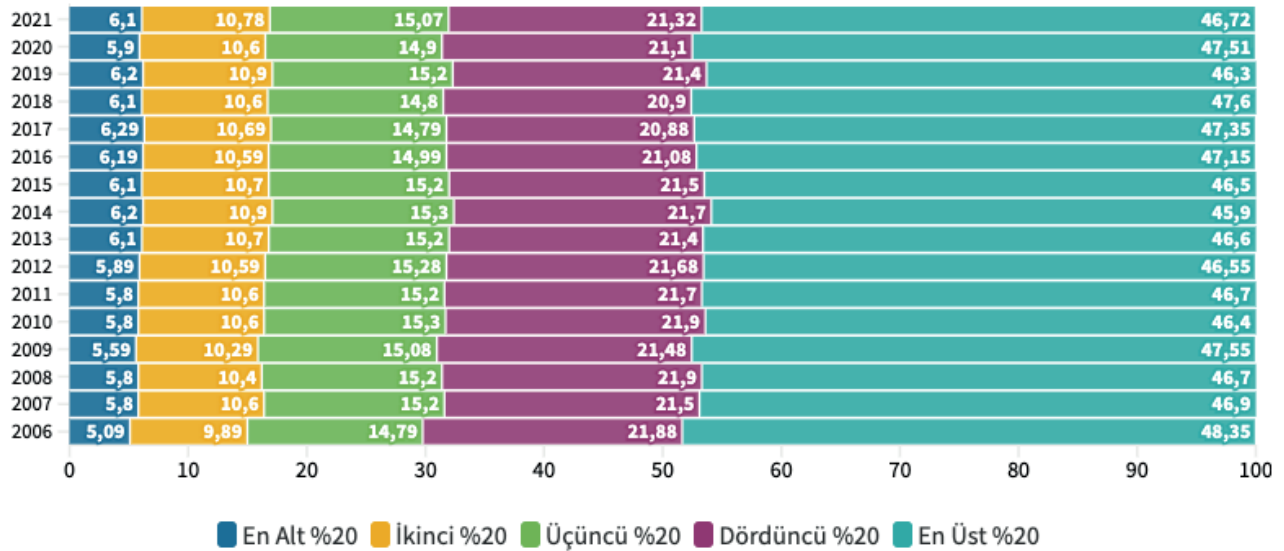
Gelirin Dağılımı

Bireysel gelir dağılımı, elde edilen gelirin bireyler, hanehalkı ve sosyal gruplar arasındaki bölüşümünü, yani gelirin bir ülkede yaşayan insanlar arasında nasıl paylaşıldığını ifade eder. Türkiye’de gelir dağılımı konusunda yapılan çalışmalara ait veriler, gelir eşitsizliği hakkında genel bir bilgi verse de yöntem ve kapsam açısından önemli farklılıklara sahiptir ve verileri karşılaştırmalı olarak ele almak güçtür. Gelirin ölçülmesinde akla ilk gelen kurumlardan olan Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yapılan çalışmalarda da yöntem sorunu yaşanmaktadır. Nitekim 1987 ve 1994 yıllarında yapılan çalışmalarda gelir olarak milli gelir esas alınırken, 2002 ve sonrasında yapılan ça-

lışmalarda harcanabilir gelirin esas alınması karşılaştırma yaparken karşılaşılan zorluklardandır. Şekil 69, yöntem konusundaki sıkıntılara rağmen Türkiye’de gelir dağılımındaki eşitsizliği göstermektedir.

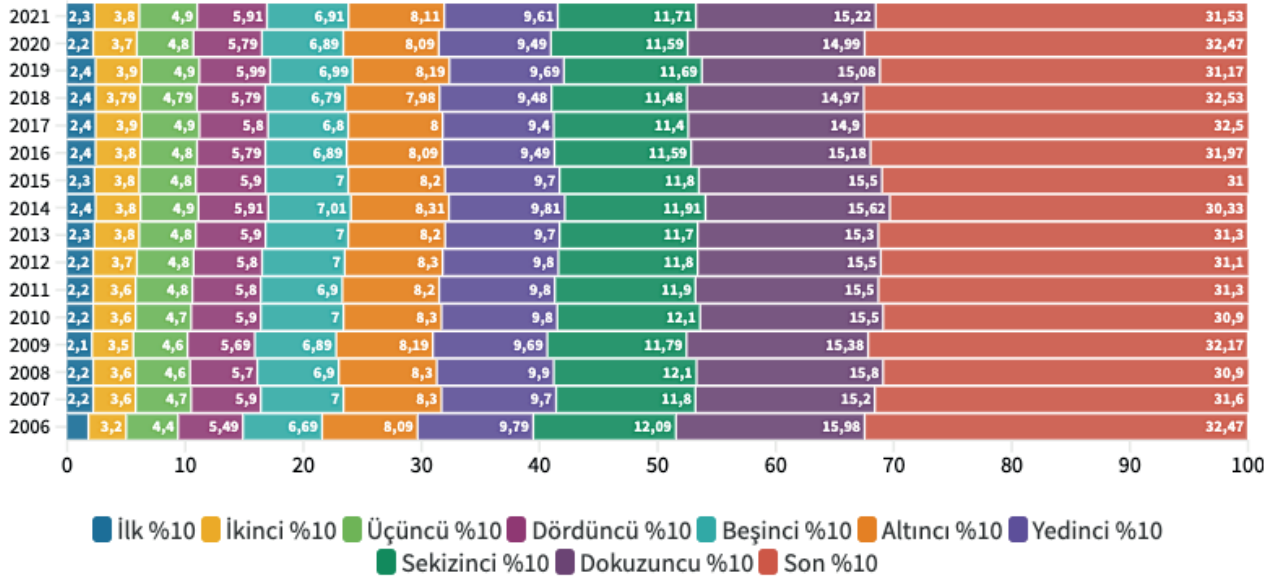
Dönemlere ve %20’lik gelir gruplarının oranlarındaki değişime daha yakından bakıldığında 1963 yılından 1986’ya kadar en yoksul %20’nin payı sürekli azalmış, bu sürede en zengin ve en yoksul gruplar arasındaki fark yirmi bir kata yükselmiştir. 1987 yılında ise en yoksul kesimin payı hızlı bir şekilde artarken en zengin kesimin payı da aynı şekilde düşmüştür. TÜİK tarafından gelir dağılımı verilerinin toplanması için yapılan ilk gelir dağılımı anketleri 1987 yılında uygulamaya başlandı. İlk gelir dağılımı veri setinin sonuçlarına göre en zengin %20’nin milli gelirden aldığı payın en yoksul %20’ye oranı 9,6’ydı. Bu hesaplama göre en zengin %20, milli gelirin neredeyse yarısına sahipti. Bir sonraki araştırma olan 1994 gelir dağılımı araştırmasına göre ise en yoksul %20’nin milli gelirden aldığı pay %4,86’ya gerilerken, en zengin %20’nin aldığı pay %55’e yükselmiştir. Bu oranlar Türkiye’de gelir grupları arasındaki farkın en yüksek olduğu döneme işaret etmektedir.

2001 krizi toplamda hem gelirin hem de gelir grupları arasındaki farkın azalmasına yol açtı. Bu krizden geliri en fazla etkilenen en yüksek %20’lik gelir grubu oldu. Bu sebeple en yüksek ve en düşük gelir gruplarının arasındaki gelir farkı azaldı. 2002 sonrasında 2010’lu yıllara kadar orta gelir gruplarının gelirden payının arttığını görüyoruz. TÜİK verilerine

Şekil 69. Türkiye’de Sıralı %20’lik Gruplar Arasında Yıllık Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirinin Dağılımı (% 2006-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları İstatistikleri

Şekil 70. Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Sıralı %10'luk Gruplar Arasında Yıllık Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirinin Dağılımı (% , 2006-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları İstatistikleri

göre 2010 sonrasında çok hafif azalma ve artmalarla birlikte genel oranın dengelendiği görülüyor. 2010-2012 yılları arasında en zengin %20 ve en yoksul %20'nin oranında önemli bir değişiklik olmadı. 2014 sonrasında özellikle sosyal transferlerin artışı ve asgari ücretlerin enflasyonun üzerinde artması ile birlikte en yoksul yüzde %20'lik dilimde hafif iyileşme oldu. Bu anlamda son yirmi yılda gelir dağılımına %20'lik gelir dilimlerin payı açısından bakıldığında 2010'a kadar orta gelir gruplarının, 2010 sonrasında ise en alt gelir gruplarının payı arttı. En tepedeki grup ise payını önemli ölçüde korudu.

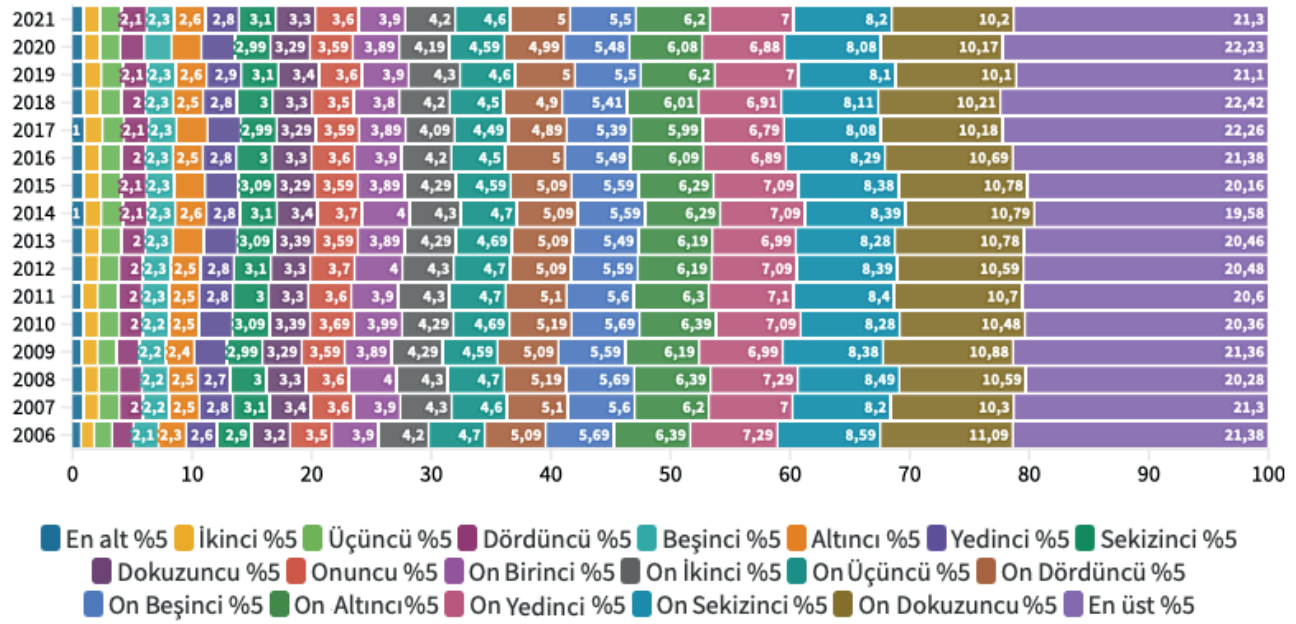
Nüfusun gelirden aldığı payın %20'lik dilimleme yöntemiyle analiz edilmesi gelir eşitsizliğinde meydana gelen değişimi takip etmek açısından önemli bir göstergedir. Daha detaylı bir tablo ortaya çıkarmak ve en alttakiler ile en tepedekiler arasındaki farkı net olarak görebilmek için nüfusu onluk ve beşlik dilimlere ayırmak uygun olabilir. Nitekim dilimler küçüldükçe, gelir eşitsizliğine ilişkin daha çarpıcı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Şekil 71, Türkiye'de 2000 sonrası üst ve alt %10'luk dilimlerin gelirdeki payının oranını gösteriyor. Bu grafikte görüldüğü gibi genel seyir değişmemekle birlikte %10'luk grupların aldıkları paylarda önemli dalgalanmalar söz konusu. En alt grubun gelirden aldığı pay 2006 yılında %1,8 iken bu pay yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artarak 2021 yılında %2,3'e yükselmiştir. En üst gelir grubunun gelirden aldığı pay

ise 2006'dan 2021'e kadar dalgalı bir seyir izlemekle birlikte hep %30'un üzerinde kalmıştır. 2006'da en üst gelir grubu en alt gruptan yaklaşık 18 kat fazla gelir elde ederken bu oran en alttaki grubun gelirinin artması ile düşmüş ve 2021'de yaklaşık 14 kat artık gerçekleşmiştir. Grafikten de görülebileceği üzere en alt gelir gruplarındaki iyileşme yedi, sekiz ve dokuzuncu gelir gruplarının gelirden aldığı payın düşüşüyle dengelenmektedir. Bu anlamda Türkiye'de gelir dağılımının daha fazla bozulmadığı görülmekle birlikte bozuk gelir dağılımının sürdürüldüğü de müşahade edilmektedir.

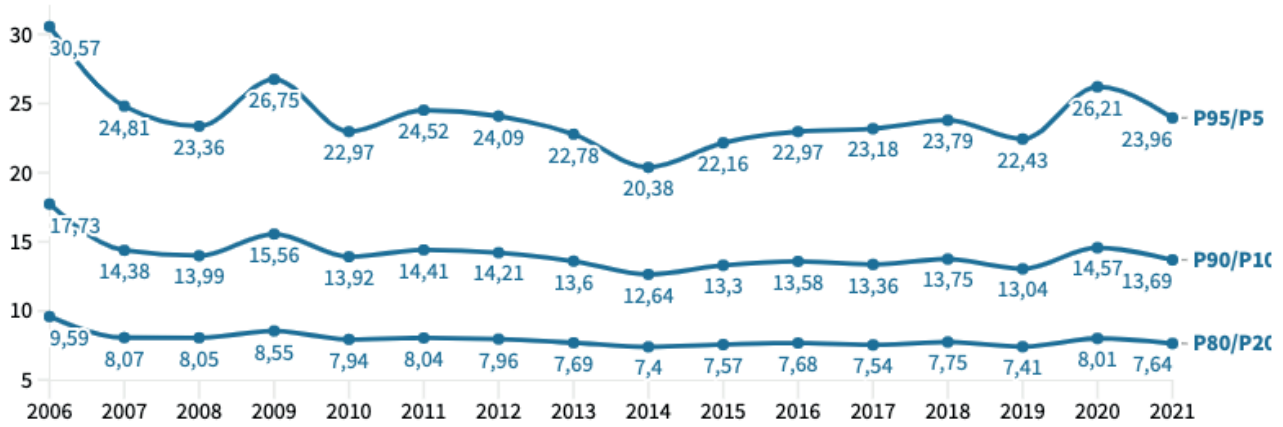
Gelirin dağılımına %5'lik dilimler çerçevesinde baktığımızda detayları daha net bir şekilde görmekteyiz. En alt %5'lik gelir grubunun gelirden aldığı pay 2006 yılında %0,7'den 2021'de %0,9'a yükselirken en üst %5'lik gelir grubunun gelirden aldığı pay 2006 yılından 2021'e sabit kalmıştır. İkinci %5'lik dilimden on birinci %5'lik dilime kadar gelirden alınan pay artarken on üçüncü %5'lik dilimden yirminci %5'lik dilime kadar azalma görülmektedir. İkinci %5'lik dilimden altıncı %5'lik dilime kadar gelirden alınan pay %0,3 artarken en büyük gelir düşüşü %0,9 ile on dokuzuncu %5'lik gelir diliminde gerçekleşmiştir. Aslında bu sayılar gelir dağılımında Türkiye açısından çok küçük bir iyileşmenin yakalandığını göstermektedir.

Eşitsizlikte temel göstergeler
→ s.34-35

Şekil 71. Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Sıralı %5'lik Gruplar Arasında Yıllık Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirinin Dağılımı (% , 2006-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları İstatistikleri

Şekil 72. Türkiye’de En Üst ve En Alt Gelir Gruplarının Gelirden Aldıkları Payların Birbirine Oranları (% , 2006-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları İstatistikleri

Fonksiyonel Gelir Dağılımı

Bireysel gelir dağılımı, üretim sürecinin sonucunda ortaya çıkan fonksiyonel gelir dağılımıyla birlikte belirlenir. Bu nedenle zaman içinde fonksiyonel gelir dağılımında meydana gelen değişimler bireysel gelir dağılımını doğrudan etkiler. Fonksiyonel gelir dağılımı gelirin emek, sermaye, girişimci ve doğal kaynaklar gibi üretim faktörleri arasındaki dağılımıdır. Bir diğer ifadeyle belirli bir dönemde ekonomide ya-

ratılan gelirin, üretim faktörleri yani ücret, faiz, rant ve kâr arasındaki paylaşımını ifade eder. Bu bileşenler gelir eşitsizliğinin kaynaklarının neler olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hanehalkı gelir dağılımı anketlerinde gelirin üretim faktörü sahipleri arasındaki dağılımına ilişkin verileri yayınlayan TÜİK, gelirleri emek gelirleri, gayrimenkul kirası, menkul kıymet gelirleri, müteşebbis gelirleri olarak tasnif etmektedir. Herhangi bir mal ya da üretim faktörü karşılığı olmaksızın yapılan ödemeleri (emekli maaşı, dul, yetim ve engelli aylıkları, burslar vb.) transfer gelirleri adı altında ele almaktadır.

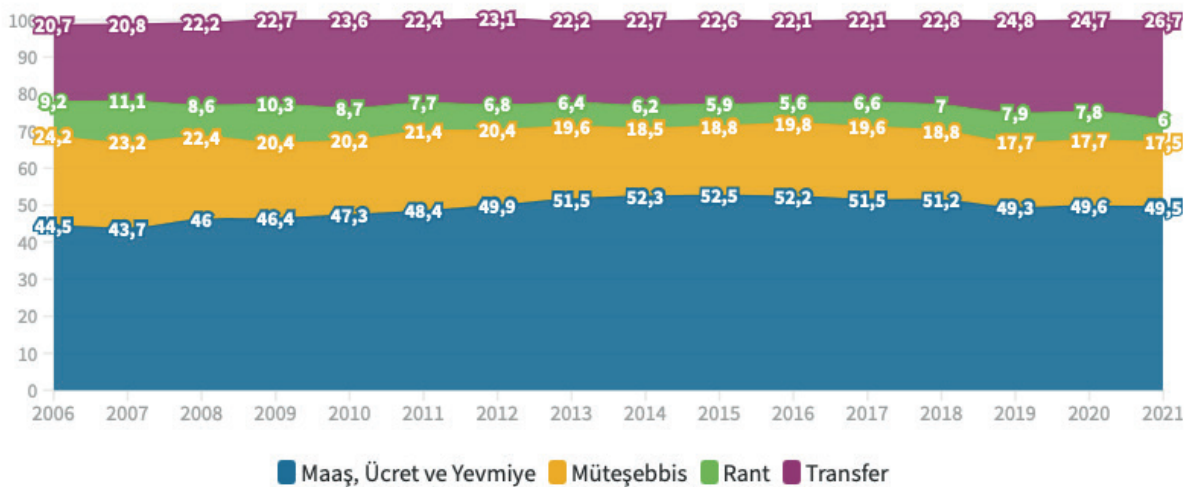
Türkiye’de gelir türlerinin değişimine baktığımızda maaş-ücret ve yevmiye gelirlerinin toplam gelir içindeki payının yükseldiği görülüyor. Şekil 73’te görülebileceği üzere 2006 yılında bu iki gelir türünün gelir içindeki payı toplamda %44,5 iken 2021 yılında %49,5’e yükselmiştir. Aslında bir sonraki grafikte görülen işteki duruma göre nüfusun değişimi verilerine bakıldığında bu yükselişin anlamı daha da açık bir şekilde ortaya çıkıyor. İstihdam edilen nüfusta maaşlı-ücretli ve yevmiyeli bir işte çalışanların oranının belirtilen dönemde %58,9’dan %69,9’a yükseldiğini görüyoruz. Bu veri bize maaşlı-ücretli ve yevmiyeli bir işte çalışan sayısının belirtilen dönemde %10 artmasına karşın bu işlerden elde edilen gelirlerin toplam %5 arttığını gösteriyor. Dolayısıyla ücretlilerin gelirden aldıkları payın aslında düştüğünü de görüyoruz.

Öte yandan müteşebbis gelirlerinin oranının 2006 yılından 2021’e kadar geçen sürede %24,5’ten %17,5’e gerilediğini görüyoruz. Rant gelirlerinin belirtilen dönemde 3,1’den 3,4’e yükseldiğini ve menkul kıymet gelirlerinin de 6,1’den 2,1’e düştüğünü görüyoruz. Bu verileri istihdam edilen nüfustaki kendi hesabına çalışanların ve işverenlerin oranlarıyla birlikte değerlendirmek bize bir görüş kazandıracaktır. İstihdam edilen nüfusta kendi hesabına çalışanların oranı 2006 yılında %22,3 iken 2021 yılında neredeyse 3’te 1 azalarak %16’ya gerilemiştir. Benzer şekilde istihdam edilen nüfusta işverenlerin

oranında da bir düşüş görülüyor. Bu oran 2006 yılında %5,1 iken 2021 yılında 4,6’ya gerilemiştir. Toplamda baktığımızda müteşebbis geliri elde etmesi beklenen kendi hesabına çalışanların ve işverenlerin oranları 2006’dan 2021’e %28’den %20,7’ye düşerek toplam %7,3 gerilerken gelirden aldıkları pay toplamda %6,7 azalmıştır. Dolayısıyla aslında bu grubun sayıca daralmakla birlikte gelirden aldıkları payı korudukları görülüyor.

Ancak gelirin kaynakları bakımından sosyo-ekonomik eşitsizlikte esas etkinin sosyal transferlerde yaşanan değişiklikten kaynaklandığını net bir biçimde görüyoruz. Öyle ki, 2006 yılında sosyal transfer gelirlerinin toplam gelir içindeki payı %17,8 iken 2021 yılında bu oran %6,1 artarak % 23,9’a ulaştı. Bir başka deyişle hanelerarası transferler ve sosyal transferlerin oluşturduğu transfer gelirleri toplam gelirin dörtte birine erişti. Sosyal transferlerde özellikle 2021 yılındaki artış dikkat çekicidir. 2020 yılındaki salgının 2020 yılında sosyo-ekonomik eşitsizliklere olumsuz yansımaları kamu sosyal yardımlarının ve transfer ödemelerinin artırılması ile dengelenmiştir.

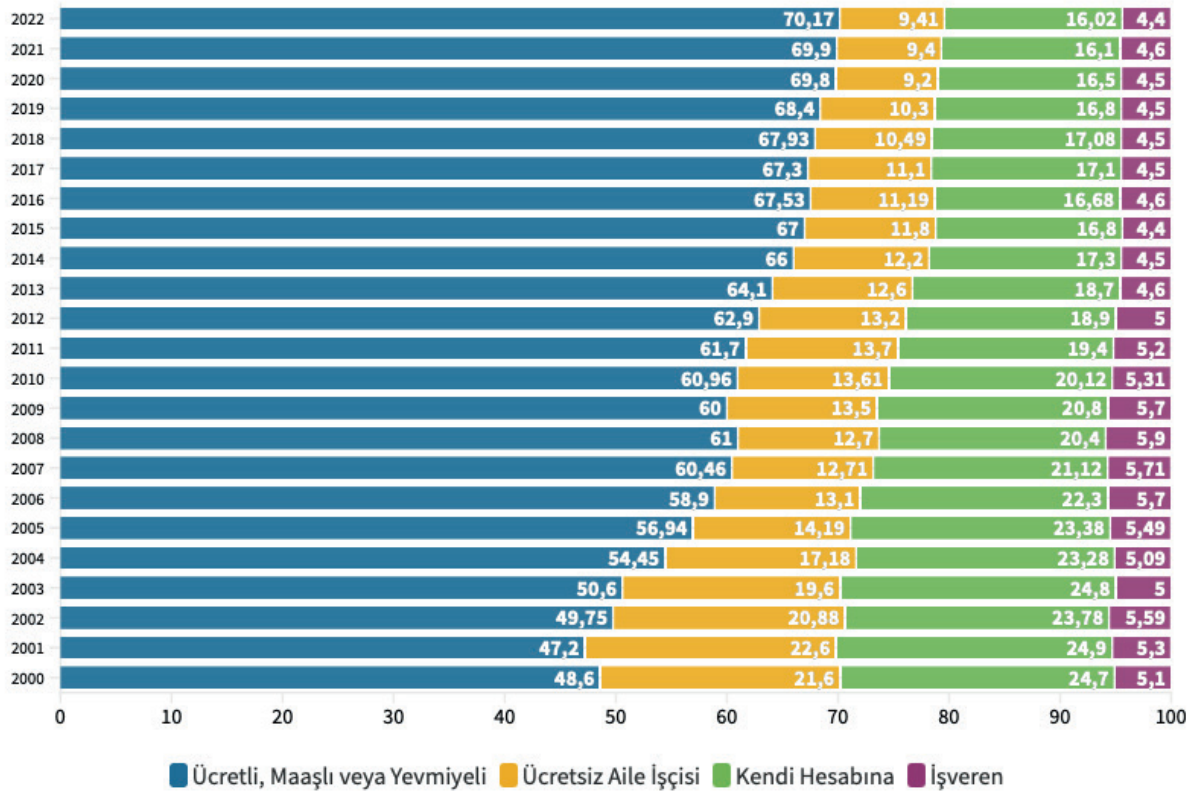
Gelir dağılımının önemli bileşenlerinden birisi ücretlerdir. Aslında yukarıda ele alınan sosyoekonomik eşitsizliklerin görünümünün arkasında ücret politikaları ve işgücünün nitelik farklılaşması yer alıyor. Yukarıdaki tabloda görülebileceği üzere 2012’den 2021’e kadar hanehalkı fertlerinin esas işteki meslek

Şekil 73. Türkiye’de Hanehalkı Harcanabilir Gelirinin Gelir Türlerine Göre Dağılımı (% 2006-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması

Not: Grafikte sosyal transferler ve hanelerarası transferler transfer kategorisinde ve gayrimenkul kira ve menkul kıymet gelirleri de rant kategorisinde birleştirilmiştir.

Şekil 74. Türkiye’de İşgücünün İşteki Duruma Göre Dağılımı (% 2000-2022)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri

Tablo 3. Hanehalkı Fertlerinin Esas İşteki Meslek Gruplarına Göre Yıllık Ortalama Esas İş Gelirleri (2012-2021)

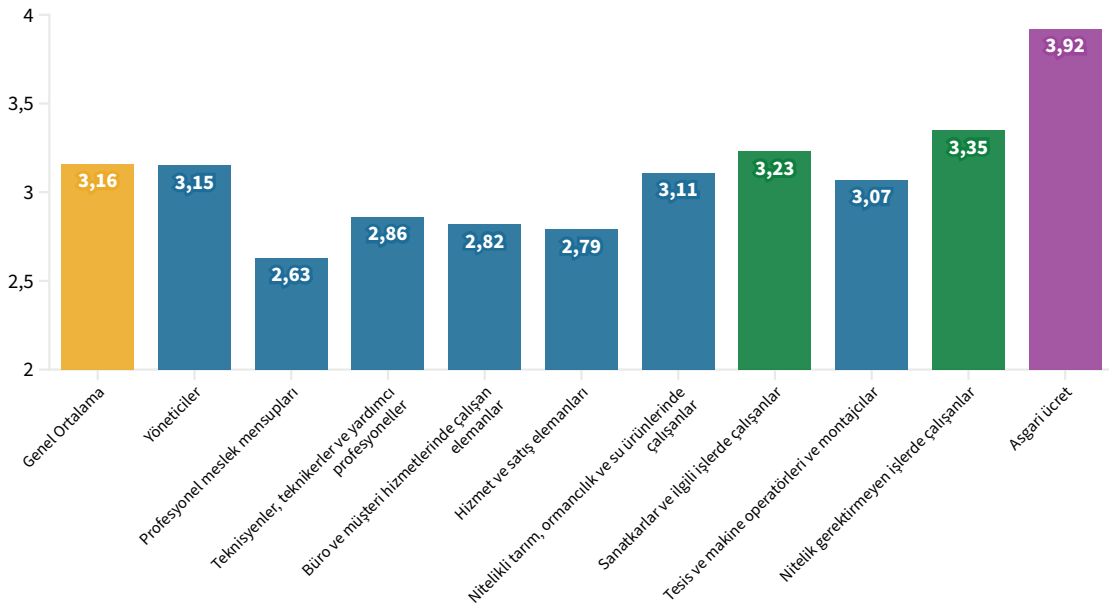
Meslek grubu (ISCO 08)	2012 (TL)	2021 (TL)	Son On Yıldaki Artış (%)	Son On Yılda Ortalama Artıştan Fark (%)
Yöneticiler	35.452	111.734	315	-1
Profesyonel meslek mensupları	26.866	70.552	263	-53
Teknisyenler, teknikerler ve yardımcı profesyonel meslek mensupları	18.286	52.368	286	-30
Büro ve müşteri hizmetlerinde çalışan elemanlar	15.537	43.853	282	-34
Hizmet ve satış elemanları	13.513	37.658	279	-37
Nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünlerinde çalışanlar	11.103	34.560	311	-5
Sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar	11.131	35.924	323	7
Tesis ve makine operatörleri ve montajcılar	12.595	38.655	307	-9
Nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar	8.073	27.039	335	19
Genel Ortalama	15.157	47.886	316	
Yıllık Net Asgari Ücret	8.646	33.911	392	76
Asgari Ücretin yıllık ortalama esas iş gelirlerine oranı (%)	57,04	70,82		

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması

gruplarına göre yıllık ortalama esas iş gelirleri 3,16 kat (%316) artarak 15.157 TL'den 47.886 TL'ye yükseldi. Bu anlamda Şekil 75'te de görülebileceği üzere en yüksek artış esas iş gelirleri 3,35 kat (%335) artan nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar olurken en az artış esas iş gelirleri 2,63 kat (%263) artan profesyonel meslek mensuplarıdır. Aşağıdaki grafikte görülebileceği üzere hizmet sektöründeki geniş meslek gruplarından olan teknisyenler, teknikerler ve yardımcı profesyoneller, büro ve müşteri hizmetlerinde çalışan elemanlar, hizmet ve satış elemanları, nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünlerinde çalışanlar, sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar, tesis ve makine operatörleri ve montajcılar, nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar ve işverenler esas iş gelirleri ortalama düzeyinde artarken geri kalan mes-

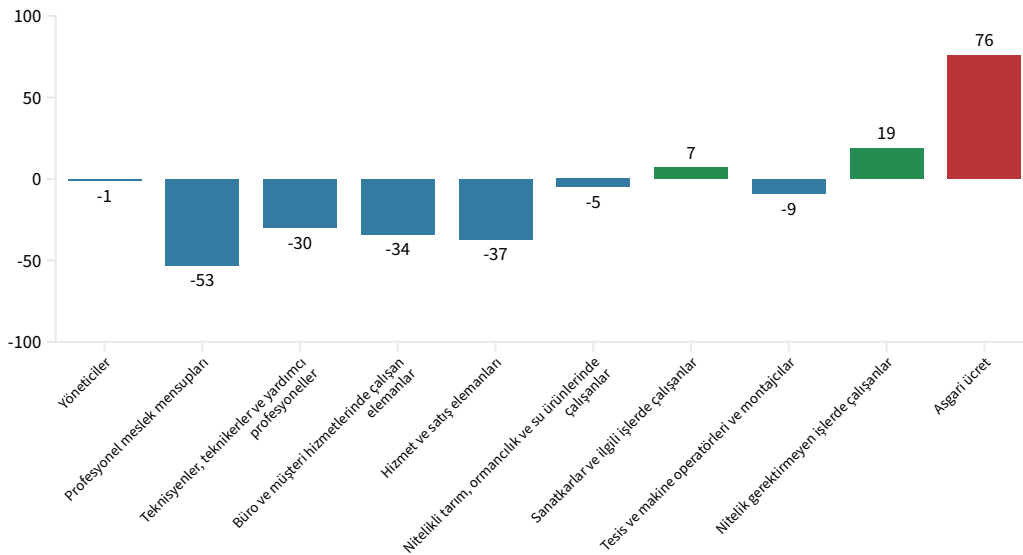
met ve satış elemanlarının esas iş gelirleri ortalama gelirin altında bir artış yaşamıştır.

Aşağıdaki grafikte görülebileceği üzere 2012-2021 yılları arasında meslek gruplarının esas iş gelirindeki artış oranları genel ortalamadan farklılaşmaktadır. Bu anlamda nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanların gelirlerinin artış oranı genel ortalamadan %19 daha yüksek. Ağırlıklı olarak kendi hesabına çalışan sanatkarların gelirlerindeki artış oranı da genel ortalamadan %7 üstünde. Yöneticilerin esas iş gelirleri ortalama düzeyinde artarken geri kalan mes-

Şekil 75. Meslek Gruplarının Gelirindeki Değişim (2012-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'ndan üretilmiştir.

Şekil 76. Meslek Gruplarının Gelirinin Artış Oranının Ortalamadan Farklılaşma Oranları (%), 2012-2021

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'ndan üretilmiştir.

lek gruplarının artış oranları ortalamadan altında. Profesyonellerin esas iş gelirleri ortalamadan %53 daha az artarken diğer eğitimli beyaz yakalı işlerin artış oranları da ortalamadan %30-37 daha altında. Bu veriler aslında çalışma yaşamında derinlerde yaşanan değişimin bir resmini sunuyor. Bu grafikten, son yıllarda özellikle ileri düzeyde eğitim ve uzmanlaşma gerektiren meslek mensuplarının gelirlerinden yaşadıkları rahatsızlığın kaynağı anlaşılıyor.

Elbette bu görünümün altında asgari ücret politikaları yatıyor. Yukarıda belirtildiği gibi Türkiye’de sosyo-ekonomik eşitsizliklerle mücadelenin önemli unsurlarından biri, gelir düzeyi düşük grupları destekleyici sosyal politikalar. Bu anlamda ücret politikalarında da benzer bir eğilimin olduğunu ve en alttaki ücretlerin artırılması eğiliminin takip edildiği görülüyor. Aşağıdaki grafikte görülebileceği üzere yıllar içinde ortalama asgari ücretin ortalama esas iş gelirine oranı sürekli yükselmektedir. 2012 yılında yıllık asgari ücret geliri ortalama esas iş gelirin %57’si iken yıllar içinde yükselerek 2021 yılında %70,8’e kadar yükselmiştir.

Bu verilerden anlaşılacağı üzere aslında gelir eşitsizliğinin azalmasında yüksek kazançlı meslek gruplarının kazancının ortalamaya göre daha az artması etkili olmuştur. Ücretleşme seyriyle birlikte düşünüldüğünde bu görünüm aslında bir proleterleşme ve uzmanlık kaybı eğilimi olarak görülebilir. Yöneticilerin ortalama düzeyinde artış yaşaması ve sermaye gelirlerindeki artışın ortalama esas iş gelirden daha yüksek artmış olması bu anlamda gelir

eşitsizliğindeki azalışın üst-orta (profesyoneller) ve orta (beyaz yakalılar) gelir grubundaki meslek gruplarının gelirlerinin ortalamadan daha az artmasına bağlı olduğunu gösteriyor. Bu veriler aynı zamanda eğitimin değer kaybını gözler önüne seriyor. Bir taraftan gelir eşitsizlikleri azaltılırken öte taraftan nitelikli işgücünün değerinin korunması, eşitsizliklerle mücadelenin yükünün orta gelir grubu üzerine yıkılmaması iktisadi gelişme açısından da önemlidir.

Servetin Bölüşümü

Servetin dağılımında eşitsizlikler daha fazla göze batıyor. Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de servetin dağılımı gelire göre daha eşitsiz görünüyor. Zira servetin nesiller arasında aktarılması ve aynı zamanda servetin gelirin bir kaynağı olması da yapısal olarak eşitsizliğin devamının önemli bir koşuludur. Yukarıda belirtildiği gibi 2000 sonrasında emeğin gelirden aldığı pay düşerken sermaye gelirleri arttı. Bu artışın zamansal etkisi ile birlikte servet de gittikçe daha üst grupların elinde yoğunlaştı.

Servetle ilgili Türkiye’de kapsamlı ve ulaşılabilir veriler olmamakla birlikte Paris merkezli Küresel Eşitsizlik Laboratuvarı tarafından hazırlanan ve her yıl yayımlanan Credit Suisse Küresel Zenginlik Raporları hem ülke içindeki servetin dağılımını sunuyor hem de küresel bir karşılaştırma imkanı oluşturuyor. Bu raporlara göre, 2021 yılında Türkiye’de kişi başına düşen ortalama servetin değeri 39.100 Euro’dur. Bu

Şekil 77. Asgari Ücretlerin Ortalama Esas İş Gelirine Oranı (% , 2012-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'ndan üretilmiştir.

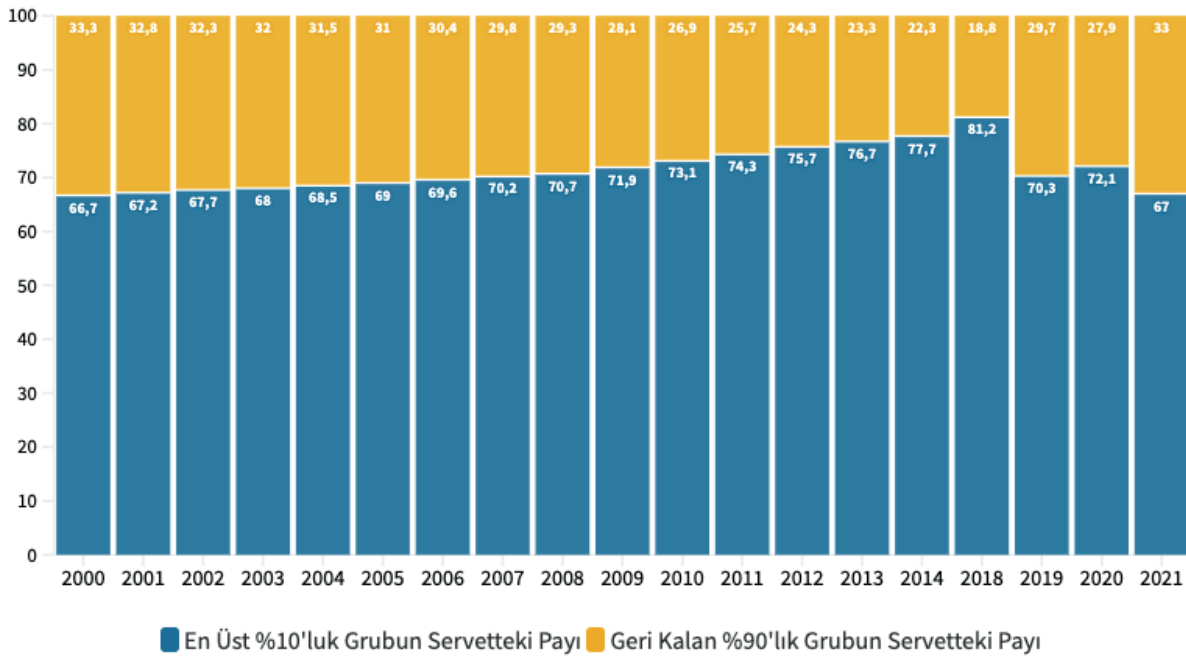
anlamda dağılıma baktığımızda en üstte yer alan %1'lik ayrıcalıklı grup kişi başı ortalama 1.442.500 Euro servet ile toplam servetin %36,9'unu alırken altta yer alan %50'lik grup (yani nüfusun yarısı) ortalama kişi başı 2900 Euro servet ile servetin sadece %3,7'sine sahip. Bir başka deyişle aslında bir varlık sahibi değiller. En alttaki bu grubu takip eden %40'lık grubun ortalama serveti 28.200 Euro ve servetteki payı da %28,9'dur. Toplam servetin %67,5'inin en tepede yer alan %20'luk grubun elinde olduğu da ayrıca dikkat çekici. Tepede yer alan %10'luk grup en alttaki %50'den 18 kat daha fazla servete sahipken yine en tepede yer alan %10'luk grup geri kalan %90'ın iki katından fazla servete sahip.

Şekil 78'de görülebileceği üzere servetin en tepedekiler ve geri kalanlar arasındaki bölüşümüne yıllara göre baktığımızda bazı değişimler göze çarpıyor. 2000 yılında en tepedeki %10 servetin %66,7'sini alırken yıllar içinde dalgalanmalardan sonra 2021 yılında %72,1 oranda servete sahiptir. Bu anlamda 2000 yılından 2018 yılına kadar çok ciddi bir yükseliş seyri gösteren servetin en üst kesimin elinde yığılması trendi bu tarihten sonra bir miktar bastırılmış görünüyor. Servet eşitsizliği 2018 yılında en üst %10'luk grubun toplam servetin %81,2'sine sahip olmasıyla en üst seviyesine çıkmıştır. Ancak bu tarihten itibaren nüfusun %90'ı lehine bir dengelenme görünmektedir.

Tablo 4. Gelir ve Servet Dilimlerinin Payı

Dilimler	Ort. Gelir (SAGP €)	Toplam pay (%)	Ort. Servet (SAGP €)	Toplam içindeki pay (%)
Tüm Nüfus	27.400		39.100	
Alt %50	6.500	11,9	2.900	3,7
Orta %40	23.100	54,5	28.200	28,9
Üst 10 %	149.400	18,8	263 800	67,5
En Üst 1 %	516.700	36,9	1.442.500	36,9

Kaynak: World Inequality Report, 2022

Şekil 78. Türkiye'de Servetin En Zengin %10 ve Kalan %90 Arasında Bölüşümü (2000-2020)

Kaynak: Credit Suisse Küresel Zenginlik Veri Kitabı (2014, 2018, 2019, 2022)

Bu anlamda tepedeki %1'lik grubun değişimine ayrıca odaklanmak yerinde olacaktır. Credit Suisse (2022) verilerinde görüleceği üzere 2000 yılında Türkiye'de en zengin %1'lik kesimin elinde tuttuğu servet, toplam servetin %38'i iken 2018 yılına kadar devamlı artarak nihayetinde %54'e erişmiştir. Sonrasında ise ciddi bir düşüş göstererek 2020 yılında % 42,8 seviyesine gerilemiştir. Bu anlamda son yıllarda uygulanan vergi politikaları ve ekonomi politikalarının etkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca yine son yıllarda varlıklı kesimin servetini yurt dışına transfer etmiş olmasının bu oranların değişiminde önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir.

Salgın Sosyo-Ekonomik Eşitsizliği Nasıl Etkiledi?

Toplumsal hayatın her alanını önemli ölçüde etkileyen eşitsizlikler kriz zamanlarında daha da dramatik etkilere sahip. Dünyayı sarsan Covid-19 küresel salgını ile birlikte sosyo-ekonomik eşitsizlikler de daha belirgin hale geldi. Bu anlamda sosyo-ekonomik eşitsizliklerin iki boyutu bulunuyor. Farklı sosyo-ekonomik düzeye sahip gruplar salgından eşitsiz bir biçimde etkilendikleri gibi salgın kapsamında alınan tedbirler de bu gruplar arasındaki sosyo-ekonomik eşitsizliklerin artmasında etkili oldu. Zira insanlar biyolojik olarak hastalıklara eşit açıklıkta veya dayanıklılıkta olmadıkları gibi sosyo-ekonomik nedenlerle de sağlığını koruma, iş, istihdam, gelir, tedavi ve rehabilitasyon anlamında eşit fırsatlara sahip değiller. İlk aşamada uygulanan evde kalma gibi tedbirler özellikle sabit gelirli ve iş garantisi olan orta sınıflar için anlamlı görünse de pek çok araştırma salgının çok sayıda esnafın zora girmesine, işçilerin işini kaybetmesine ve düzensiz işlerde çalışanların gelirlerinden bütünüyle mahrum kalmalarına yol açtı. Sosyo-ekonomik eşitsizlikler farklı kesimler için sağlığa erişimi ve hastalığa yakalanma ihtimalini çok ciddi bir biçimde etkilediği gibi salgın sürecinde bu döngü katlanarak arttı.

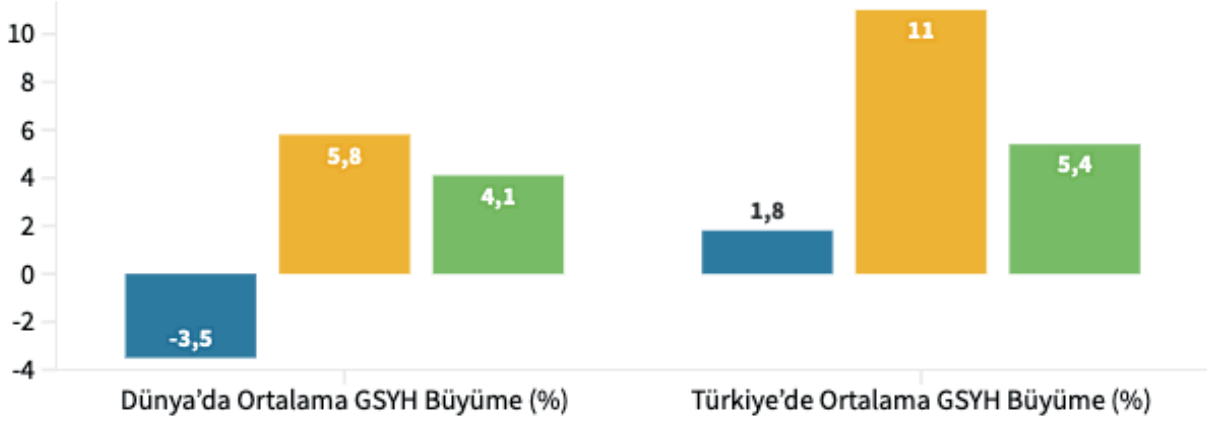
ILO'nun (2020) yaptığı analizlere göre Covid-19 salgını neticesinde yaşanan tam veya kısmi iş tatilieri, şu anda dünyadaki işgücünün yaklaşık %81'ini temsil eden yaklaşık 2.7 milyar işçiyi etkiledi. Salgın kısıtlamalarının en şedit olduğu 2020 yılı boyunca tüm dünyada 195 milyon tam zamanlı işçiye eşde-

ğer çalışma zamanı kaybedildi. Bu kayıp kısa vadede kamu kaynaklarından sübvans edilse de orta ve uzun vadede kamu borçlanmasının etkisi ile geniş halk kesimleri tarafından üstlenileceği düşünülüyor. Dünyada salgından ötürü "ciddi ve yıkıcı" risk altında bulunan sektörlerde 1 milyar 250 milyon işçi çalışıyor. Benzer şekilde, kendi hesabına çalışan küçük esnaf ve zanaatkarlar, küçük işletme sahipleri de büyük bir kayıp yaşadılar ve yaşayacaklar.

Salgınla birlikte gündeme gelen kısa çalışma ve uzaktan çalışma gibi uygulamalar özellikle düşük ücretli ve uzaktan çalışmaya müsait olmayan işlerde çalışan nüfusun büyük bir iş ve gelir kaybına yol açmaktadır. Uğur Aytun ve Cem Özgüzel'in (2020) resmî verilerden yola çıkarak yaptığı hesaplamalara göre Türkiye'de de istihdamın sadece %24'ü evden çalışmaya elverişli işlerde çalışıyor. Bu anlamda salgının çalışan kesimin neredeyse %40'ı için uzun dönemli gelir ve iş kaybı sonucu doğurması söz konusu oldu. Bununla birlikte küresel salgın işteki otomasyon ve dijitalleşme süreçlerini hızlandırmış ve iş alanlarını da radikal bir biçimde etkiledi. Özellikle üretim ve dağıtım zincirlerinin farklılaşması ile küçük esnafın iş modellerinin ortadan kalkmasına yol açtı ve yukarıda görüldüğü üzere kendi hesabına çalışan ve orta düzeyli gelir sahibi grubun işçileşmesine neden oldu.

Alım gücünün azalması sebebiyle salgının etkileri zamanla azaldığında dahi belirsizlik ve güvensizlik kaygılarından ötürü tüketimde durgunluk mevcut. Küçük ve orta ölçekli işletmeler mali krizler ve pazar sorunları yaşadıkları için iş alanlarını yüksek sermayeli yeni girişimlere terk etmek zorunda kaldılar. Girdi maliyetlerinin yükselmesi, tedarik zincirinin zarar görmesi ve satışların istikrarsızlığı ekonomilerin büyüme hızını düşürdü. Bundan kaynaklanarak işsizlik gittikçe yükseldi. Öte yandan enflasyonun tüm dünyada yüksek seyretmesi, ancak Türkiye'de ekstra bir hızla yükselmesi gelirlerin dengelenmesini zorlaştırmış ve özellikle çalışan kesimin refahını çok ciddi bir biçimde sarstı. Enflasyonun özel bir türü olarak kira enflasyonunun %200'ler seviyesine çıkması sabit gelirli hanelerin gelirlerinin ciddi bir şekilde daralmasına yol açtı.

Salgının en önemli etkisi ekonomilerde daralma veya büyüme hızlarının düşüşünde görüldü. 2020 başlarında, Türkiye'nin 2020'yi önemli bir büyüme oranı ile bitireceği tahmin ediliyordu. IMF (2020) kü-

Şekil 79. Dünyada ve Türkiye'de Ekonomik Büyüme (%)

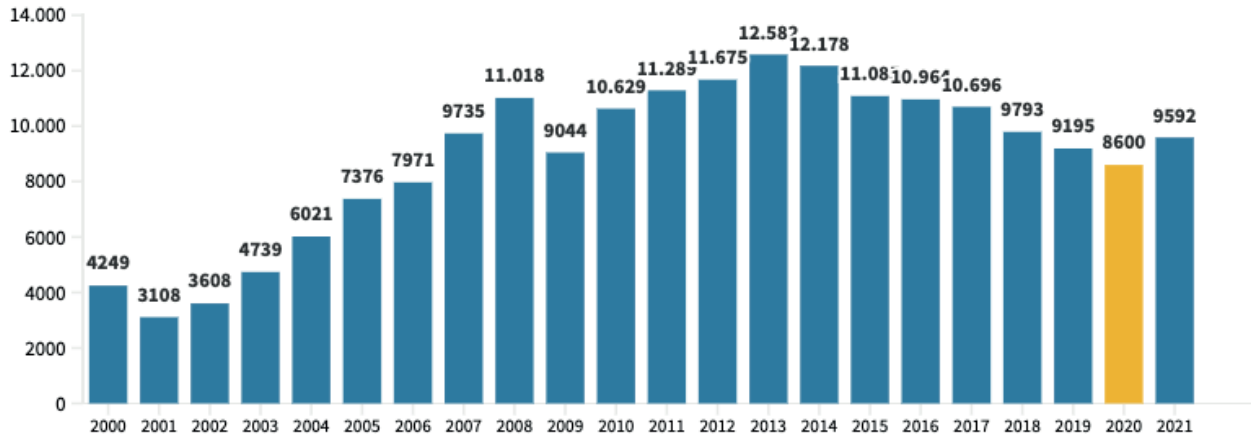
Kaynak: OECD

resel ekonomi için %3,4, Türkiye için %3; IIF (2020) küresel ekonomi için %2,7, Türkiye için %2,2; Dünya Bankası küresel ekonomi için %2,7, Türkiye için %3 büyüme bekliyordu. Salgın nedeniyle hem dünya hem de Türkiye ekonomisi ile ilgili büyüme oranları düşük gerçekleşti. Ancak Türkiye'nin ekonomik toparlanmasının dünyadan daha hızlı olduğu da görülmektedir.

IMF (2020), 170 ülkede kişi başı gelirden düşüş olacağını, salgının GSYH'de yaratacağı toplam kaybın 9 trilyon dolar olacağını öngörüyordu. Oxford Economics'e (2020) göre 1,90 dolar olan aşırı yoksulluk sınırının altında yaşayan insan sayısı dünya genelinde 434 milyon artarak 922 milyona, günde 5,50 dolar gelir eşliğinin altında yaşayan insan sayısı da 549 milyon artarak 4 milyara yaklaştı. ILO'ya göre de salgın sonrasında günde 3 doların altında gelire yaşayan kişi sayısı 500 milyon arttı.

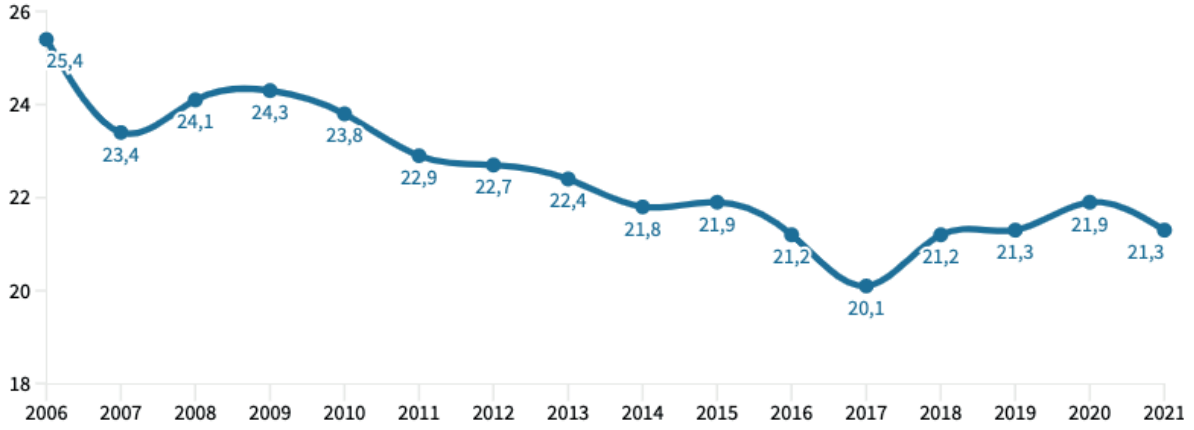
Bununla birlikte Türkiye ekonomisinde büyüme olsa da özellikle 2020 ve 2021 yıllarında döviz kurundaki aşırı hareketlilik ve yükselmeden ötürü kişi başı gelir ciddi bir şekilde azaldı. Bu anlamda 2019 yılında kişi başına milli gelir 9.195 dolar iken 2020 yılında 8.600 dolara düşmüş ve 2021 yılında da 9.592 dolara çıkmıştır. Bu anlamda Türkiye'de salgının hanelerin gelirini ve tüketim gücünü ciddi bir biçimde etkilediği de görülmektedir.

Türkiye'de yoksulluk oranlarının sürekli düştüğü biliniyor. Küresel literatürde medyan gelirin %60'ının altında yaşayanlar ulusal yoksulluk sınırının altında yaşayan yoksul bireyler olarak kabul ediliyor. 2006 yılından 2021 yılına gelindiğinde TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması kapsamında eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre hesaplanan yoksulluk oranı % 25,4'ten %21,3'e düştü. 2020 yılında bu oran bir miktar azalmakla birlikte 2021 yılında tekrar

Şekil 80. Türkiye'de Kişi Başı Gelir (USD, 2000-2021)

Kaynak: TÜİK, Yıllık Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2021

Şekil 81. Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Hesaplanan Yoksulluk Oranı (Medyan Gelirin %60'ının Altında Yaşayanlar, %, 2006-2021)

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması

2019 seviyesine düştüğü görülüyor. Elbette bu azalış olumlu olmakla birlikte nüfusun beşte birinden fazla bir kesiminin yoksulluk sınırı altında yaşadığını da gösteriyor. Buna göre 2021 yılında 17 milyondan fazla insanın yoksulluk sınırı altında yaşadığı görülüyor.

Sosyo-ekonomik eşitsizliklerin önemli göstergelerinden birisi olan işsizlik oranları Türkiye'de 2006 yılından itibaren dalgalı bir seyir gösteriyor. 2007 ve 2019 yıllarında yüksek olan işsizlik oranları 2011 yılında en düşük seviyesine geriledi. Salgın döneminde tüm küresel tahminler dünyada olduğu gibi

Türkiye'de de işsizliğin aşırı bir şekilde yükseleceğini beklemekteyken alınan tedbir ve verilen teşviklerle 2020, 2021 ve 2022 yıllarında işsizliğin düşüş eğiliminde olduğunu gösteriyor. Bu anlamda 2006 yılında %43,6 olan işgücüne katılma oranının da 2022'ye gelindiğinde %54'e yükselmesi de önemlidir. Hem işgücüne katılımın yükselmesi hem de işsizliğin düşmesi aslında sosyo-ekonomik eşitsizliklerin azaltılmasında önemli bir göstergedir. Ancak yukarıdaki yoksulluk oranları ile birlikte düşünüldüğünde refah üretmeyen bir istihdamın yaygınlaşması söz konusudur.

Şekil 82. Genel İşsizlik Oranları (% , 2006-2021)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri

Not: Oranlar yıl sonu rakamlarını göstermektedir.

Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Eşitsizliklerin Güncel Görünümü

Türkiye’de de hem gelir hem de servet eşitsizliği küresel eğilime paralel bir seyir arz eder. 2001 krizi sonrasında uygulanan istikrar programı ile mali disiplin sağlanmış ve bütçe dengeleri tekrardan oluşturulmuştur. Buna ek olarak enflasyonun ve faiz oranlarının düşmesi ve yüksek büyüme oranları bireysel gelir dağılımında eşitsizliklerin düşmesine katkı sağlamıştır. Eşitsizliklerle ilgili temel bir gösterge olan Gini katsayısı 2002’de 0,44 iken 2007’de 0,38’e kadar gerilemiş ancak 2014 sonrasında tekrar 0,41 seviyesine çıkmıştır. Milli gelirin gelir grupları arasındaki dağılımına bakıldığında ise en alt %20’nin payı artmış, orta grupların payı azalmış ve en üst grubun payı ise küçük dalgalanmalarla birlikte sabit kalmıştır. Servetin dağılımı açısından ise 2000 sonrasında oldukça olumsuz seyreden trend 2019’dan itibaren bir miktar olumluya dönmüştür.

Gelir dağılımındaki eşitsizlikle ilgili bir başka önemli gösterge de fonksiyonel gelir dağılımıdır. Hane halkının gelirini elde ettiği kaynaklarına göre ayrıştırıldığı bu analizde geliri kabaca dört gruba ayırarak baktığımızda emekçiler (maaş-ücret ve yevmiye geliri), müteşebbisler (sermaye geliri), rantıye (gayrimenkul kira, menkul kıymet gelirleri) ve yardım alanlar (sosyal transferler ve haneler arası transferler) şeklinde dört grup ortaya çıkmaktadır. Bu gruplara yıllar içinde baktığımızda ücretlilerin ve sosyal yardımla geçinenlerin oranı artarken müteşebbis ve rantıye

geliri ile geçinenlerin oranının azaldığı görülmektedir. Ancak bu grupların gelirden aldıkları pay farklı seyretmektedir. Müteşebbis ve rantıye geliri ile geçinenlerin oranı düşerken gelirden aldıkları pay bu oranın sadece yarısı kadar düşmektedir.

Bunun bir anlamı da daha az sayıda sermayedarın ve rantıyecinin daha fazla gelir elde etmesi ve yoğun ücretlileşmedir. Bu anlamda işgücünde vasıfsız işçi gruplarında yoğunlaşma söz konusudur. Bu sebeple Türkiye’de istihdam artıp işsizlik azalsa da refah tabana yayılmamaktadır. Özellikle hizmet sektöründe ücretli çalışan sayısının genişlemesi ile gelir kutuplaşması arasında ciddi bir ilişki vardır. Proleterleşen kesim iş piyasalarının alt kesimi boyunca yoğunlaşmakta, gelirden ve servetten daha az pay alabilmektedir. Buna mukabil özel sektör eliti, girişimsel, yönetsel ve profesyonel grupların gelirden ve servetten aldıkları pay giderek artmaktadır.

Öte yandan 2020 ve 2021 yıllarında hissedilen küresel salgının etkilerinin sosyal politikalarla dengelendiği görülmektedir. Son yıllarda asgari ücretlerdeki artış, sosyal transferlerin oran ve miktarının artması, işsizlik ödenekleri, istihdam teşvikleri salgının temelde işgücü piyasaları üzerindeki etkisi ile artırması beklenen sosyo-ekonomik eşitsizliklerin dizginlendiğini göstermektedir. Ayrıca son yıllarda gerçekleştirilen vergi reformlarının da eşitsizliği azaltıcı bir etki göstermesi beklenmektedir. Dolayısıyla bu politika düzenlemelerinin ekonomi politikaları ile tamamlanarak olumlu seyrin kalıcı bir hale getirilmesi gerekmektedir. Bunda özellikle iş piyasalarının yapısında düzenlenmesi ve emek-yoğun bir istihdamdan katma değeri yüksek işlerin daha fazla oranda olduğu bir istihdam yapısına geçilmesi elzemdir.

Sonuç

2020 başından 2022 yazına dek insanlığın ortak gündemi olan salgın toplumun kıyısından çekiliyor. Artık salgın sonrasına neyin kaldığını; daha önemlisi neyin değişmesi gerektiğini tartışacağız. Bu rapor salgın boyunca hangi toplumsal dinamiklerin açığa çıktığını, keskinleştiğini ve iç içe geçtiğini veriler üzerinden değerlendirmeyi amaçladı. Ön bölümde 16 farklı kategori temel veriler ve göstergeler ışığında incelendi. “Salgın Sonrası Toplum” başlığını taşıyan ana bölümde sağlık, aile, eğitim, çalışma hayatı ve eşitsizlik konularında uzmanların ayrıntılı analiz ve tespitleri yer aldı. Nihayetinde, gerçeğin hiçbir zaman tek yönlü olmadığını hatırlatan, çok boyutlu ve katmanlı bir perspektif ortaya çıktı.

Sağlık sistemi bakımından gelişmiş denilen ülkelerin salgına son derece hazırlıksız yakalandığını gördük. Türkiye pek çok OECD ülkesine göre salgının tıbbi boyutunda başarılı bir sınav verdi. Hastane yatak kapasitesinin yüksekliği, temel sağlık hizmetlerinin yaygınlığı, sıkı filyasyon çalışması ve sağlıkta işgücünün yoğun tempoda çalışmaya yatkınlığı bu başarının bileşenlerini oluşturdu. Tam da bu nedenle, sağlık sisteminin salgın sonrasında nasıl bir yapıya evrileceği önemli bir mesele. Sağlık hizmetlerine yönelik toplumsal taleple işgücü kapasitesi arasındaki asimetri, sağlık hizmetlerinin sunum ve organizasyonunun herkesin yararına olacak şekilde yeniden düzenlenmesini gerektiriyor.

Salgın sürecinde bilim, bilimsel veriler, bilimsel öneri ve uyarılar, bilimsel heyetler hiç olmadığı kadar göze önüne geldi. Türkiye’de bilim kurulunda sadece bir halk sağlığı uzmanının yer alması; ayrıca oluşturulan toplum bilimleri kurulunun “ikincil” konumu esasen bilim dalları arasındaki yerleşik hiyerarşilerin tezahürüydü. Ancak salgın ve salgın yönetimi tıbbi olduğu kadar sosyal, ekonomik, psikolojik ve hukuki bir dizi boyutu da içerdi. Salgın sonrası toplumda, bilim dalları arasında 19. yüzyılda köklenen ve

işlevsiz olduğu kadar zarar üreten eski hiyerarşinin bir kenara bırakılması ve ortak, kamusal bilgi üretimi için hem kurumsal hem metodolojik zeminlerin kurulması gerektiği çok açık. Bilim dalları artık her konuda birbiriyle konuşmak zorunda.

Bilimsel bilginin dolaşımı hızlandığı gibi bilim dünyalarının iç farklılaşma ve çelişkileri de salgında açığa çıktı. İnsanlığın yakın tarihinde, bilimin iktidar ve sermaye tarafından nasıl araçsallaştırıldığına dair çok sayıda örnek bulunabilir. Dahası, bilimsel bilginin hiçbir zaman toplumsal çıkar, arzu ve ilişkilerden azade olmadığını bilim sosyolojisi çalışmaları gösteriyor. Salgın sonrası topluma geçerken bilimin kamusal fayda, şeffaf ve denetlenebilir bilgi, toplumla karşılıklı güven ekseninde nasıl işleyebileceğine de eğilmek gerekiyor. Türkiye’de hekimlik başta olmak üzere bilimsel bilgiyi en yoğun kullanarak hizmet üreten meslekleri yeniden düşünmek, sorun ve açmazları tespit etmek için salgın sonrasına geçiş süreci fırsat niteliğinde.

Salgın bilhassa kapanma sürecinde aile içi dinamikler için yoğun bir sınanma getirdi. Ev içi rol paylaşımları, ebeveyn-çocuk ilişkileri, hanehalkı ekonomisi sınanmanın öne çıkan boyutlarını oluşturdu. Ancak bu sınanma, gelir seviyesine göre farklı düzey ve nitelikte yaşandı. Konut tipi ve kentsel imkanlara erişim bakımından dezavantajlı sınıflar için kapanma daha yorucuydu. Hem evlilik hem boşanma oranı salgının başında düştü; ancak 2021’de tekrar yükselişe geçti. Dolayısıyla salgın sonrasına geçişte, ailenin dayanışma ve koruma işlevi öne çıkarken dönüşen yapısı da öne çıkıyor. Şehirleşmiş, eğitim ve istihdama katılımı artmış bir toplumda, daha az sayıda çocuklu ve daha küçük aile tiplerinin öne çıkmasını bir bozulma gibi damgalamadan, çok boyutlu bir olgu olarak serinkanlı şekilde düşünmek gerekiyor.

Eğitim salgın boyunca en çok konuşulan meselelerden biriydi. Kesinti ve kapanmalarla bilhassa yoksul halk kesimleri için ciddi boyutta bir öğrenme kaybı yaşandı. Okulun sadece müfredat aktarımı değil, akran öğrenmesi, sosyalleşme, değer ve rol paylaşımı gibi en az müfredat kadar hayati toplumsal işlevler içerdiği derinden hissedildi. Bu süreçte dijital ortamların kısa vadede faydası da tartışılmaz biçimde açığa çıktı. Ancak hem dijital ürün ve alt-yapıya erişimdeki eşitsizlikler, hem de dijitalleşmeyi etkin şekilde kullanmaya yeterince yatkın olmayan kurumsal işleyiş ve personelin durumu salgın sonrasında geçişte dikkat çekiyor. Türkiye’de her kademede eğitim bütün toplum kesimlerine son on yılda yoğun şekilde açılırken geleneksel tedrisat, ölçme ve değerlendirme, rekabet ve başarı nosyonları da kapsayıcılık, esneklik, beceri gelişimi ve hakkaniyet ekseninde revize edilmeli.

Türkiye üç temel konuda; eğitim, sağlık ve hukukta çok boyutlu bir dönüşüm içinde: Hem bu hizmetlere yönelik toplumsal talep hızlı bir şekilde artıyor, hem bu hizmetleri sunan mesleklerin sosyo-demografik yapısı çeşitleniyor, hem de bu mesleklerin iç dünyası piyasalaşma ve ücretlileşme dinamiklerine sahne oluyor. Salgınla birlikte ekonomik krizin etkisiyle bu üç alanda aşıkare hale gelen bir anomi var: Yakın zamanda hekimlere ve avukatlara yönelik şiddet haberlerini çok gördük. Esasen bir hekimin görevi başında katledilmesiyle bir sözleşmeli öğretmenin geçinememesi veya genç bir avukatın nitelikli meslekî gelişim imkanından mahrum kalması arasında yapısal bir irtibat var. Üç alanda da mesleğin statüsü, gelir düzeyi, güveni ve kamusal güvencesi aşınıyor. Üç alanda da çarpıklıklara karşı bürokrasi kendini ve günü kurtarmaya, sermaye hem uzman emeğini istismar etmeye hem de hizmet alanı müşteriştirmeye yatkın. İdeolojik rantın, bürokratik tutuculuğun, kapitalist sömürünün ötesinde sağlık, hukuk ve eğitimde ortak fayda, değer, bilgi ve güven ittifakını kurmak gerekiyor.

Bilimsel bir arka plan ve meşruiyete dayanan mesleklerin dönüşen konumu, ücretlileşme ve tabakalaşma bahsinde daha bir önem kazanıyor. Profesyonel işler, yükseköğretimin uzun süre geniş halk tabakalarının katılımına dar tutulmasının etkisiyle imtiyazlı mesleklere tekabül etmişti. Bugünse hem maddi hem simgesel imtiyazlar aşınıyor: Yükseköğretim diplomasıyla yapılan üst düzey profesyonel

işlerin gelir seviyesi, 2014’ten bu yana ortalama esas iş gelirine yaklaşıyor. 2012’den 2021’e esas iş geliri bütün meslek gruplarının toplamında 3,2 kat artarken profesyonel meslekler 2,6 kat artışla en düşük artış oranına sahip grubu oluşturdu. Gelirin yanı sıra kariyer, beceri gelişimi, bağımsız çalışma gibi diğer temel hususlarda da yeni kuşaklar kümülatif bir dezavantaj yaşıyor.

Salgın sonrasına geçişte Türkiye’nin en önemli konularından biri eğitilmiş işgücüyle istihdam arasında nitelik uyumunu sağlayan köprüler kurmak olmalı. İşsizler arasında yükseköğretim mezunlarının oranı 2020 ve 2021’de arttı: Kayıtlı her dört işsizden biri üniversite diplomalı. Giderek kalabalıklaşan yükseköğretim mezunu işgücü için hizmet sektörünün alt tabakaları dışında bir seçenek olmaması, eğitimin değerine dair derin bir kriz anlamına geliyor. Son dönemde aktüel siyasete malzeme olarak kullanılan “liyakat” retorığının arkasında esasen üniversiteye ve istihdama yeni katılan kuşakların meslek piyasalarındaki yerleşik eşitsizliklerle karşı karşıya gelmesi var. Ne istihdamda ne eğitimde olan 15-24 yaş arası gençler arasında yükseköğretim mezunlarının oranı %30’un üstüne çıktı. Yükseköğretimin genişlemesi 2000’lere kadar ertelenmiş bir mecburiyetti; salgın sonrası 2020’lerde artık yükseköğretimin genç kuşaklara vermesi gereken becerileri ve bu becerilerin hakkaniyetli ve müreffeh bir çalışma hayatına tahvilini tartışmak elzem.

Belirsizliğin hüküm sürdüğü salgın boyunca kendini belli eden temel sosyal olgu eşitsizlikler oldu. Gelir eşitsizliğini ifade eden Gini katsayısına göre Türkiye 2021 itibarıyla OECD ülkeleri arasında en eşitsiz üçüncü ülke. Gelir eşitsizliği 2014’ten bu yana artış halinde. Dahası, işgücü ödemelerinin GSYH içindeki payı salgında büyük bir kayıp yaşadı. 2020 başına dek %30 civarında olan bu pay 2021 sonunda %25’in altına düştü. Buna karşılık işletme artığının payı yükseldi. Nitekim ücretli veya yevmiyeli çalışanların esas iş geliri salgının ilk yılında 2019’a göre %23 artarken, işverenlerin geliri %32 arttı. Her on çalışandan yedisinin ücretli olduğu mevcut emek rejiminde, emeğin payının görece azalması bu anlamda dikkat çekici.

Diğer yandan, en alt gelir gruplarının aldığı payda çok küçük de olsa bir iyileşme olduğunu görüyoruz. En üst gelir grubunun 2021’deki payı ise 2006’dan yüksek değil. Asgari ücret 2012’den 2021’e 3,9 kat;

nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanların geliri de 3,4 kat arttı. Toplam ortalama gelirin 3,2 kat arttığını düşündüğümüzde bunlar hayli yüksek oranlar. Ayrıca asgari ücret, ortalama esas iş gelirine giderek yaklaşıyor: Asgari ücretin ortalama esas iş gelirine oranı 2012’de %57 iken 2020’de %64 ve 2021’de %70 oldu. Mevcut asgari ücret politikası gelir eşitsizliğine görece olumlu katkıda bulunsa da enflasyon karşısında tüketim eşitsizliğini telafi etmeye yetmiyor.

Dolayısıyla eşitsizliği yorumlarken artık şu iki olguyu görmek gerekiyor: Birincisi, asgari ücretle en yüksek ücretli kesim olan profesyoneller arasında gelir anlamında bir farklılaşmadan ziyade yakınlaşma yaşanıyor. Bu da eğitim sermayesinin istihdam piyasasındaki karşılığının yetersiz kalmaya başladığına işaret ediyor. Nitelikli işgücünün değerinin aşınması toplumsal yapıya dair beklenti ve güvenin de altını oyuyor. İkincisi, sosyal transferlerin son on yılda hızlı artışı eşitsizliklerin derinleşmesini erteliyor. Hanehalklarının harcanabilir geliri içinde sosyal transfer yoluyla gelen gelirin oranı 2021’de %25’i geçti. İlgili bakanlıklar ve kamu kurumlarının, dar gelirli haneleri salgının ekonomik tahribatından korumak adına bu harcamaları artırdığını görüyoruz ancak bunun ne kadar kalıcı bir refah sağladığı şüpheli.

Gelir eşitsizliği elbette bütün toplumsal eşitsizlikleri ifade etmez. Servet eşitsizliğinin yanı sıra tüketim eşitsizliğinin de ölçülebilmesi gerekir. Bu noktada resmî verilerin harcanabilir geliri de içermesi sağlanmalıdır. İstihdam artsa da ve işsizlik azalsa da refahın tabana nasıl yayılamadığını görmek için servet ve tüketim eşitsizlikleri hesaplanabilir olmalıdır. Salgında öne çıkan bir gösterge bankacılık sistemiyle ilgiliydi: Bankaların aktifleri 2021’de %86 arttı; net faizi gelirleri de 2022 Eylül itibarıyla bir önceki yıla göre %216 oranında yükseldi. Dolayısıyla bir yandan ücretlilerin esas iş gelirinin ortalama gelir etrafında birbirine yaklaştığını; diğer yandan orta vadede eşitsizliğin bedelini yine ücretlilerin ödeyeceğini görmek mümkün. Salgın sonrasına geçişte vergi, asgari ücret ve aktif istihdamla ilişkili politikaların servet ve tüketim eşitsizliği ekseninde yapılanması gerekiyor.

Krizler toplumsal yapının kendi kendini doğrulayan akışını kesintiye uğrattığı oranda, içinde bulunduğumuz şartları düşünme ve değiştirme irademizi hatırlatır. Salgın sonrası toplum, salgınla birlikte birçok dinamiği açığa çıkan ve keskinleşen toplumsal düzenin kader olmadığı anlamına geliyor. Aileden eğitime, sağlıktan çalışma hayatına her alanda açığa çıkan dinamikleri dikkate aldığımızda Türkiye’nin çelişkileriyle ve zaaflarıyla birlikte birçok fırsatı elinde bulundurduğu açık.

Kaynakça

- Altınışık Ergur, G., Nuhoğlu, Ş., Çobanoğlu, C., Çetin, N., Bostan, P., & Ergur, A. (2021). Adanmışlıktan tükenmişliğe, tükenmişlikten vazgeçişe: COVID-19 Pandemisi'nde İstifa Eden/Emekli Olan Hekimlerin Çılgılığı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41(1), 73-102. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.1.0078>
- Alvaredo, F., Atkinson, A. B., Piketty, T. & Saez E. (2013). The top 1 percent in international and historical perspective. NBER Working Paper Series, 19075.
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2019). World Inequality Report 2018 Executive Summary. World Inequality Database. <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-english.pdf> adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Ararat, M., Bayazıt, M., Başbay, P. & Alkan, S. (2021). *Salgın sürecinde çalışma hayatı ve ev içi şiddet*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi. 30.10.2022 tarihinde https://turkiye.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/badv_salginsurecindeevicisiddetvecalismahayati_2021.pdf adresinden erişilmiştir.
- Ayaz, M. F. (2016). Öğretim materyalleri kullanımının öğrencilerin derslere yönelik tutumlarına etkisi: Bir meta-analiz çalışması. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(1), 141-158.
- Aytun, U. & Özgüzel, C. (2020). "Türkiye'nin evden çalışması mümkün mü?" Sarkaç. Geliş tarihi 04 Mayıs 2020 <https://sarkac.org/2020/04/turkiyenin-evden-calismasi-mumkun-mu/> adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Barış, İ. & Taylan, H. H. (2020). Küresel salgın sürecinde aile içi sorunlar. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (5), 13-32.
- Bruns, R., & Teran, N. (2022). Weighing the cost of the Pandemic. Knowing what we know now, how much damage did COVID-19 cause in the United States? *Institute for Progress*.
- Carrell, S., Pegg, D., Lawrence, F., Lewis, P., Evans, R., Conn, D., ... Proctor, K. (2020). Revealed: Cummings is on secret scientific advisory group for Covid-19. *The Guardian*.
- Collins, C., Ocampo, O., & Paslaski, S. (2020). Billionaire Bonanza 2020: Wealth, windfalls, tumbling taxes, and pandemic profiteers. Washington, DC: Institute for Policy Studies. <https://ips-dc.org/wp-content/uploads/2020/04/Billionaire-Bonanza-2020.pdf> adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Credit Suisse. (2022). Global Wealth Report 2022: Leading perspectives to navigate the future <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> adresinden 24 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- ERG (2021). Covid-19 etkisinde Türkiye'de eğitim. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/10820-tusiad-erg-covid-19-etkisinde-turkiye-de-egitim> adresinden erişilmiştir.
- European Parliament, Directorate-General for Internal Policies of the Union, Dunajeva, J., Bankauskaite, R., Siarova, H., et al. (2021). *Education and youth in post-COVID-19 Europe: Crisis effects and policy recommendations*, European Parliament. <https://data.europa.eu/doi/10.2861/794039> adresinden erişilmiştir.
- Facebook Consumer Reports. (2020). 18 Kasım 2022 tarihinde <https://www.consumerreports.org/social-media/facebook-approved-ads-with-coronavirus-misinformation-a1864110559/> adresinden erişilmiştir.
- Ferguson, N. M., Laydon, D., Nedjati-Gilani, G., Imai, N., Ainslie, K., Baguelin, M., ... Ghani, A. C. (2020). Impact of non-pharmaceutical interventions (NPIs) to reduce COVID-19 mortality and healthcare demand. *Imperial College London*, 1-20. <https://doi.org/10.25561/77482>
- Ferrara, G., de Vincentiis, L., Ambrosini-Spaltro, A., Barbareschi, M., Bertolini, V., Contato, E., ... Saragoni, L. (2021). Cancer diagnostic delay in Northern and Central Italy during the 2020 lockdown due to the Coronavirus disease 2019 pandemic: Assessment of the magnitude of the problem and proposals for corrective actions. *American Journal of Clinical Pathology*, 155(1), 64-68. <https://doi.org/10.1093/AJCP/AQAA177>
- Grewenig, E., Lergetporer, P., Werner, K. Woessmann, L., & Zierow, L. (2020). COVID-19 and educational inequality: How school closures affect low- and high-achieving students. CESifo Working Paper 8648.
- Guerin, O. (2020). Coronavirus: How Turkey took control of Covid-19 emergency. *BBC International Correspondent*.
- Güler, C. (2021). COVID-19 salgını döneminde ev işçilerinin derinleşen sorunları: İstanbul örneği. *Journal of Economy, Culture and Society*, 64, 1-24. <https://doi.org/10.26650/JECS2021-880507>
- Gür, B. S., & Yurdakul, S. (2020). *Yükseköğretime bakış 2020: İzleme ve değerlendirme raporu*. Eğitim-Bir-Sen Stratejik Araştırmalar Merkezi.

- Hearn, A. (2020). Covid: How Excel may have caused loss of 16,000 test results in England *The Guardian*.
- IIF. (Uluslararası Finans Enstitüsü). "Sermaye Hareketleri Gelişmekte Olan Piyasalarda Ani Duruş Bildiriyor". https://www.iif.com/Portals/0/Files/content/2_IIF2020_April_CFR.pdf adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- ILO. (2020). ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Araştırma Raporu. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf adresinden 26 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
- ILO Ankara. (2021). *Youth and COVID-19: Access to decent jobs amid the pandemic*. ILO Ankara. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_771425.pdf
- ILO & UNICEF (2020). *COVID-19 ve çocuk işçiliği: Kriz zamanı, harekete geçme zamanı*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_751230.pdf adresinden erişilmiştir.
- ILO. (2021). *ILO monitor: COVID-19 and the world of work. Eighth edition*. International Labour Office. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_824092.pdf
- ILO. (2022). *World employment and social outlook: Trends 2022*. http://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/trends2022/WCMS_834081/lang--en/index.htm adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- IMF. (2020). *World economic outlook: The great lockdown*. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020> adresinden 26 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
- Independent SAGE. (2021). What is independent SAGE? 18 Kasım 2022 tarihinde <https://www.independentsage.org/independent-sage/> adresinden erişilmiştir.
- İŞKUR. (2021). *İşgücü piyasası araştırması İstanbul ili 2021 yılı sonuç raporu*. Türkiye İş Kurumu. <https://media.iskur.gov.tr/51195/istanbul.pdf>
- Jazieh, A. R., & Kozlakidis, Z. (2020). Healthcare transformation in the Post-Coronavirus pandemic era. *Frontiers in medicine*, 7. <https://doi.org/10.3389/FMED.2020.00429>
- Jones, C. I. (2014). The macroeconomics of top income and wealth inequality. NBER Working Paper Series, 20742.
- Kaya, Z. (2016). *Öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme*. Pegem Yayıncılık, Ankara.
- Kodvanj, I., Homolak, J., Virag, D., & Trkulja, V. (2022). Publishing of COVID-19 preprints in peer-reviewed journals, preprinting trends, public discussion and quality issues. *Scientometrics*, 127(3), 1339. <https://doi.org/10.1007/S11192-021-04249-7>
- Kurnaz Baltacı, I., & Özyaydın, M. M. (2020). Eğitimin işgücü piyasasındaki rolü çerçevesinde uyumsuz eşleşme olgusu: Türkiye işgücü piyasasına ilişkin talep yönlü bir değerlendirme. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(1), 313-336. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.20.02.1290>
- Kuznets, S. (1955). "Economic growth and income inequality". *The American Economic Review*, 45(1).
- Lockee, B. B. (2021). Online education in the post-COVID era. *Nature Electronics*, 4, 5-6. <https://doi.org/10.1038/s41928-020-00534-0>
- Maldonado, J. E., & De Witte, K. (2020). *The effect of school closures on standardised student test outcomes*. Department of Economics, KU Leuven. <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/588087> adresinden erişilmiştir.
- Memurlar.Net. (2020). Türkiye Bilim Kurulu Üyeleri Kimler? 18 Kasım 2022 tarihinde <https://www.memurlar.net/album/18297/turkiye-bilim-kurulu-uyeleri-kimler.html> adresinden erişilmiştir.
- Milanovic, B. (2018). *Küresel eşitsizlik: Küreselleşme çağı için yeni bir yaklaşım*. İstanbul: Efil Yayınevi.
- Moynihan, R., Sanders, S., Michaleff, Z. A., Scott, A. M., Clark, J., To, E. J., ... Albarqouni, L. (2021). Impact of COVID-19 pandemic on utilisation of healthcare services: A systematic review. *BMJ open*, 11(3). <https://doi.org/10.1136/BMJOPEN-2020-045343>
- Naidu, S. (2022). Reimagining and reengineering education systems for the post-COVID-19 era. *Distance Education*, 43(1), 1-5. doi: 10.1080/01587919.2022.2029652.
- OECD. (2021). Consultations with doctors | Health at a Glance 2021: OECD Indicators | OECD iLibrary. Geliş tarihi 18 Kasım 2022, gönderen OECD <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/b088de1d-en/index.html?itemId=/content/component/b088de1d-en> adresinden erişilmiştir.
- OECD. (2022). Income inequality (indicator). <https://doi.org/10.1787/459aa7f1-en> adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Oxford Economics. (2020). *WorldEconomicProspects April 2020*. <https://resources.oxfordeconomics.com/hubfs/WEP/WEPM%20April%202020%20pdf.pdf> adresinden 26 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
- Özatalay, C. (2014). Türkiye'de ücretliler toplumunun başkalaşimleri. *Toplum ve Bilim*, 129, 130-151.
- Özyürek, A. & Çetinkaya, A. (2021). Covid-19 pandemi döneminde aile ve ebeveyn-çocuk ilişkilerinin incelenmesi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 18(1), 96-106.
- Parliament.uk. (2021). Coronavirus: Lessons learned to date—Health and Social Care, and Science and Technology Committees—House of Commons. 18 Kasım 2022 tarihinde https://publications.parliament.uk/pa/cm5802/cmselect/cmsctech/92/9205.htm#_idTextAnchor002 adresinden erişilmiştir.

- Patel, M. P., Kute, V. B., Agarwal, S. K., & COVID-19 Working Group of Indian Society of Nephrology. (2020). "Infodemic" COVID 19: More Pandemic than the Virus. *Indian Journal of Nephrology*, 30(3), 188. https://doi.org/10.4103/IJN.IJN_216_20
- Pickett, Kate, & Richard Wilkinson. (2010). *The spirit level: Why equality is better for everyone*. New edition. London: Penguin.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. (trans. Arthur Goldhammer). USA: The Belknap Press of Harvard Press.
- Piquero, A. R., Jennings, W. G., Jemison, E., Kaukinen, C., & Knaul, F. M. (2021). Domestic violence during the COVID-19 pandemic—Evidence from a systematic review and meta-analysis. *Journal of Criminal Justice*, C. 74. Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2021.101806>
- Reuters. (2022). End of COVID pandemic is "in sight" -WHO chief. 18 Kasım 2022 tarihinde <https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/who-chief-says-end-sight-covid-19-pandemic-2022-09-14/> adresinden erişilmiştir.
- Save The Children (2020). The hidden impact of Covid-19. https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/the_hidden_impact_of_covid-19_on_child_poverty.pdf/ adresinden erişilmiştir.
- Sever, M., & Özdemir, S. (2022). Türkiye’de mesleklerin kirlilik düzeyleri ve türlerinin sınıflandırılması. *İnsan & Toplum*, 12(2), 1-20.
- Sevinç, B., Seven, Ç., Çakan, H., Ramazanoğlu, M., Akboğa, M. & Mutlu, Y. (2021). *Pandemi döneminde çocukların durumu araştırması*. İstanbul: İnsan Hakları Derneği İstanbul Şubesi.
- Shirley, A. (2019). The Wealth Report 2019, Knight Frank, <https://content.knightfrank.com/resources/knightfrank.com/wealth-report/2019/the-wealth-report-2019.pdf> adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Solt, F. (2009). "Standardizing the world income inequality database". *Social Science Quarterly* 90(2). 231-42.
- Stiglitz, J. E. (2016). *Eşitsizliğin bedeli: Bugünün bölünmüş toplumu geleceğimizi nasıl tehlikeye atıyor?* (O. İşler, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sunar L. & Akkuş-Güvendi, M., (2020) "Ortakdaki fili" görmek: Dünyada ve Türkiye’de sosyo-ekonomik eşitsizliklerin tezahürleri, *İnsan & Toplum*, 10(4), 1-40.
- Sunar L. & Güneş Ü., (2020) Sosyo-ekonomik eşitsizlikler ve tabakalaşma araştırmalarının gelişimi: Bibliyometrik bir analiz, *İnsan & Toplum*, 10(4), 505-555.
- Şahin, H., Çakmak, A. & Erdem, Y. (2021). Pandeminin kadına yönelik şiddet üzerine etkisinin yazılı basına yansıyan olgular üzerinden incelenmesi. *Opus: Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. 11(18), 7348-7367.
- Şahin, M. (2014). Öğretim materyallerinin öğrenme-öğretme sürecindeki işlevine ilişkin öğretmen görüşlerinin analizi. *Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23(3), 995-1012.
- Şentürk, Ü. & Bozkurt, V. (2022). Family in the Covid-19 Pandemic: Family ties and communication problems. *The societal impacts of covid-19: a transnational perspective*. V. Bozkurt, et al), İstanbul: İstanbul University Press, 183-201.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2021, Temmuz 29). *Bakan Bilgin: "Kısa Çalışma Ödeneği, Nakdi Ücret Desteği ve İşsizlik Ödeneği Kapsamında 8 Milyon Kişiye 57 Milyar TL Ödeme Yapıldı"*. csgb.gov.tr. <https://www.csgb.gov.tr/haberler/bakan-bilgin-kisa-calisma-odenegi-nakdi-ucret-destegi-ve-issizlik-odenegi-kapsaminda-8-milyon-kisiye-57-milyar-tl-odeme-yapildi/>
- Tar, E., Çetintaş, B. & Atik, D. (2022). Covid-19 pandemi sürecinde çocuk istismarı. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*. 11(1), 371-378.
- The Credit Suisse Research Institute (2022), Global Wealth Report 2022: Leading perspectives to navigate the future, <https://www.credit-suisse.com/media/assets/corporate/docs/about-us/research/publications/global-wealth-report-2022-en.pdf> adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- The Lancet Respiratory Medicine. (2022). Future pandemics: Failing to prepare means preparing to fail. *The Lancet. Respiratory Medicine*, 10(3), 221. [https://doi.org/10.1016/S2213-2600\(22\)00056-X](https://doi.org/10.1016/S2213-2600(22)00056-X)
- The Nuffield Trust. (2022). Cancer waiting times. 18 Kasım 2022 tarihinde <https://www.nuffieldtrust.org.uk/resource/cancer-waiting-time-targets> adresinden erişilmiştir.
- Thompson, G., Hawkins, O., Dar, A. & Taylor, M. (2012). Olympic Britain social and economic change since the 1908 and 1948 London Games. House of Commons Library. <https://www.parliament.uk/contentassets/118c576e6da64ec68d8eebea5a09306b/olympicbritain.pdf> adresinden 28.10.2022 tarihinde erişilmiştir.
- Triggle, N. (2021, 30 Ocak). Covid: Pandeminin çocuklar üzerindeki yıkıcı etkisi. BBC. (2021, 30 Ocak) 30 Ocak 2021 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55870027> adresinden erişilmiştir.
- TÜİK. (2020). Ekonomik güven endeksi. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Guven-Endeksi-Nisan-2020-33904> adresinden erişilmiştir.
- TÜİK. (2011). Yaşam memnuniyeti araştırması 2010. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Life-Satisfaction-Survey-2011-10770> adresinden erişilmiştir.
- Ucar, A. (2020). Gmail—RE_20-2967-1 FW_ About a bug on ECDC COVID-19 data_.pdf—Google Drive. Geliş tarihi 18 Kasım 2022, gönderen https://drive.google.com/file/d/1Fwq079_DH098xzOzdkpbHu4tS2hgng3G/view

- Ucar, A. (2021a). Kovid-19 aşlarının rekor geliştirilme hızı ve arka planı. 18 Kasım 2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kovid-19-asilarinin-rekor-gelistirilme-hizi-ve-arka-plan/2267239> adresinden erişilmiştir.
- Ucar, A. (2021b). Contact Tracing in Turkey's Struggle with COVID-19: Its Scope, Components, and Stages. *Anatolian Clinic the Journal of Medical Sciences*, 26(2), 141-142. <https://doi.org/10.21673/ANADOLUKLIN.848367>
- Ucar, A. (2022). Pandemide sona doğru: Ne öğrendik? - Fikir Turu. 18 Kasım 2022 tarihinde <https://fikirturu.com/toplum/pandemide-sona-dogru-ne-ogrendik/> adresinden erişilmiştir.
- UNESCO. (2020a). COVID-19 Educational disruption and response, 01.10.2022 tarihinde <https://en.unesco.org> adresinden erişilmiştir.
- UNESCO. (2020b). What have we learnt? Overview of findings from a survey of ministries of education on national responses to COVID-19, 26.11.2022 tarihinde https://tcg.uis.unesco.org/wp-content/uploads/sites/4/2020/10/National-Education-Responses-to-COVID-19-WEB-final_EN.pdf adresinden erişilmiştir.
- UNICEF. (2022, 24 Ocak). *UNICEF uyarıyor: COVID-19'un eğitimde neden olduğu kayıpların boyutu "neredeyse başa çıkılamaz" seviyelere ulaştı* [Basın Bülteni] <https://www.unicef.org/turkiye/bas%C4%B1n-b%C3%BCltenleri/unicef-uyar%C4%B1yor-covid-19un-e%C4%9Fitimde-neden-oldu%C4%9Fu-kay%C4%B1plar%C4%B1n-boyutu-neredeyse-ba%C5%9Fa>
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2020). Impact of the COVID-19 pandemic on global FDI, and GVCs: Update analysis.
- United Nations Office on Drugs and Crime. (2008), World Drug Report 2008, https://www.unodc.org/documents/wdr/WDR_2008/WDR_2008_eng_web.pdf adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- United States Department of Labor. (2020). <https://oui.doleta.gov/unemploy/wkclaims/report.asp> adresinden 20 Aralık 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Van Ginneken, E., Reed, S., Siciliani, L., Eriksen, A., Schlepper, L., Tille, F., & Zapata, T. (2022). Addressing backlogs and managing waiting lists during and beyond the COVID-19 pandemic Policy Brief 47 Health Systems And Policy Analysis. *WHO Regional Office for Europe*.
- Viero, A., Barbara, G., Montisci, M., Kustermann, K. & Cattaneo, C. (2021). Violence against women in the Covid-19 Pandemic: A review of the literature and a call for shared strategies to tackle health and social emergencies. *Forensic Science International*. (319), 1-8.
- WHO. (2020). Pulse survey on continuity of essential health services during the COVID-19 içinde (s. 4-11) Maintenance of essential health services. https://www.who.int/publications/i/item/WHO-2019-nCoV-EHS_continuity-survey-2020.1 adresinden erişilmiştir.
- WHO. (2022). Mental health and COVID-19: Early evidence of the pandemic's impact: Scientific brief, Geliş tarihi 18 Kasım 2022, gönderen <https://apps.who.int/iris/handle/10665/352189>
- WIRED UK. (2020). The science behind the UK's coronavirus strategy. 18 Kasım 2022 tarihinde <https://www.wired.co.uk/article/coronavirus-uk-suppression-response> adresinden erişilmiştir.
- Wilson, O. (2019, 30 Haziran). *How the divorce rate has changed over the last 150 years*. Breakup Angels. <https://www.insider.com/divorce-rate-changes-over-time-2019-1#since-the-turn-of-the-21st-century-the-divorce-rate-continues-to-decline-rapidly-13> adresinden erişilmiştir.
- World Bank. (2020). *The COVID-19 Pandemic: Shocks to education and policy responses*. World Bank, Washington, DC. <https://www.worldbank.org/en/topic/education/publication/the-covid19-pandemic-shocks-to-education-and-policy-responses> adresinden erişilmiştir.
- Yıldız, G. ve Erbil, N. (2022). Covid-19 Pandemisi ve kadına yönelik aile içi şiddet. *Androloji Bülteni*. (24), 228-233.
- YÖK. (2022). Pandemi sürecinde online eğitimin verimliliğine ilişkin öğretim elemanı anket raporu. 01.10.2022 tarihinde <https://covid19.yok.gov.tr/Documents/anketler/ogretim-eleman-anket-sonuclari.pdf> adresinden erişilmiştir.

Yazarlar Hakkında

Lütfi Sunar. Lisans eğitimini 2002 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Ekonomi bölümlerinde ve doktora eğitimini 2010 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladı. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Sosyolojik teori, sosyoloji tarihi, şarkiyatçılık, İslamcılık, tabakalaşma ve eşitsizlik alanında çalışmaları bulunmaktadır.

Mahmut Hakkı Akın. 2003 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu. 2005 yılında yüksek lisans, 2009 yılında doktora eğitimini Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalında tamamladı. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir. Türkiye'de modernleşme, siyasal toplumsallaşma, İslamcılık ve çağdaş Türk düşüncesi üzerine çalışmaları ve kitapları vardır.

Taner Atmaca. 2005 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamladı. Sırasıyla Ankara ve Gazi Üniversiteleri'nde Genel Türk Tarihi ve Eğitim Yönetimi ve Denetimi yüksek lisans programlarını bitirdi. Doktora tezini 2019'da Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nde Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı'nda yazdı. Halen Düzce Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Eğitim sosyolojisi, eğitim yönetimi, eğitim tarihi alanlarında araştırmaları ve yayınları mevcuttur.

Abdullah Uçar. 2011 yılında İstanbul Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. Acil servis hekimliği ve aile hekimliği yaptı. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı'nda doktora tezini 2021 yılında tamamladı. Sağlıkta insan gücü planlama, dijital epidemiyoloji, mekansal epidemiyoloji, sağlıkta büyük veri, salgın modelleme alanlarında akademik çalışmalarını sürdürmektedir. Türkiye COVID19 Pandemi İzlem Ekranı (TURCOVID19) projesini yönetmektedir. Sakarya Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

Elyesa Koytak. Galatasaray Lisesi ve Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü mezunu. Yüksek lisans tezini Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı'nda, doktora tezini İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı'nda yazdı. Çalışmalarının odağında meslekler, sosyal tabakalaşma ve hareketlilik, tıp, hukuk ve edebiyat sosyolojisi yer alıyor. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Büşra Özen. Lisans eğitimini 2017 yılında, yüksek lisans eğitimini 2020 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladı. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde siyaset sosyolojisi alanında doktora tez çalışmasına devam etmektedir. İLKE Vakfı TODAM biriminde araştırmacı olarak çalışmaktadır.

TOPLUMUN GÖRÜNÜMÜ 2022

SALGIN SONRASI TOPLUM

2020 başından 2022 sonlarına dek insanlığın ortak gündemi olan Covid-19 salgını hayatın kıyılarından yavaş yavaş çekiliyor. Kapanma, izolasyon, maske, mesafe, temas, doz gibi kavramlar geride kalırken artık salgının tıbbi olduğu kadar toplumsal, ekonomik ve kurumsal boyutlarını çok boyutlu şekilde muhasebeden geçirmek gerekiyor. Soru basit ama zorlu: Salgın sonrası toplum evlilikten yaşlanmaya, hukuktan şehirleşmeye her alanda ne yöne gidiyor? Salgından ne öğrendik, ne öğrenmeliyiz?

Toplumun Görünümü 2022 raporu bu soruya cevaben Salgın Sonrası Toplum temasında hazırlandı. 16 farklı kategoride kilit göstergeler üzerinden salgın deneyimi ve salgın sonrasına geçişte açığa çıkan dinamikler incelendi. Sağlık, aile, eğitim, çalışma hayatı ve eşitsizlikler konularında uzmanların hazırladığı ayrıntılı analizler, toplumsal gidişatın çok boyutlu yapısına ışık tutuyor. Toplumun Görünümü 2022 raporu, temel bulgular ve önerileriyle araştırmacılar, politika yapıcılar, sivil toplum ve sektörler için salgın sonrasına geçişi veri temelli bir perspektifle değerlendiriyor.

